

28

SDÜ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ / THE JOURNAL OF FACULTY OF ECONOMICS ADMINISTRATIVE SCIENCES

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
**İKTİSADİ VE İDARİ
BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ**
JOURNAL OF
FACULTY OF ECONOMICS
ADMINISTRATIVE SCIENCES

İB

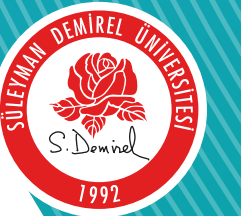
ISSN **1301-0603**
e-ISSN **2980-3896**

SÜLEYMAN DEMİREL
ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

JOURNAL OF
FACULTY OF
ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE
SCIENCES

Cilt / Volume **28** • Yıl / Year **2023** • Sayı / Issue **04**

Editor / Editor-in-Chief

Doç. Dr. Oğuzhan ÇARIKÇI

Editor Yardımcıları / Associate Editors

Doç. Dr. Ahmet YILDIRIM

Doç. Dr. Mahmut Sami ÖZTÜRK

Arş. Gör. Ramazan Furkan ÖZKUL

Yayın Kurulu / Publication Board

Prof. Dr. Azman Ismail	Universiti Kebangsaan Malaysia
Prof. Dr. Durmuş ACAR	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ÖZGÜR	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrettin USUL	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. İdil KAYA	Galatasaray Üniversitesi
Prof. Dr. Hemi Mohd Ali	National University of Malaysia
Prof. Dr. İlker Hüseyin ÇARIKÇI	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. İsa İPÇİOĞLU	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Prof. Dr. Kürşat ÖZDAŞLI	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut SÖNMEZ	The University of Texas at San Antonio
Prof. Dr. Mohamed Gamal ABOELMAGED	University of Sharjah
Prof. Dr. Nuri ÖMÜRBK	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Cem SAATÇIOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Zulkefly Abdul Karim	National University of Malaysia
Assoc Prof. Dr. Abdulaziz H. ALGAEED	Dar al Uloom University
Assoc Prof. Dr. Khodakaram SALIMIFARD	Persian Gulf University

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abed Al-Nasser ABDALLAH	American University of Sharjah
Prof. Dr. Bekir GÖVDERE	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Can Deniz KÖKSAL	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Fuat SEKMEN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Falah F. ALSUBAIE	Al-Imam Mohammad Ibn Saud Islamic University
Prof. Dr. Hüseyin GÜL	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Irwan Adi Ekaputra	University of Indonesia
Prof. Dr. İbrahim Atilla ACAR	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Ali DULUPÇU	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Murat OKCU	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa GÜLMEZ	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Norman Mohd Saleh	National University of Malaysia
Prof. Dr. Olivia Fachrunnisa	Sultan Agung Islamic University
Prof. Dr. Ramazan ERDEM	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Walailak ATTHIRAWONG	King Mongkut's Institute of Technology
Assoc Prof. Dr. Nasser ALOMAIM	Riyadh College of Technology
Assoc Prof. Dr. Syed Shah Alam	National University of Malaysia
Dr. Neriman HANAHMEDOV	Azerbaijan State University of Economics

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Hakan DEMİRGİL	Ekonometri
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK	Çalışma Ekonomisi
Doç. Dr. Ahmet YILDIRIM	İşletme
Doç. Dr. Aykut SEZGİN	İktisat
Doç. Dr. Elvettin AKMAN	Siyaset Bilimi / Kamu Yönetimi
Doç. Dr. Erdal EKE	Sağlık Yönetimi
Doç. Dr. Özen AKÇAKANAT	Finans ve Bankacılık / Maliye
Doç. Dr. Selim KANAT	Uluslararası İlişkiler / Hukuk

Dil Editorü / Language Editor

Doç. Dr. Tuğba ERHAN

Yayın Ofisi / Editorial Office

Arş. Gör./Res. Assist. Ramazan Furkan ÖZKUL
Dr. Öğr. Üyesi/Assist. Prof. Dr. Murat KARA
Bil. İşl./Computer Op. Ramazan DAĞ

Dergi Sekreteri / Secretary of the Journal
Kapak Tasarım / Cover Design
Dizgi / Type Setting

Baskı / Printing

SDÜ Basımevi Isparta
SDU Publication House Isparta

© SDÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Isparta – 2023
Faculty of Economics and Administrative Sciences of SDU Isparta – 2023

Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi – SDÜİİBFD (ISSN 1301-0603; e-ISSN 2980-3896) Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler derginin görüşleri değildir. Tüm sorumluluk yazarlarına aittir. Dergide yayınlanan yazıların her hakkı saklıdır. Yazarlara nakit olarak telif ücreti ödenmez. Telif ücreti olarak yazının yayınlandığı dergi gönderilir. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi; Academic Resource Index, Acarindex, Ajindex, EBSCO, EuroPub, Türkiye Makaleler Bibliyografyası ve SOBIAD tarafından taranan dergiler arasında yer almaktadır.

Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences - SDUJFEAS (ISSN 1301-0603; e-ISSN 2980-3896) is an international refereed publication of Süleyman Demirel University, published every January, April, July and October. Editorial board claims no responsibility for the opinions, expressed in the published papers. The authors are responsible for the content of their papers. All rights are reserved. No parts of this publication may be reproduced, or transmitted in any forms or by any means without appropriate citation. No royalty will be paid for the published papers. Instead, a complimentary copy of the issue will be sent to the authors. The journal is indexed by Academic Resource Index, Acarindex, Ajindex, EBSCO, EuroPub, Türkiye Makaleler Bibliyografyası ve SOBIAD databases.

İletişim Adresi / Contact Info

Süleyman Demirel Üniversitesi / Süleyman Demirel University
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Faculty of Economics and Administrative Sciences
Dergi Yayın Komisyonu Başkanlığı / Head of Journal Publication Office
Doğu Kampüsü, 32260, Çünür / East Campus, 32260, Çünür
ISPARTA / ISPARTA, TURKEY

☎ : 0 246 211 04 01
Fax : 0 246 237 09 20
E-mail : iibfdergi@sdu.edu.tr
Web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduiibfd>

BU SAYININ HAKEMLERİ / LIST OF THE REFEREES OF THE CURRENT ISSUE

Prof. Dr./ Prof. Dr. Nuran AKŞİT AŞIK
Doç. Dr./Assoc. Prof. Dr. Özgür ÖNDER
Doç. Dr./Assoc. Prof. Dr. Mehmet DİNÇ
Doç. Dr./Assoc. Prof. Dr. Mehmet KAPLAN
Doç. Dr./Assoc. Prof. Dr. Mehmet ÖZMEN
Doç. Dr./Assoc. Prof. Dr. Nuray AKAR
Doç. Dr./Assoc. Prof. Dr. Ümmühan KAYGISIZ
Dr. Öğr. Üyesi/Assist. Prof. Dr. Eşref KULOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi/Assist. Prof. Dr. Kazım SARIÇOBAN
Dr. Öğr. Üyesi/Assist. Prof. Dr. Nihat ALTUNTEPE
Dr./Dr. Ebru DEMİREL
Dr./Dr. Yusuf POLAT

Balıkesir Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Akdeniz Üniversitesi
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Bayburt Üniversitesi
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Aksaray Üniversitesi

İ Ç İ N D E K İ L E R / C O N T E N T S

Araştırma Makalesi/Research Article

AB Ülkelerinde 2015-2020 Yılları Arasında İnovasyon ile Büyüme Arasındaki İlişki
The Relationship Between Innovation and Growth in EU Countries Between 2015-2020

Prof. Dr. Bekir Sami OĞUZTÜRK

Hasibenur UYSAL

413-425

Araştırma Makalesi/Research Article

Finansal Risk Toleransında Demografik Farklılıklar
Demographic Differences in Financial Risk Tolerance

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Bahadır KAVAS

Dr. Öğr. Üyesi Batuhan MEDETOĞLU

427-441

Araştırma Makalesi/Research Article

Empati ve İnsan Hakları

Empathy and Human Rights

Dr. Öğr. Üyesi Yunus DÜGER

443-454

Araştırma Makalesi/Research Article

Türkiye’de Stratejik Yönetimle İlgili Yapılan Çalışmaların İncelenmesi
Examination of Studies on Strategic Management in Turkey

Dr. Hale Nur GÜLER

455-465

Araştırma Makalesi/Research Article

Çocuklukta Yaşanan Duygusal İhmal ile İş Yaşamında Yalnızlık
Arasındaki İlişkide Tükenmişliğin Aracılık Etkisi

The Mediating Effect of Burnout in The Relationship Between

Emotional Neglect in Childhood and Loneliness at Work

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep DEMİRGİL

467-480

Araştırma Makalesi / Research Article**AB Ülkelerinde 2015-2020 Yılları Arasında İnovasyon ile Büyüme Arasındaki İlişki****The Relationship Between Innovation and Growth in EU Countries Between 2015-2020*Bekir Sami Oğuztürk¹ Hasibenur Uysal²

MAKALE BİLGİSİ	ÖZ
Başvuru: 08.12.2022 Revizyon: 11.08.2023 Kabul: 29.10.2023 Yayın: 31.10.2023 Anahtar Kelimeler İnovasyon AB Ülkeleri Ekonomik Büyüme Panel Veri Analizi Dinamik Panel Veri Analizi Jel Kodları 031, L26, O32, 040	İnovasyon, ülkelerin ekonomik kalkınma ve büyüme sürecinde çok önemli bir faktör haline gelmiştir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için bu kavram teorik açıdan aynı anlama gelmesine rağmen inovasyonu etkileyen ve ölçen faktörler farklılık göstermektedir. Bölgesel değişiklikler, teknolojik yeterlilikler, piyasa ve rekabet ortamı, kullanılan stratejiler, pazarlama gibi birçok değişken inovasyon sürecini, sonucunu ve etkisini etkilemektedir. Bu çalışmada 2015-2020 döneminde, 21 AB ülkesinde inovasyon ile büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu amaç doğrultusunda inovasyon için; patent başvuruları ve bilimsel yayınlar bağımsız değişken olarak kabul edilmiştir. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) ise ekonomik büyüme için bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Değişkenler dinamik panel veri modeli olan Blundell-Bond sistem GMM tahmincisi kullanılarak incelenmiştir. Bulgular, inovasyonun büyümeye olan etkisinin anlamlı ve pozitif yönlü olduğunu göstermektedir. Sonuç kısmında, tüm değişkenlerin dinamik panel veri analizi kullanılarak ekonomik büyümeye etkisinin yönü ve büyüklüğü değerlendirilmiştir. Patent ve bilimsel yayınların Avrupa Birliği ekonomik büyüme sürecinde önemli inovasyon göstergeleri olduğu ve GSYH'yi olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin inovasyon performansını artırmasına yardımcı olabilecek önerilerde bulunulmuştur.
MANUSCRIPT INFO	ABSTRACT
Submitted: 08.12.2022 Revised: 11.08.2023 Accepted: 29.10.2023 Published: 31.10.2023 Keywords Innovation EU Countries Economic Growth Panel Data Analysis Dynamic Data Analysis Jel Codes 031, L26, O32, 040	Innovation has become a significant factor in countries' economic development and growth process. Although this concept has the same theoretical meaning for developed and measure innovation differ. Many variables, such as regional changes, technological competencies, market, and competitive environment, strategies used, and marketing affect the innovation process, result, and impact. This study shows the relationship between innovation and growth in 21 EU countries in the period 2015-2020. For this purpose, innovation, patent applications, and scientific publications were accepted as independent variables. Gross Domestic Product (GDP) was the dependent variable for economic growth. The variables were analyzed using the dynamic panel data model, the Blundell-Bond system GMM estimator. Findings show that the effect of innovation on development is significant and positive. In the results section, economic efficiency dimensions and magnitude were evaluated using dynamic panel data analysis of all variables. It was observed that patents and publications were essential innovations in the European Union's economic growth process and positively impacted GDP. Suggestions have been made that can help developed and developing countries increase their innovation performance.
Önerilen Atıf Suggested Citation	Oğuztürk, B. S. & Uysal, H. (2023). AB ülkelerinde 2015-2020 yılları arasında inovasyon ile büyüme arasındaki ilişki. <i>Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi</i>, 28(4), 413-425.

* Bu çalışma Prof. Dr. Bekir Sami Oğuztürk danışmanlığında Hasibenur Uysal tarafından hazırlanan "İnovasyon ve Büyüme Arasındaki İlişki: AB Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma" başlıklı yüksek lisans/doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

¹ Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, bekiroguzturk@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3076-9470>

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, uysalhasibenur@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8227-3480>

EXTENDED SUMMARY

Introduction and Research Purpose

This study investigated the interaction between innovation and growth in 21 EU countries for the period 2015-2020. For this purpose, the effect of innovation on economic growth using a dynamic panel data model. It was calculated by considering variables such as scientific publications, patent applications, and gross national product. For the 21 member countries of the European Union, the natural logarithm of actual per capita gross domestic product was used as the dependent variable representing economic growth, and the natural logarithm of scientific publications and patents was used as the independent variable.

Methodology

Since the number of units for European Union countries is more than one, a dynamic panel data model has been applied. The dynamic panel model provides control of the data against heterogeneity. In the study, the natural logarithm of actual gross domestic product per capita was taken as the dependent variable to represent economic growth, and the natural logarithm of scientific publications and patents was taken as the independent variable. Regarding the limitations of the research: Estimators resistant to problems such as model autocorrelation, multicollinearity, and heteroscedasticity, or methods that counter the endogeneity problem such as GMM were used. The study aimed to make an analysis of EU countries between 2015 and 2020, taking into account two sector groups. In the study, all data were treated as an unbalanced panel. Due to insufficient data, only data from patents and scientific publications were considered as an unbalanced panel. Driscoll-Kraay, Blundell-Bond Gmm one- and two-stage estimators were used in the dynamic panel model. In the analysis section, the same model was tested with two different analyses, using scientific publications and patents separately as GDP variables. When patents are used as input and scientific publications are used as GDP output, it is considered that the reliability of the analysis will be increased if two separate models made with these two variables give similar results. For both models to provide comparable results, analyses were conducted using the same control variables and the same parameters. In both models, gross domestic product (nominal USD per capita) was used as the dependent variable, and patents (% GDP) and the number of scientific publications were used as control variables.

Findings

According to the findings, most variables were significant in one-stage and two-stage estimators. The analysis concluded that the relationship between scientific publications and patents with GDP is significant. Some tests need to be performed for the results of S-GMM analyses to be considered reliable. According to Arellano and Bond (1991), Arellano and Bover (1995), and Blundell and Bond (1998), it is mandatory to test the validity of instrumental variables and second-order autocorrelation tests. For GMM analysis using instrumental variables to be valid, the instruments must be exogenous. Sargan (1958) tests test whether overidentification restrictions for instrumental variables are valid. The fact that overidentification restrictions hold indicates that the instrumental variables are exogenous and the residuals are uncorrelated with the explanatory variables. The autocorrelation test is another test that must be performed for the results to be reliable. The Ho hypothesis was established for this test as "There is no autocorrelation." First-order (AR1) and second-order (AR2) autocorrelation results must be examined separately. In GMM analyses, rejecting the hypothesis for AR1 is an expected result, and negative autocorrelation is usually encountered. However, it is essential that the AR2 hypothesis is not rejected; that is, there is no second-order autocorrelation. As a result of the test, the Ho hypothesis cannot be rejected for AR1 and AR2. Therefore, there is no first or second-degree autocorrelation in the model. In addition, the Wald test statistic used in the analysis is also significant and indicates the significance of the model as a whole. When the analysis results are examined, every 1% increase in scientific publications causes a 4.95% increase in GDP, and every 1% increase in patents causes a 0.83% increase in GDP.

Conclusion and Discussion

In EU countries, which constitute the most important economies of the world, patent, and scientific publication activity infrastructures for innovation are at a very high level. Policies are being developed to increase innovation performance in a globalizing competitive environment. Developing countries need to give more importance to innovation and infrastructure for innovation, patents, and scientific publications to solve their economic problems. As a matter of fact, in this study, it was researched that patents and scientific publications are important innovation indicators in the financial growth process of the European Union, and it was revealed that they affected GDP positively. In this context, the studies to be carried out to increase the innovation performance of a country: Increasing the budget allocated for R&D expenditures and investments in the GNP, increasing grants and incentives to institutions and organizations that support scientific publications and innovation, increasing state incentives for patents and significantly increasing the necessary financing programs for innovation, increasing the number of educated creative individuals abroad due to the country's conjuncture. The most important topics are developing new strategies to prevent migration and raising public awareness. In addition to all these, investing in well-equipped employees by breaking away from the classical management approach in institutions, ensuring unlimited access to technology, disseminating information in society, paving the way for accessing information and becoming a researching and questioning culture, and constantly improving and strengthening the technological infrastructure are the cornerstones of the innovation process and economic development.

Giriş

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından büyük bir yıkım yaşayan Avrupa ülkeleri uzun dönemli büyüme konjonktürü çerçevesinde iktisadi ve siyasi bir birliğin kurulmasını hedeflemiştir. 1951 yılında Almanya, Belçika, Fransa, Hollanda, İtalya ve Lüksemburg tarafından Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, 1957 yılında Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ve aynı yıl Avrupa Ekonomik Topluluğu kurulmuştur. Bu birlik hareketleri, sosyo-ekonomik anlamda farklı yapılara sahip ülkelerin makro konularda tek bir çatı altında anlaşarak ortak amaçların belirlenmesi, politikaların oluşturulması ve rekabet ilkesine dayanan serbest piyasa ekonomisi adına büyük bir adım anlamına gelmektedir. Nitekim 1993 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa Birliği Antlaşması ile istenilen ekonomik, siyasi ve sosyal birlik sağlanmıştır.

Avrupa Birliği'nin ekonomi, sağlık, tarım, kültür, çevre sorunları, dış ilişkiler, içişleri gibi çeşitli konularda ortak menfaat ve uyumunu gözetken politikaları vardır. Bu politikalardan biri olan Avrupa Birliği rekabet politikasının temel amacı, ekonomik entegrasyon sürecinin daha sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi için üye ülkelere ait ticari firmaların, eşit koşullar altında rekabet edebileceği ortak bir iç pazar oluşturmaktır (Çelik, 2005). Rekabet ve pazar payı üstünlüğü ekonomik büyümede önemli bir görev üstlenmektedir. Bu kapsamda inovasyon, ekonomik faaliyetlere yön veren kritik bir önem taşımaktadır.

Sanayi Devrimi'nden bu yana, inovasyonun dünya genelinde ekonomik ve sosyal gelişmedeki rolü yadsınmamaktadır. İnovasyonun; yaratıcılık, ticarileştirme, gelir elde etme, karlılık ve büyüme gibi değişkenlerle ilişkisi üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Bazı araştırmacılar işletmeye odaklanırken, bazı araştırmacılar ise ülke bazında veya uluslararası seviyede analizler yaparak büyük resme odaklanmıştır.

İnovasyon, en basit haliyle yeni bir fikir veya olan ürünlerin iyileştirilmesi/geliştirilmesi olarak tanımlanmaktadır. İnovasyonun avantajları olduğu gibi dezavantajları da vardır. Bazı riskler barındırır. İnovasyon ile hedeflenen amaca ulaşabilmek için bazen yüksek maliyet ve uzun bir süreç gerekebilir. Bir başka risk ise pazara sunulan yeniliğin beklenen ilgiyi görmemesi ve girişimciyi zarara uğratmasıdır. İnovasyonun doğasında olan bu riskler minimum seviyeye indirilebilir ancak hiçbir zaman bertaraf edilemez.

Dünyanın en önemli ekonomilerini oluşturan AB ülkelerinde inovasyon için patent ve bilimsel yayın faaliyet altyapıları oldukça yüksek düzeydedir. Küreselleşen rekabet ortamında yenilik performansını arttırmaya yönelik politikalar geliştirilmektedir. Gelişmekte olan ülkeler ise ekonomik sorunlarına çözüm getirebilmek için inovasyona ve inovasyon için altyapı, patent ve bilimsel yayına daha fazla önem verme eğilimindedirler.

Literatürde genellikle inovasyon ile ekonomik kalkınma ilişkisi farklı gelişmişlik düzeyine sahip ülkeler için karşılaştırmalı analiz şeklinde incelenmiştir. Çalışmalarda genellikle değişken olarak, küresel rekabet endeksi, kişi başına GSYH, özel ve kamu sektörü Ar-Ge harcamaları kullanılmıştır. Literatüre bakıldığında AB ülkelerinde 2015-2020 yılları arasında inovasyon ile büyüme ilişkisini panel veri analizi ile inceleyen herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu nedenle çalışma belirtilen 5 yıllık süreçte AB ülkelerinde inovasyon ve kalkınma ilişkisini ele alırken, hem analize dahil ettiği ülke grubu hem de tercih ettiği ekonometrik yöntem açısından literatürdeki diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Bu çalışmada, AB ülkelerinde ekonomik büyüme ve inovasyon ilişkisi incelenmiştir. AB ülkelerinin ekonomik büyümesi ile inovasyon arasındaki ilişkinin belirlenmesi amacıyla Avrupa Birliğine üye 21 ülke için bağımlı değişken olarak ekonomik büyümeyi temsilen reel kişi başına gayri safi yurtiçi hasılanın doğal logaritması, bağımsız değişken için bilimsel yayınlar ve patentin doğal logaritması alınmıştır. Bu çalışmanın sonunda, tüm değişkenler dinamik panel veri analizi kullanılarak inovasyonun ekonomik büyümeye etkisinin yönü ve etkisinin büyüklüğü incelenmiştir.

1. İnovasyon

İnovasyon, yeni fikirlerin ve icatların ekonomik olarak pazarlanabilir hale getirilmesidir. TDK'ya göre inovasyon kelimesi "yenileşim" olarak adlandırılmaktadır (TDK, 2021) ancak yenileşim kelimesi tam olarak inovasyon kavramının karşılığı vermemektedir. Sebebi ise yenileşim ticarileştirilemez oysaki inovasyon ticarileştirilebilir (Atasoy, 2007, s. 25).

İnovasyon süreci terim olarak inovasyon stratejisinin -girdi ve çıktı süreçleri dahil temel özelliklerine atıfta bulunmak için kullanılır. İnovasyon süreci yeni ürün, yeni süreç ve işletme gelenekleri gibi üretim boyunca gelişime katkıda bulunan iç ve dış birçok unsurdan oluşmaktadır (Gellatly ve Peters, 2004, s. 1)

İnovasyonda süreç yönetimi, yeni ürün ve hizmetlerin üretilip geliştirilmesi ve müşterilere tanıtılmasında etkin, verimli ve sürdürülebilir olması, firmaların rekabette başarı göstermeleri için en önemli unsurdur. Firmalar inovasyon sürecinde farklı zamanlar, fonksiyonlar uygulayarak ardışık çalışmalar sayesinde bu süreci gerçekleştirmektedirler (Güleş ve Bülbül, 2004, s. 121). İnovasyon süreç aşamaları farklı şekillerde sınıflandırılmıştır. Bu çalışmada Schilling ve Hill (1998) ve Imai (1994)'den adapte edilen sınıflandırma ele alınmıştır.

Şekil 1. İnovasyon Süreci

Kaynak: Schilling ve Hill (1998) ve Imai (1994)'den uyarlanmıştır (akt. Güleş ve Bülbül, 2004, s. 121)

İnovasyonun önemi arttıkça Ar-Ge faaliyetlerine olan yatırımlar da artmaktadır. İnovasyonun bir göstergesi olarak nitelendirilebilecek patentler ise işletmelerin, bölgelerin ve ülkelerin yaratıcılığının değerli bir ölçüsü olarak görülmektedir. Yenilikçilik konusunda en önemli göstergelerden biri üretilen ürün veya sürecin temel haklarının alınmasıdır. Bu anlamda patent başvuruları, firmaların yeni ürünler geliştirme kapasitesinin belirlenmesi ve rekabet konusunda avantaj sağlamaları adına önem taşımaktadır. Bu çalışmada ele alınan ve inovasyon sürecinin önemli faktörlerinden biri olan bilimsel yayınlar ise yeni araştırmalar yayınlamak bilimin gelişimine destek vermeyi hedefleyen süreli yayınlardır. Bilimsel araştırma yöntemleri insanların refahını etkileyen ve sorunlarına çözüm bulmak için kullanılmaktadır.

Birçok yazar, inovasyonu yeni bir fikrin ortaya çıkartılmasından öte fikrin ticarileştirilmesi ve ekonomik amaca dönüşmesi olarak görmektedir. İnovasyon yaratıcılıkla doğar ancak yaratıcılık tek başına yeterli değildir. İnovasyon tanımı en kapsamlı olarak yaratıcılığın, üretime dönüştürülmesi ve gelir elde etme olarak tanımlanmaktadır (Özbay, 2020, s. 14).

1.1. Ekonomik Büyüme

Ekonomik büyüme, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından makroekonomik bir önem arz etmektedir. Ekonomik büyüme, ülkelerin refah seviyesini ve hayat standartlarının artırılması birincil nedenidir. İktisadi bütünlüğü etkileyen bu kavram ülke içerisindeki belirli bir dönemde üretilen nihai mal ve hizmetlerdeki kapasite artışını tanımlamaktadır (Çetinkaya vd., 2017, s. 210). Gelişmiş ülkeler ekonomide reel GSYH'nin yıllar itibarıyla değişimini ele alırken, gelişmekte olan ülkeler ekonomik kalkınma kavramına ekonomik büyümeden daha fazla önem vermektedir. Ekonomik kalkınma kavramı ise ekonomik büyüme kavramını da kapsarken ek olarak toplumdaki işsizliğin azaltılması, gelir dengesizliklerinin azaltılması, sosyal ve ekonomik kurumların modernleştirilmesi gibi ekonomik olduğu kadar siyasal ve sosyal alanları da kapsamaktadır (Seyidoğlu, 2006, s. 829).

Ekonomik büyüme, bir ülkenin üretim kapasitesini ülkenin sahip olduğu üretim faktörlerinden (emek, sermaye, doğal kaynak ve girişimci) faydalanarak elde edilen maksimasyon mal ve hizmetlerin kapasitesini göstermektedir. Üretim faktörlerinin etkili kullanılarak maksimum üretim olan ülkede ekonomik büyüme gerçekleşmiş olur denilebilir. Son olarak ekonomik büyüme, inovasyon ile gelen iyileşmelerle birlikte fiziki ve insan sermayesine katılan bilgilerden ortaya çıkmaktadır (Oğuztürk, 2003, s. 253).

2. AB Ülkelerinde İnovasyon ile Büyüme Arasındaki İlişki

Ekonomik büyüme ve inovasyon ekonomistlerin dikkatini çeken en önemli konular arasında yer almaktadır. Bu kapsamda, iktisat teorisi altında birçok farklı teoriler geliştirilmiş ancak ekonomik büyümenin başarılı olmasını açıklayan tek bir cevap bulunamamıştır (Martin vd., 2010, s. 131-132). Bu bağlamda, ekonomik büyümenin gelişmesine çeşitli unsurlar etken olurken inovasyon da bu etkenlerden birisidir.

2022 yılında Küresel İnovasyon Endeksi'ne göre AB ülkeleri dört farklı performans grubuna ayrılmıştır; Güçlü Yenilikçiler, Yenilik Liderleri, Yükselen Yenilikçiler ve Orta Düzeyde Yenilikçiler. AB ülkelerinin inovasyon performanslarına bölgesel olarak bakacak olursak; Orta Yükselen Yenilikçiler grubundaki ülkelerin çoğu Güney ve Doğu Avrupa bölgesinde yer alırken Yenilik Liderleri ve Güçlü Yenilikçiler grubundaki ülkelerin çoğu da Kuzey ve Batı Avrupa bölgesinde yoğunlaşmaktadır (WIPO, 2022, 15 Kasım).

2015-2020 yılları arasında AB ülkeleri, Çin dışında tüm küresel rakiplerine karşı göreceli olarak konumunu iyileştirmiştir. Avustralya, Kanada Güney Kore ve Amerika Birleşik Devletleri ile arasındaki inovasyon performans farkını azaltmıştır. Güney Kore, seçilmiş ülkeler arasında en yenilikçi ülke olamaya devam etmektedir (WIPO, 2022, 15 Kasım).

AB ülkelerinde inovasyon ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye bakıldığında Ar-Ge harcamaları, patent sayıları, bilimsel yayınlar gibi değişkenlerin ülkelerin ekonomik büyüme potansiyellerini de arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Avrupa Birliğinde inovasyon, rekabetçilik ve ekonomik büyüme ilişkileri diğer gelişmekte olan ülkelere nazaran daha ileri bir boyuta ulaşmıştır. Hem teorik hem de uygulamalı çalışmalardan anlaşılabileceği üzere inovasyon, rekabetçilik ve iktisadi kalkınma ilişkisi Avrupa Birliği açısından ayrı bir önem taşımaktadır ve bu ilişkiyi güçlendirmek adına bu ülkelerdeki kamu sektörü aktif olarak çalışmaktadır.

2.1. İnovasyon-Ekonomik Büyüme İlişkisine Yönelik Ampirik Çalışmalar

İnovasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki geçmişten günümüze pek çok çalışmanın konusu olmuştur. Konu ile ilgili literatür incelendiğinde bu alanda yıllar itibarıyla ortaya konulmuş bazı çalışmalara aşağıda yer verilmiştir.

Linhtenberg (1992): 1964-1989 yılları arasında 74 ülkenin de içinde bulunduğu çalışmada, Ar-Ge harcamaları, verimlilik ve ekonomik büyüme değişkenlerini kullanarak özel sektör tarafından yapılan Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki olduğunu saptamıştır.

Goel ve Ram (1994): 18 gelişmiş ve 34 gelişmekte olan toplam 52 ülkenin 1960-1980 dönemlerini kapsayan çalışmalarında, Ar-Ge harcaması ile büyümenin uzun dönemde anlamlı bir ilişkisi olduğunu fakat nedenselliğin yönünü tespit edememişlerdir.

Coe ve Helpman (1995): 1971-1990 döneminde 24 ülkeyi kapsayan çalışmalarında yurt içi Ar-Ge faaliyeti, yurt dışı Ar-Ge faaliyetleri ve toplam faktör verimliliği arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmalarında bütün değişkenlerin birbiri ile eş bütünleşik bir ilişki içinde olduğu belirtilmiştir.

Hall ve Mairesse (1995): 1970- 1980 yıllarında Fransa'da yapılan çalışmada; üretim çıktıları, Ar-Ge yatırım harcamaları ve verimlilik arasındaki bağlantıyı araştırmışlardır ve elde etmiş olduğu bulgulara, yapılan Ar-Ge harcamalarından üretim çıktısında verimlilik üzerinde pozitif bir etki olduğunu tespit etmişlerdir.

Freire-Serén (1999): 1965-1990 dönemlerinde 21 OECD ülkesini kapsayan çalışmalarında Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmada Ar-Ge harcamaları ile büyüme arasında güçlü bir pozitif ilişki olduğu ve bununla beraber Ar-Ge harcamalarının %1 artmasının reel yurtiçi geliri %0,08 oranında artıracığını sonucuna ulaşılmıştır.

Sylwester (2001): 1981-1996 yılları arasında 16 OECD ülkesinin Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme değişkenleriyle, Ar-Ge ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ülkü (2004): 1981-1997 döneminde OECD üyesi olan 20 ülke ve OECD üyesi olmayan 10 ülkeyi ele alarak inovasyon ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yapılan analizler sonucunda her iki ülke kategorisi için de inovasyon ve ekonomik büyüme arasında olumlu yönde bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Zachariadis (2004): 1971-1995 dönemlerinde 10 OECD ülkesini kapsayan çalışmada Ar-Ge harcamalarındaki artışın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırdı. Çalışmada Ar-Ge harcamalarındaki artışın verimlilikteki büyüme oranı ve çıktı düzeyindeki artışı pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Yangun ve Mingquan (2004): 1994-2003 yılları arasında sekiz Asya ülkesi, Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme değişkenleri ile Ar-Ge harcaması ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönde etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Samimi ve Alerasoul (2009): 2000-2006 dönemlerinde gelişmekte olan 30 ülkenin Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalarında panel veri yöntemini kullanmışlardır. Çalışmanın sonucunda, ilişkinin anlamsız sonuç vermesine rağmen Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümelerini sağlamaları için Ar-Ge faaliyetlerine önem vermeleri gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Yaylalı (2010): Türkiye'de 1990-2009 yıllarını kapsayan uzun dönemli çalışmada ADF, eş bütünleşme ve nedensellik testlerini kullanarak çalışmıştır. Çalışmasının sonucunda, Ar-Ge yatırım harcamaları ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Bravo-Ortega ve Garcia-Marin (2011): 65 ülkenin 1965-2005 dönem verilerini panel veri yöntemini kullanarak incelemişlerdir. Bu çalışmada, Ar-Ge harcamalarında yüzde 10'luk bir artışın uzun vadede toplam verimliliği %1,6 arttıracığını göstermişlerdir.

Gülmez ve Yardımcıoğlu (2012): 1990-2010 döneminin 21 OECD ülke verilerini kullanarak yaptıkları çalışmada, Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemde karşılıklı ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Göçer (2013): 1996-2012 dönemi 11 Asya ülkesinin verilerini kullanarak, Ar-Ge harcamalarındaki %1'lik artışın ekonomik büyümeyi %0,43 oranında arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Gülmez ve Akpolat (2014): 2000-2010 yılları arasında Türkiye ve 15 AB ülkesinin, Ar-Ge harcamaları, patent sayısı ve ekonomik büyüme değişkenleriyle, Ar-Ge harcamaları ve patent sayılarının ekonomik büyüme üzerinde etkisi olduğu, daha spesifik olarak, Ar-Ge harcamalarının etkisinin patent sayısına göre 4 kat daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bozkurt (2015): Johansen eş bütünleşme ve vektör hata düzeltme modelini kullanarak, 1998-2013 dönemi Türkiye ekonomisi için Ar-Ge harcamaları ve iktisadi gelişme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmadan çıkan sonuçlara göre, ekonomik büyümeden Ar-Ge'ye doğru tek yönlü bir ilişki söz konusudur.

Özbay (2020): 1995-2018 yılları arasında dinamik panel modeli olarak Arrelano-Bond Fark GMM ve Driscoll-Kraay yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada ülkelerin gelişmişlik seviyelerinin inovasyon ile bağlantısı olduğu, gelir gruplarına göre farklılık gösterdiği, ülkelerin Ar-Ge harcamalarının inovatif çıktıya etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Özbay vd. (2020): Çalışmada inovasyonun ekonomik büyüme üzerinde etkisi olup olmadığı Çin'in 1986-2018 verilerinin kullanılarak incelenmiştir. Sonuç olarak büyüme ile Ar-Ge harcamaları arasında çift yönlü, endüstriyel tasarım uygulamaları ile tek yönlü bir ilişki tespit edilmiş, faydalı modeller ile herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı öne sürmüştür.

Akarsu vd. (2020): 1996-2017 dönemi için 14 ülkede AR-GE harcamaları, patent başvuruları ve büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmada patent başvuruları ile büyüme arasında oldukça az bir etkinin var olduğu ve AR-GE harcamalarında %1'lik değişimin ekonomik büyümede %0,87'lik bir değişime sebep olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

3. Modelin Amacı ve Kullanılan Yöntemler

Avrupa Birliği ülkeleri için birim sayısının birden fazla olması sebebiyle dinamik panel veri modeli uygulanmıştır. Dinamik panel modeli verilerin heterojenliğe karşı kontrolünü sağlamaktadır. Çalışmada, bağımlı değişken olarak ekonomik büyümeyi temsilen reel kişi başına gayri safi yurtiçi hasılanın doğal logaritması, bağımsız değişken için bilimsel yayınlar ve patentin doğal logaritması alınmıştır. Araştırmanın kısıtlarına yönelik: Model otokorelasyon, çoklu doğrusal bağlantı ve değişen varyans gibi problemlere karşı dirençli tahminciler veya GMM gibi içsellik problemlerine karşılık yöntemlere başvurulmuştur. Çalışmada 2015-2020 yılları arasında AB ülkeleri için iki sektör grubu dikkate alınarak analiz çalışma yapılması hedeflenmiştir. Çalışmada veriler dengersiz panel olarak ele alınmıştır. Kullanılan değişkenlere ilişkin semboller, değişken kaynağı ve yıl aralığı Tablo 1'de sunulmaktadır.

Tablo 1. Değişkenlerin Kaynağı ve Yıl Aralığı

Değişkenler	Semboller	Değişkenin Kaynağı	Yıl Aralığı
Büyüme	lnGDP	Dünya Bankası Kalkınma Göstergeleri	2015-2020
Bilimsel Yayınlar	lnBS	TÜBİTAK	2015-2020
Patent	lnpat	OECD	2015-2020

Bu bağlamda uygulanacak olan araç, klasik regresyon modelinde bağımsız değişkenlerin ve bağımlı değişkenlerin koşullu ortalama başarısını açıklama amacıyla F testi uygulanmaktadır. Panel veri analizinin arkasındaki temel varsayım, tüm kişilerin bir araya gelerek (havuzlayarak) model parametrelerinin tek bir kişi olmak üzere tahmin edilebilmesidir. Panel veri analizi, havuzlanabilirlik varsayımının geçerliliği durumunda farklı avantajlar ortaya çıkarmaktadır (Asteriou ve Hall, 2007, s. 344).

Panel veri modelinde, parametrelerin birim ya da zamana göre değer almasına dayalı şekilde farklı modeller vardır (Hsiao, 2003). Bunlar:

Klasik Model: Gerek sabit gerek eğim parametrelerinin birimlere ve zamana göre sabit olduğu modellerdir.

Sabit Etkiler Modeli: Eğim parametresi sabit iken sabit katsayı birimlere ya da zamana göre değişkendir.

Rassal Eğim Katsayılı Model: Tüm parametrelerin hem birimlere hem de zamana göre değişken olduğu modeldir.

Klasik model ve sabit etkiler modeli arasında i tercih için F testi, klasik model ve rassal etkiler için ln testi ve daha sonra sabit etkiler ve rassal arasındaki tahminci seçimi için Hausman testi uygulanmıştır. Model dinamik bir süreçte ele alarak sistem GMM yöntemi uygulanmıştır.

Sabit etkiler modelinin tahmininde Gölge Değişkenli EKK, Sapması Düzeltilmiş Gölge Değişkenli EKK, Grup içi Tahmin yöntemleri kullanılmaktadır. Gerekli varsayım sınamaları neticesinde de Blundell-Bond Sistem GMM tahmincisi kullanılmıştır.

Panel GMM yönteminde, her bir içsel değişken için ayrı araç değişkenine gerek yoktur; bunun yerine veriler için panel yapısı içindeki araçlar kullanabilmektedir (Sharma, 2018). Arellano ve Bond (1991), tutarlı bir GMM tahmini türetmiştir. GMM tahmincisi, düzeylerde ve farklılıklarda bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin yanında potansiyel olarak içsellikten zarar görebilecek diğer değişkenlerin gecikmeli değerlerini araç olarak kullanır; bu nedenle, fark GMM olarak adlandırılır. Bir dinamik model tahmincisi ise Arellano ve Bover (1995) tarafından geliştirilen sistem GMM yaklaşımıdır. Bu yaklaşım, fark denklemi ile düzey denklemlerinin birleştirilmesine dayanmaktadır. Blundell ve Bond (1998) dinamik panel veri modellerinde zaman boyutu T'nin küçük olduğu durumlarda tahmincilerin etkinliğini oluşturan başlangıç koşullarını tekrar ele almıştır. N>T olduğu durumda dinamik panel veri modelinin etkin tahmincisini elde etmek için yararlanılan ekstra moment koşulunun önemi üzerinde durmuşlardır (Tatoğlu, 2018, s. 86-88). Blundell ve Bond (1998) ve Blundell vd. (2000) fark GMM'in zaman boyutunun küçük ve birim boyutunun yüksek olduğu durumlarda daha etkili sonuçlar verdiği ifade edilmektedir.

3.1. Panel Regresyon Modeli

Panel veri yöntemi diğer veri modellerine göre birçok avantaj sunmaktadır; Serbestlik derecesini arttırarak açıklayıcı değişkenler arasındaki korelasyonu azaltıp ekonomik tahminlerin verimliliği arttırmaktadır. Hem zaman serisini hem de yatay kesit verilerini kullanarak tahminde bulunmaktadır. Panel veri kullanımının bazı dezavantajları da bulunmaktadır; Yatay kesitte oluşan değişen varyans sorunu ve zaman serisindeki otokorelasyon sorununun ikisi birlikte panel veri modelinde oluşabilmektedir. Oluşan sorunları çözenin farklı yöntemleri bulunmaktadır. Otokorelasyon sorununu çözebilmek için verilerin gecikmeli (bire) değerleri alınarak ortadan kaldırılabilirler. Değişen varyans sorununa ise White düzeltme testi veya verilerin logaritmik dönüşümü uygulanarak çözüm bulunmaktadırlar. Panel veride örneklem ve heterojenlik yanlılığı vardır.

Sabit Katsayılar Modeli veya Havuzlanmış Regresyon Modeli, bütün verilerin bir havuzda toplandığı ve bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkilerinin analiz edildiği bir modeldir (Kök ve Şimşek, 2009, s. 4). Havuzlanmış Regresyon Modelini aşağıdaki gibi ifade etmek mümkündür.

$$y_{it} = \alpha + \sum_{k=1}^K \beta_k x_{kit} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$i = 1, 2, \dots, N$$

$$t = 1, 2, \dots, T$$

Formül 1'de;

İ: yatay kesit birimi

t: zamanı

α : sabit terimi

β : Kx1 boyutunda eğim parametreleri vektörünü

x_{it} : (NTxK) boyutlu bağımsız değişkenler matrisini

y_{it} : ($NT \times 1$) boyutunda bir bağımlı değişkenler vektörünü

e_{it} : ($NT \times 1$) boyutunda hata terimleri vektörünü ifade etmektedir.

Modelde hata teriminin ortalaması sıfır olarak kabul edilmektedir. Yatay kesit birimlerinin her biri için gözlemleri korelasyonsuz zaman ve birime karşı hatalar homoskedastik olarak varsayılmaktadır (Johnston ve DiNardo, 1997, s. 390). Modelde farklı varsayımlar kullanılırken, Sabit Etkiler Modeli veya Tesadüfi Etkiler Modeli olarak ortaya çıkmaktadır (Pazarlıoğlu ve Gürler, 2007, s. 37).

3.2. Tek Yönlü Sabit Etkiler Modeli

Tek yönlü sabit etkiler modeli, sadece zaman ya da birim etkisi içeren sabit etkiler modeli olarak adlandırılmaktadır. Birim etki içeriyorsa eğer sabit parametre birimden birime değişim göstermektedir. Burada da sabit terimdeki farklılık, birimler arası farklılıkları ifade etmektedir. Zaman etki içermekte ise parametredeki değişimler zamandan oluşmaktadır.

$$Y_{it} = \alpha_i + X_{it}'\beta + e_{it} \quad (2)$$

$$i = 1, \dots, N \quad t = 1, \dots, T$$

$$E(e_{it}) = 0, Cov(e_{it}, e_{jt}) = 0, Var(e_{it}) = \sigma_e^2 \text{ ve } E(X_{it}, e_{it}) = 0$$

Modelde; t zaman boyutu, X_{it} açıklayıcı değişkenler vektörünü, β eğim katsayılarını, e_{it} hata terimini, i kesit boyutu, Y_{it} bağımlı değişkeni, α_i tarafından gösterilen sabit terim birim etkisini göstermektedir.

3.3. Çift Yönlü Sabit Etkiler Modeli

Panel verilerin birçoğunda hata terimi şu şekilde gösterilmektedir;

$$U_{it} = \mu_{it} + V_{it} \quad (3)$$

Bu denklemde; U_{it} bireysel etki olarak adlandırılırken zamana bağlı olmayarak kesitten kesite değişmektedir. V_{it} kesite ve zamana göre değişebilmektedir. Böylelikle, V_{it} stokastik hata terimi, μ_{it} gözlenemeyen kesit etkisini göstermektedir. Formül 3'te tek taraflı hata modelleri tek kesit etkisi ve stokastik hata terimlerinden oluştururken, çift taraflı hata regresyon modeli ise gözlenemeyen zaman etkisini de göstermektedir (Özer ve Çiftçi, 2009, s. 30-31).

3.4. Tesadüfi Etkiler Modeli

Sabit etkiler modeli, birim etkiler ve açıklayıcı değişkenler arasında ilişki varsa kullanılmaktadır. Arada bir ilişki yoksa tesadüfi etkiler modelinin kullanılması olasıdır. Tesadüfi etkiler modeli şu şekilde gösterilebilir;

$$Y_{it} = \alpha_0 + \sum_{k=1}^K B_k X_{kit} + v_{it} \quad (4)$$

$$v_{it} = \mu_i + \epsilon_{it}$$

- μ_i : birim hata
- ϵ_{it} : hata terimi

Hem birim hem de zaman etkisi mevcutsa (Wooldridge, 2001);

$$v_{it} = \mu_i + \epsilon_{it} + \lambda_t \quad (5)$$

şeklinde.

3.5. Hausman Testi

Birim ve zaman farklılıklarını temsil eden katsayıların yani tesadüfi etkili modelin hata terimi bileşenlerinin modeldeki bağımsız değişkenlerden ilişkisiz olduğu hipotezinin geçerliliği, Hausman (1978) tarafından önerilen test istatistiği ile incelenebilmektedir. Hipotezleri şu şekildedir (Hausman, 1981, s. 1377-1398);

$$H_0: E\left(\frac{\epsilon_{it}}{X_{it}}\right) = 0 \quad \text{Tesadüfi etkiler modeli uygundur.} \quad (6)$$

$$H_1: E(\epsilon_{it}/X_{it}) \neq 0 \quad \text{Sabit etkiler modeli uygundur.} \quad (7)$$

Hausman testi açıklayıcı değişken ile sabit etkiler ilişkisiz olduğu varsayılırsa daha etkin bir tahminci olarak rastsal etkilerin kullanılmasının yolu açılmış olmaktadır (Karagöz, 2013, s. 482).

Hausman testinde eğer sıfır hipotezi reddedilir ise tesadüfi etkiler modelinin kullanımının daha uygun olacağı sonucuna ulaşılmaktadır (Gujarati, 2004, s. 651).

Sabit etkiler modeli ile tesadüfi etkiler modeli arasında tercih yapmak için Hausman testinin yanı sıra Wald Testi, t testi ve F testi de kullanılabilir.

3.6. Dinamik Panel

1991 yılında Arellano ve Bond tarafından önerilen dinamik panel veri modeli aşağıdaki durumlar için düzenlenmiştir:

1. Yatay kesit boyutu uzun, zaman boyutunun kısa olduğu panel veri setleri,
2. Geçmiş dönem değerlerine bağlı olduğu için dinamik yapıya sahip bağımlı bir değişkenin varlığı olduğunda,
3. Doğrusal fonksiyonel ilişki için,
4. Sabit etkilerin varlığında,
5. Hata teriminin bir önceki dönemlere ve cari döneme ait değerleri ile ilişkili olduğundan katı dışsal olmayan bağımsız değişkenlerin varlığı sebebiyle,
6. Heteroskedastinin ve oto korelasyonun yatay kesitlerin kendi içinde olması; fakat yatay kesitler-arası olmaması durumlarında (Roodman, 2009).

Arellano-Bond tahmini açıklayıcı değişkenlerin farkını alarak dönüştürme işlemi yaparak ve genelleştirilmiş momentler metodunu (GMM) kullanır ve bu yönteme de GMM (Differenced GMM) Fark yöntemi denir. Model şu şekilde gösterilir:

$$Y_{it} = Y_{it-1}a_1 + Y_{(it-p)}a_p + x_{it}b_1 + w_{it}b_2 + v_i + e_{it} \quad (8)$$

$$i = [1, \dots, N], t = [1, \dots, T_1]$$

$$a_1, \dots, a_p = \text{Tahmin edilecek parametreleri}$$

$$x_{it} = 1 * k_1 \text{ vektöründe dışsal değişkenleri}$$

$$b_1 = k_1 * 1 \text{ vektöründe tahmin edilecek parametreleri}$$

$$w_{it} = 1 * k_2 \text{ vektöründe önceden tahmin edilen değişkenleri}$$

$$b_2 = k_2 * 1 \text{ vektöründe tahmin edilecek parametreleri}$$

$$v_i = \text{rastlantısal etkileri gösterir.}$$

Arellano-Bond (1991) tarafından dinamik panel veri modeli tahminlerinde GMM tekniği ile beraber kullanılması önerilen birtakım modelleme testleri vardır. Bunlardan ilki, bağımsız değişkenlerin bir bütün olarak anlamlılığının testi için kullanılan Wald testidir. İkincisi de GMM tahmininde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olup olmadığı ile ilgili yapılan Sargan testidir (Bozkurt, 2008).

3.6.1. GMM-Sistem Tekniği

GMM-Sistem tahmin yöntemi, 1995 yılında Arellano ve Bover tarafından önerilmiştir. 1998 yılında Blundell ve Bond GMM-Sistem tahmin yöntemini diğer GMM tahmin edicileri ile karşılaştırmışlar ve GMM-Sistem tahminin daha iyi bir tahmin edici olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Blundell vd. (2000) Monte-Carlo simülasyonu ile GMM-Sistem tahmininin daha iyi tahmin sonuçları verdiğini bulmuşlardır. Ayrıca, Blundell ve Bond (1998) GMM-Sistem ile ABD imalat sanayinde faaliyet gösteren 509 şirket için 1982–1989 yılları arasında Cobb-Douglas üretim fonksiyonu tahmin etmişler ve bu yöntemin daha iyi sonuçlar verdiğini bulmuşlardır.

GMM-Sistem tahmini de aynı GMM tahmini gibi modellemeyle bazı testlerin yapılmasını önerilmektedir. Birinci test Wald testi, ikincisi ise Sargan testi ile yapılmaktadır. GMM tahmininden ayıran fark ise araç değişkenlerin geçerliliği için Fark- Sargan test istatistiği yapılmaktadır. Bu testte GMM-Sistem ve GMM-Dif tahminleri ile iki ayrı hesaplanan Sargan testi arasındaki fark alınarak hesaplanır. Son olarak, AR (1) ve AR (2) testleri ile modelde spesifikasyon hatası ve otokorelasyon sorunu olup olmadığına bakılmaktadır (Bozkurt, 2007).

3. Bulgular

3.1. Model Tahmini

Kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler aşağıdaki gibidir:

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

Veriler	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum	Gözlem Sayısı
lnGDP	26.447	1.494	23.854	33.618	126
lnpat	6.975	1.767	3.135	11.126	124
lnBS	3.724	0.194	3.225	4.067	125

Yukarıda yer alan Tablo 2’de AB ülkeleri için 2015-2020 yıllarına ait betimleyici istatistikler yer almaktadır. Çalışmada maksimum 126 gözlem yer almaktadır. En az gözlem sayısı 124 ile lnpat değişkenidir. Bu bakımdan model, dengersiz paneldir.

Korelasyon matrisi ise aşağıda belirtildiği gibidir.

Tablo 3. Korelasyon Matrisi

Veriler	(1)	(2)	(3)
LnGDP (1)	1.000		
Lnpat (2)	0.837	1.000	
LnBS (3)	-0.199	-0.316	1.000

Korelasyon matrisi incelendiğinde, ekonomik büyüme ile patent arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı problemi oluşturacak bir ilişki yoktur.

3.2. CD Testi

Enine kesit bağımsızlığının sıfır hipotezi altında CD testi sonuçları;

Tablo 4. CD Testi Sonuçları

Veriler	CD-test	p Değeri	Düzeltilme	Abs (Düzeltilme)
lnGDP	24.040	0.000	0.693	0.711
lnBS	20.330	0.000	0.591	0.757
lnpat	4.220	0.000	0.124	0.482

Tablo 4’te değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı ortaya çıkmaktadır.

Tablo 5. AB Ülkeleri İçin Kurulan Modelin Test Edilmesi

Veriler	OLS	SE	TE	EÇO
lnpat	0.729***	-0.009	0.698***	
lnBS	0,58	0.352	0.523	
cons	19,2***	25,8***	19,6***	
LnGDP				
Lnpat				0.703
LnBS				0.536
cons				19,5***
Sigma_u				
cons				0.509
Sigma_e				
cons				0.639

İstatistiki Sonuçlar

r2	0,7	0,0		
F_f		5,1		
Score				143.6
lm			38,4	
Chi2-c				26,2
p			0,0	

Not: *, **, *** sırayla %10, %5 ve %1 anlamlılık seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 5’te OLS, RE, FE ve En Çok Benzerlik/olabilirlik (MLE) analizinin sonucu yer almaktadır. Metodolojinin belirlenebilmesi ve verilerin yorumlanabilmesi için birtakım testler yapılmıştır. Bu kapsamda ilk önce sabit katsayılı ve FE arasında bir tercih için F testi (çıktıda F_f) ve LR testi (çıktıda chi2_c) ve RE için Breusch-Pagan LM testi ve score testi yapılmıştır. Kısaca sonuçların hepsine göre H_0 hipotezi reddedilmektedir; birim etkiler vardır. Burada tüm istatistiki sonuçlar prob değeri 0.00 bulunmuştur yani *** $p < 0.01$ düzeyinde oldukça anlamlıdır.

Modelde otokorelasyon sorunu olup olmadığının incelenmesi amacıyla yapılan analiz sonuçları aşağıdaki gibidir;

Tablo 6. Otokorelasyon Testi

Testler	Test İstatistiği
Bhargava vd. Durbin-Watson	2,39 prob > F = 0.0000
Baltagi-Wu	2,46 prob > F = 0.0000
Wooldridge Testi	$F_{(1, 20)}=3,48$ prob > F= 0.077

Durbin-Watson ve Baltagi test sonuçları 1.85 ile 2.10 arasında ise otokorelasyon yoktur, denir. Bu durumda Durbin-Watson, Baltagi-Wu ve Wooldridge test istatistik sonucuna göre otokorelasyon sorunu olduğu ifade edilmektedir.

Modelde değişen varyans sorunu olup olmadığının incelenmesi amacıyla yapılan analiz sonuçları aşağıdaki gibidir;

Tablo 7. Değişen Varyans Sonuçları

Test İstatistiği	var	Sd=sqrt (var)
LnGDP	2,26	1,50
e	0,40	0,63
u	0,32	0,56

Değişen varyans bulguları incelendiğinde, elde edilen sonucun $p < 0,05$ olduğu görülmektedir. Bu durumda modelde değişen varyans problemi olduğunu ifade etmek mümkündür.

3.3. Sapması Düzeltilmiş Sistem GMM Yöntemi

Sapması düzeltilmiş gölge değişkenli GMM yöntemine ait tahmin sonuçları aşağıdaki gibidir;

Değişkenler	ARELLANO-BOND GMM	ARELLANO-BOND GMM SABİTLİ
	Dinamik Model	Dinamik Model
Değişkenler	lnGDP	lnGDP
L.lnGDP	0.082	0.082
lnpat	0,89***	0.836***
lnBS	4,83***	4.945***
SABİT		
Gözlem Sayısı	104	104
Araç Değişken Sayısı	7	7
Wald chi2	134418.61	7896.15
prob>chi2	0.000	0.000
SARGAN TESTİ		
rob	0.083	0.108
DİNAMİK MODEL İÇİN OTOKORELASYON TESTİ		
Sıra	Z (prob)	Z (prob)
1	-2,79 (0.005)	-0,98 (0.326)
2	0,23 (0.818)	0,79 (0.427)

Not: *, **, *** sırayla %10, %5 ve %1 anlamlılık seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

Elde edilen bulgulara göre değişkenlerin birçoğu bir aşamalı ve iki aşamalı tahminlerde anlamlı çıkmıştır. Analizde bilimsel yayınlar ve patentin GSYH ile ilişkisi anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. S-GMM analizlerinin sonuçlarının güvenilir kabul edilebilir olması için yapılması gereken testler vardır. Arellano ve Bond (1991), Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond'a (1998) göre araç değişkenlerin geçerliliği testi ve ikinci dereceden otokorelasyon testi yapılması zorunludur. Araç değişkenleri kullanılan GMM analizinin geçerli olması için araçların dışsal olması gerekir. Sargan (1958) testi, araç değişkenler için aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olup olmadığını test ederler (Arellano, 2003, s. 193; Roodman, 2009a, s. 141; 2009b, s. 97). Aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olması, araç değişkenlerin dışsal olduğunu ve kalıntıların açıklayıcı değişkenlerle korelasyonsuz olduğunu göstermektedir (Tatoğlu, 2018, s. 148).

Sonuçların güvenilir olması için yapılması gerekli olan bir değer test, otokorelasyon testidir. Bu test için H_0 hipotezi “Otokorelasyon yoktur” şeklinde kurulmuştur. Birinci dereceden ($AR(1)$) ve ikinci dereceden ($AR(2)$) otokorelasyon sonuçlarına ayrı ayrı bakılması gerekmektedir. GMM analizlerinde $AR(1)$ için hipotezin reddedilmesi beklenen bir sonuçtur ve genellikle negatif otokorelasyon ile karşılaşılmaktadır. Ancak $AR(2)$ hipotezinin reddedilmemesi yani ikinci dereceden otokorelasyon olmaması önemlidir (Mileva, 2007, s. 7). Yapılan test sonucunda hem $AR(1)$ için hem $AR(2)$ için H_0 hipotezi reddedilememektedir. Dolayısıyla modelde birinci ve ikinci dereceden otokorelasyon yoktur. Ayrıca analizde kullanılan Wald testi istatistiği de anlamlıdır ve modelin bir bütün olarak anlamlılığına işaret etmektedir (Dağlı ve Köseahyaoglu, 2021). Analiz sonucu incelendiğinde bilimsel yayınlardaki her %1’lik artış GSYH’da %4,95’lik, patentteki her %1’lik artış ise %0,83’lük bir artışa sebep olmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Günümüzde hızla küreselleşen dünyada inovasyon ve teknoloji kavramları üretim başta olmak üzere birçok alanı etkisi altına almıştır. Ülkelerin gelişebilmesi için yeni fikirler üretip onları faaliyete geçirmeleri, pazardaki konumları için rekabet güçlerini korumaları gerekir. Küreselleşme, ürün ve hizmetlere erişim kolaylığı, insanları daha fazla ve hızlı tüketmeye yöneltmiştir. Bu nedenle firmaları sürekli yeni ürünler, yeni hizmetler ve yeni modeller geliştirmeye mecbur bırakmıştır. Ülkelerin rekabet ortamında fark yaratabileceği ve ekonomik büyümelerini arttırarak için inovasyona ve teknolojik gelişmelere önem vermeleri gerekmektedir. Teknoloji, bazı ülkelerin diğerlerinden neden daha zengin olduğunu açıklamak ve ekonomisinin ne kadar hızlı büyüdüğünü anlamak için önemli bir faktördür. İnovasyon, yeni teknolojilerin yaratılması ve ekonomide kullanılması sürecidir. İnovasyon için birçok tanım yapılmıştır. Son yapılan tanımda ise inovasyon yaratıcılık, üretime dönüştürme ve gelir elde etme amaçlarının birleşmesiyle gerçekleşir.

Bu çalışmada 21 AB ülkesinde inovasyon ile büyüme arasındaki kısa dönemli ilişkiye bakılmaktadır. İnovasyonun büyümeye etkisi incelendiğinde bir ülkenin kalkınmasında, gelişmesinde önemli bir unsur olduğu bilinmektedir. Bu amaçla, patent başvuruları ve bilimsel yayınlar bağımsız değişkenlerken büyüme için ise GSYİH verileri bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Çalışmada dinamik panel veri modeli kullanılmıştır. Verilerin yetersiz olması sebebi ile dengesiz panel olarak sadece patent ve bilimsel yayınların verileri alınarak 21 ülkenin verisiyle dinamik panel veri modeli uygulanmıştır. Dinamik panel modelinde, Driscoll-Kraay, Blundell-Bond GMM bir ve iki aşamalı tahminciler kullanılmıştır. Analiz bölümünde GSYH değişkeni olarak bilimsel yayınlar ve patent ayrı ayrı kullanılarak aynı model iki farklı analizle test edilmiştir. Patent girdisi, bilimsel yayınlar ise GSYH çıktısı olarak kullanıldığında bu iki değişkenle birlikte yapılan iki ayrı modelin benzer sonuçlar vermesinin analizin güvenilirliğini arttıracığı değerlendirilmektedir.

Her iki modelin karşılaştırılabilir sonuçlar vermesi amacıyla, aynı kontrol değişkenleri ve aynı parametreler kullanılarak analizler yapılmıştır. Her iki modelde, bağımlı değişken olarak gayrisafi yurt içi hasıla (nominal kişi başı USD), kontrol değişken olarak patent (% GSYH) ve bilimsel yayın sayısı kullanılmıştır. Patent ve bilimsel yayınların Avrupa Birliği ülkelerinin ekonomik büyüme sürecinde önemli inovasyon göstergeleri olduğu ve GSYH’yi olumlu yönde etkilediği görülmektedir.

Aşağıda bir toplumun inovasyon performansını artırmasına yardımcı olabilecek şu önerilerde bulunulabilir:

- Ar-Ge harcamaları ve yatırımlar için GSMH’da ayrılan bütçe büyütülmelidir. İnovasyona destek veren kurum ve kuruluşlara, üniversitelere, girişimci firmalara ve bireylere sistematik olarak hibe ve teşvik vererek desteklemeli ve özendirilmelidir. Bu nedenle makroekonomik istikrar ortamı sağlanması,
- Kamuda Ar-Ge faaliyetlerini destekleyen finansman programları özel alanlarla sınırlandırılmamalıdır. Fonların araştırmacıların ya da girişimcilerin üzerinde çalıştığı her alanı destekleyecek şekilde genişletilmesi ancak seçici olunması,
- Özellikle gelişmekte olan ülkelerde iş olanaklarının kısıtlı olması ve yetersiz ücretlerden dolayı yurt dışına gitmek zorunda kalan eğitimli, yaratıcı, yetenekli bireylerin göçünü engellemek adına yeni stratejiler geliştirilmesi,
- Uluslararası Ar-Ge iş birliklerine katılımının arttırılması ve destek fonlarına başvuru başarı oranlarının yükseltilmesi,
- Topluma ekonomik ve sosyal fayda sağlayacak olan yaratıcı yeteneklerin keşfedilmesi, desteklenmesi ve elde tutulması,
- Kurumların, çalışanlarının gerekli bilgi ve donanımına sahip olabilmeleri için eğitime, gelişime ve yeniliğe açık vizyoner bir yapıya sahip olmaları gerekir. Bu nedenle, klasik yönetim yaklaşımından sıyrılarak donanımlı çalışana yatırım yapması,
- Teknolojiye sınırsız erişimin sağlanması, bilginin toplumda yaygınlaştırılması, bilgiye ulaşmanın ve araştıranı sorgulayan bir toplum olabilmenin önünün açılması,
- Teknolojik alt yapının sürekli geliştirilmesi ve güçlendirilmesi,
- Patent, ticari marka konusunda devlet teşviklerinin arttırılması ve kurumların bilinçlendirilmesi adına seminerler düzenlenmesi,
- İnovasyon konusunda toplum bilincinin arttırılması, etkinliklerin çoğaltılması gerekmektedir.

Ek Bilgiler/Yazar Beyanları

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Etik kurul izni gerektirmeyen bir çalışmadır.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Teşekkür veya Destek Beyanı	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Yazar 1'in makaleye katkısı %50; Yazar 2'nin makaleye katkısı %50'dir.

Kaynakça

- Akarsu, Y., Alacan, N., & Atakişi, A. (2020). Ülke karşılaştırmaları ile araştırma geliştirme harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel veri analizi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 9(4), 159-167.
- Akay, Ç. E. (2015). *Dinamik panel veri modelleri*. S. Güriş (Ed.), Stata ile panel veri modelleri içinde (ss. 81-104). Der Yayınevi.
- Arellano, M. (2003). *Panel data econometrics*. Oxford University Press.
- Arellano, M., & Bond, S. (1991). Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. *The Review of Economic Studies*, 58(2), 277-297.
- Asteriou, D., & Hall, S. G. (2007). *Applied econometrics*. Palgrave Macmillan.
- Atasoy, Y. (2007). *Dinamik dışsalılıkların inovasyon ile büyüme üzerinde etkileri ve Türkiye'nin mevcut durumu* [Yüksek Lisans Tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Bozkurt, C. (2015). R&D expenditures and economic growth relationship in Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(1), 188-198.
- Bozkurt, K. (2007). İçsel büyüme modelleri bağlamında Türk imalat sanayinde teknolojik gelişme ve ekonomik büyüme. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 44(513), 64-74.
- Bozkurt, K. (2008). Türk imalat sanayisinde teknolojik gelişme ve ihracat performansı. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 45(522), 91-103.
- Bravo, O. C., & Garcia, M. A. (2011). R&D and productivity: A two way avenue. *World Development*, 39(7), 1090-1107. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2010.11.006>
- Çelik, K. (2005). *Avrupa Birliği ve Türkiye-AB ilişkileri*. <http://www.kenancelik.ktu.edu.tr/yayin/ab.pdf>
- Çetinkaya, M., Çetinkaya A. T., & Aksoy, E. (2017). Askeri harcamalar üzerinde kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(33), 210-225.
- Gellatly, G., & Peters, V. (1999). Understanding the innovation process: innovation in dynamic service industries. *Micro-Economic Analysis Division*, Statistics Canada Working Paper No. 127. <https://doi.org/10.2139/ssrn.229788>
- Goel, R., & Ram, R. (1994). Research and development expenditures and economic growth: A cross-country study. *Economic Development and Cultural Change*, 42(2), 403-411.
- Göçer, İ. (2013). Ar-Ge harcamalarının yüksek teknoloji ürünü ihracatı, dış ticaret dengesi ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri. *Maliye Dergisi*, 165, 215-240.
- Gujarati, D. N. (2004). *Basic econometrics*. McGraw-Hill.
- Güleş, H., & Bülbül, H. (2004). Toplam kalite yönetiminin işletmelerde yenilik çalışmalarına katkıları. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 115-129.
- Gülmez, A., & Akpolat, A. G. (2014). Ar-Ge & inovasyon ve ekonomik büyüme: Türkiye ve AB örneği için dinamik panel veri analizi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 1-17.
- Gülmez, A., & Yardımcıoğlu, F. (2012). OECD ülkelerinde Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel eşbütünlük ve panel nedensellik analizi (1990-2010). *Maliye Dergisi*, 163, 335-352.
- Hall, B. H., & Mairesse, J. (1992). Exploring the relationship between R&D and productivity in French manufacturing firms. *National Bureau of Economic Research*, 263-293. <https://doi.org/10.3386/w3956>
- Hausman J. A. (1981). Exact consumer's surplus and deadweight loss. *The American Economic Review*, 71(4), 662-676.
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of panel data* (2nd Ed.). Cambridge University Press.

- Johnston J., & DiNardo J. (1997). *Econometric methods*. McGraw-Hill.
- Karagöz, K. (2011). Göç-ticaret ilişkisi: Panel çekim modeli. *Sosyoekonomi*, 15(15), 55-68.
- Karagöz, K., & Saray, O. M. (2010). Trade potential of Turkey with Asia-Pacific countries: Evidence from panel gravity model. *International Economic Studies*, 36(1), 19-26.
- Kök, R., & Şimşek, N. (2009). *Panel veri analizi*. www.deu.edu.tr/userweb/recep.kok/dosyalar/panel2.pdf adresinden 20.04.2022 tarihinde alınmıştır.
- Lichtenberg, F. R. (1992). R&D Investment And International Productivity Differences. *Nber Working Paper Series No: 4161*. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w4161/w4161.pdf
- Martin, M. A. G., Picazo, M. T., & Navarro, J. A. (2010). Entrepreneurship, income distribution and economic growth. *International Entrepreneurship Management*, 6(2), 131-141. <https://doi.org/10.1007/s11365-010-0142-3>
- Mileva, E., (2007). Using Arellano-Bond dynamic panel GMM estimators in Stata. *Fordham University*.
- Oğuztürk, B. S. (2003). *Bölgesel kalkınmada yenilikçiliğin rolü ve göller bölgesi üzerine bir uygulama* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Özbay, F. (2020). *G20 ülkeleri için bilgi üretim fonksiyonunun panel veri ekonometrisi ile tahmini* [Doktora Tezi] Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Özbay, F., Arıcan, M., & Oğuztürk, B. S. (2021). Çin rüyasının gerçekleşmesinde inovasyonun önemi: Büyüme ve inovasyon ilişkisi üzerine ekonometrik bir analiz. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 413-437.
- Özbay, F., Oğuztürk, B. S., & Sezgin, A. (2020). Gelişmiş ve gelişmekte olan G20 ülkelerinin inovasyon çıktılarına etkileyen faktörlerin bilgi üretim fonksiyonu ile analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(5), 3874-3900. <https://doi.org/10.15869/itobiad.797186>
- Özer M., & Çiftçi, N. (2009). Ar-Ge harcamaları ve ihracat ilişkisi: OECD ülkeleri panel veri analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 30-31.
- Pazarlıoğlu, M., & Kiren-Gürler, Ö. (2007). Telekomünikasyon yatırımları ve ekonomik büyüme: Panel veri yaklaşımı. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 44(508), 35-43.
- Roodman, D. (2009). How to do Xtabond2: An introduction to difference and system GMM in Stata. *Center for Global Development*, 9(1), 86-136. <https://doi.org/10.1177/1536867X0900900106>
- Samimi, A. (2009). R&D and economic growth: New evidence from some developing countries. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 3(4), 3086-3091.
- Schilling, J., & Logan, J. (2008). Greening the rust belt: A green infrastructure model for right sizing America's shrinking cities. *Journal of The American Planning Association*, 74(4), 451-466. <http://doi.org/10.1080/01944360802354956>
- Seyidoğlu, H. (2006). *İktisat biliminin temelleri*. Güzem Can Yayınları.
- Sharma, R. (2018). Health and economic growth: Evidence from dynamic panel data of 143 years. *Plus One*, 13(10), 1-20. <http://doi.org/10.1371/journal.pone.0204940>
- Sylwester, K. (2001). R&D and economic growth. *Knowledge, Technology & Policy*, 13(4), 71-84. <https://doi.org/10.1007/BF02693991>
- Tatoğlu, F. (2012). *İleri panel veri analizi-Stata uygulamalı*. Beta Yayınları.
- Tatoğlu, Y. F., (2018). *İleri panel veri ekonometrisi: Stata uygulamalı*. Beta Yayınları.
- TDK (2021). *İnovasyon*. <https://sozluk.gov.tr/> adresinden 10.12.2021 tarihinde alınmıştır.
- Ülkü, H. (2004). *R&D, innovation and economic growth: An empirical analysis*. IMF Working Paper.
- Wipo (2022). <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2022-section3-en-gii-2022-results-global-innovation-index-2022-15th-edition.pdf> adresinden 20.10.2022 tarihinde alınmıştır.
- Wooldridge, J. M. (2001). *Econometric analysis of cross section and panel data*. The MIT Press.
- Yanyun, Z., & Mingqian, Z. (2004). R&D and economic growth-panel data analysis in ASEAN+3 countries. *The Center for Applied Statistics, Renmin University of China. Korea and the World Economy*. <https://faculty.washington.edu/karyiu/confer/seoul04/papers/zhao.pdf>
- Yaylalı, M., Akan, Y., & Işık, C. (2010). Türkiye'de Ar&Ge yatırım harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki eş-bütünleşme ve nedensellik ilişkisi: 1990-2009. *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 5(2), 13-26.
- Zachariadis, M. (2004). R&D-induced Growth in the OECD?. *Review of Development Economics*, 8, 423-439. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9361.2004.00243.x>

Araştırma Makalesi / Research Article**Finansal Risk Toleransında Demografik Farklılıklar****Demographic Differences in Financial Risk Tolerance*Yusuf Bahadır Kavas¹ Batuhan Medetoğlu²

MAKALE BİLGİSİ	ÖZ
Başvuru: 21.07.2023 Revizyon: 11.10.2023 Kabul: 30.10.2023 Yayın: 31.10.2023 Anahtar Kelimeler <i>Finansal Risk</i> <i>Yatırım Riski</i> <i>Demografik Özellikler</i> <i>t Testi</i> Jel Kodları <i>C83, G11, G32</i>	Markowitz (1952) tarafından literatüre kazandırılan “Portföy Seçimi” makalesi ile beklenen getiri ve risk kavramları yatırım tercihlerini etkilemede önemli rol oynayan faktörler olarak belirtilmiştir. Bireylerin üstlenmiş oldukları risk, tercih edilen finansal varlıkları etkilemektedir. Finansal risk, beklenen getirinin gerçekleşmeme ihtimali olarak tanımlanmakta ve çeşitli türlere ayrılmaktadır. Bu çalışmada, yatırım ve beklenti riskinin demografik faktörlere göre farklılıklarının tespiti ile çeşitli analizler gerçekleştirilmiştir. Ele alınan değişkenler, cinsiyet, medeni hal, çocuk sayısı, yaş, gelir durumu ve meslektir. Türkiye’de üniversitelerin iç paydaşlarına yönelik gerçekleştirilen çalışmada 10 soru sorulmuş ve 704 yanıt alınmıştır. Alınan yanıtlar, t testi ve ANOVA ile analiz edilerek nicel bulgular elde edilmiştir. Çalışma sonucunda değişkenlerin, yatırım ve beklenti riskine göre farklılıkları gösterilerek değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bekar bireyler evlilerden; çocuğu olmayanların çocuğu olanlardan; gençler orta yaşlı bireylerden; öğrenciler hem akademik hem de idari personellerden daha yüksek düzeyde yatırım riski ve beklenti riski almışlardır. Kadın ve erkek açısından yatırım riskinde anlamlı farklılık olmamasına karşın, beklenti riskinde kadınlar erkeklerden daha fazla risk almaktadır. Gelir arttıkça yatırım riski açısından katılımcılar arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı bulgulanmıştır. Bu durumun aksine beklenti riski açısından geliri olmayanların daha fazla risk aldıkları, gelir düzeyi arttıkça beklenti riskinin azaldığı belirlenmiştir.
MANUSCRIPT INFO	ABSTRACT
Submitted: 21.07.2023 Revised: 11.10.2023 Accepted: 30.10.2023 Published: 31.10.2023 Keywords <i>Financial Risk</i> <i>Investment Risk</i> <i>Demographic Characteristics</i> <i>t-Test</i> Jel Codes <i>C83, G11, G32</i>	In the article “Portfolio Selection”, which was brought to the literature by Markowitz (1952), the concepts of expected return and risk are stated as factors that play an important role in influencing investment preferences. In this study, various analyzes were carried out by determining the differences of investment and expectation risk according to demographic factors. The variables considered are gender, marital status, number of children, age, income status and occupation. In the study conducted for the internal stakeholders of universities in Turkey, 10 questions were asked, and 704 responses were received. As a result of the study, evaluations were made by showing the differences of the variables according to the investment and expectation risk. Single individuals have higher levels of investment risk and expectation risk than married individuals, those without children than those with children, young people than middle-aged individuals, and students than both academic and administrative staff. Although there is no significant difference between men and women in terms of investment risk, women take more risks than men do in terms of expectation risk. It was found that there was no significant difference between the participants in terms of investment risk as income increased.
Önerilen Atf <i>Suggested Citation</i>	Kavas, Y. B., & Medetoğlu, B. (2023). Finansal risk toleransında demografik farklılıklar. <i>Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi</i>, 28(4), 427-441.

* Bu çalışma için Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Etik Kurulu Etik Kurulu’ndan 124885 sayılı ve 06.04.2023 tarihli etik kurul izni alınmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Merzifon Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, yusuf.kavas@amasya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4838-7318>

² Dr. Öğr. Üyesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, bmedetoglu@mehmetakif.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8400-1232>

EXTENDED SUMMARY

Introduction and Research Purpose

Financial risk tolerance (FRT) is the maximum level of risk that an individual can generally accept when making financial decisions. Risk is defined as the occurrence of undesirable events. In financial terms, risk is the probability that an expected return will not be realized. The concept of risk differs from the concept of uncertainty in that it is measurable, expresses probability, and is among the essential factors for decision-makers. In particular, determining FRT is very important for service providers such as investment advisory firms, banks, and individual investors. When investment advisory firms fail to assess their clients' FRT accurately, they are unable to meet their clients' expectations fully, and customer losses are encountered. FRT is not static but continuous, as it can be influenced by all the experiences and changes individuals acquire during their lifetime. Therefore, different FRT of the same individual can be detected in different periods. The fact that FRT is affected by other factors has led researchers to use different methods to determine the FRT of individuals. Different ways are used to assess individuals' FRT by examining choices in actual experiments, observing investment behavior, and generating scores from surveys. However, experimental studies, among these methods, are not considered useful because of problems such as high costs and equipment. For this reason, surveys are conducted by referring to the perceptions and attitudes of individuals, and the FRTs of individuals are determined.

Methodology

In the existing literature, the study by Grable and Lytton (1999) is one of the leading questionnaires for measuring individuals' FRT. However, because the questionnaire was prepared about a quarter of a century ago and does not address today's conditions in terms of its content, it is thought that a new scale should be developed. In this context, we aimed to measure the financial risks of individuals according to different demographic factors using current and event-based questions. In this way, it is possible to determine the level of FRT taken by individuals during different events. In this study, two risk types, namely, investment risk and expectation risk, were created and asked to the participants online. The risk types consisted of five questions each. Ten questions were used to determine whether there was a significant difference in the financial risk tolerance of individuals according to their gender, marital status, number of children, age, income, and occupation. As a result of the analysis, the Cronbach's alpha value indicating the reliability measure was 0.6. The skewness value of investment risk is 0.314, kurtosis value is 0.138, skewness value of expectation risk is 0.326, and the kurtosis value is 0.089. In this respect, the study's data have a normal distribution, and the degree of reliability is sufficient. When the survey results were analyzed, 704 responses were received, and the distribution according to demographic factors is shown in the study. There was also a balanced distribution in terms of gender and marital status. A t-test and ANOVA were performed to determine the differences between demographic variable.

Findings

As a result of the study, it was concluded that all hypotheses except H_1 and H_9 were accepted. Regarding investment risk, there was no significant difference between gender and marital status, but there was a significant difference between all variables except for these two factors. The results show that the criteria used in the study impact risk tolerance and a discriminative feature in decision-making. Another study finding is that the demographic groups have higher risk levels. Single individuals had higher levels of investment and expectation risks than married individuals. One of the important reasons for this may be that singles feel less responsible than married individuals. In other words, even if they experience losses, single individuals may try to take more risks because they do not have other dependents. Although there is no significant difference between men and women regarding investment risk, women take more risks than men in expectation risk. This may be because women have different future expectations compared to men. However, similar results were found for both sexes in terms of investment risk. It was determined that those who do not have children are willing to take more risks in terms of both investment and expectation risk compared to those with children. It is believed that the instinct to take responsibility may be effective in this situation. Young people are more willing to take risks in both types than middle-aged individuals. As individuals age, their expectations and investment risks decrease. The fact that young people are at the beginning of their lives at this point and have limited guaranteed wages to sustain their lives may lead them to take more risks. There was no significant difference between participants regarding investment risk as income increased. In contrast, in terms of expectation risk, it has been determined that those with no income take more risk, and the expectation risk decreases as the income level increases. An increase in income encourages individuals to make more secure and conservative decisions. It has been determined that students and academics are willing to take more investment risks than administrative staff. In addition, in terms of expectation risk, students were willing to take more risks than both academic and administrative staff. It is believed that the age factor is effective in this.

Conclusion and Discussion

This study, in which the effect of demographic factors on risk perception was revealed, identified and reported significant interpersonal differences. The results obtained from this study are similar to those of other studies in the literature that suggest a significant difference between demographic variables and financial risk levels (Anbar and Melek, 2010; Bayar et al., 2020; Fisher and Yao, 2017; Grable, 2000; Kraten, 2016; Lamotte and Droit-Volet, 2017; Riemer et al., 2021; Ryack, 2011; Wong and Carducci, 2013). In particular, it can be suggested that investment advisory firms should focus on demographic variables when determining the financial risk levels of their clients. Thus, these companies will be able to determine their clients' expectations and investment risks more accurately. Thus, unexpected losses experienced by customers can be prevented. In future studies, it is suggested that the current questions be applied to different groups and compared with the findings of this study.

Giriş

Finansal risk toleransı (FRT) bir bireyin genellikle finansal karar verirken kabul edilebileceği maksimum risk düzeyini göstermektedir (Sulaiman, 2012). Kelime anlamı olarak risk, istenmeyen olayların gerçekleşmesi şeklinde ifade edilebilir. Finansal anlamda risk ise beklenen getirinin gerçekleşmeme ihtimalidir. Risk kavramı, ölçülebilir olması ve ihtimal ifade etmesi yönüyle belirsizlik kavramından farklılaşmakta ve karar vericiler için önemli faktörler arasında yer almaktadır. Özellikle yatırım danışmanlık şirketleri ya da bankalar gibi hizmet sağlayıcılar ve bireysel yatırımcılar için FRT'nın tespit edilmesi oldukça önemlidir. Yatırım danışmanlık şirketleri müşterilerinin FRT'larını doğru tespit edemediklerinde müşterilerinin beklentilerini tam olarak karşılayamamakta ve müşteri kayıpları ile karşılaşmaktadır. Benzer şekilde bireylerin FRT'nın doğru bir şekilde değerlendirilememesi, yetersiz yatırım kararlarına yol açabilmektedir. Örneğin, bir finansal danışman, bireyin FRT'nı olduğundan fazla tahmin ederek çok agresif görünen bir portföy seçebilir. Kişinin FRT'ı ile tutarsız bir portföyün seçilmiş olması, yatırımcının finansal stresini artırarak yatırımcının hayal kırıklığına uğramasına neden olabilir. Bir kişinin FRT'ı o kişinin finansal karar verme sürecini etkileyebileceği için (Dickason ve Ferreira, 2018) doğru analiz edilmemiş bir FRT düzeyi yatırımcının finansal davranışlarına yansiyabilir (Kannadhasan, 2015). Bireysel ya da kurumsal yatırımcıların her ikisi için de benzer durumlar geçerlidir. Bireylerin FRT'larını etkileyen faktörler oldukça çeşitlidir. Genetik faktörlerin (Cesarini vd., 2008, 2009, 2010; Kuhnen ve Chiao, 2009), şeker seviyesinin (Aarøe ve Petersen, 2013; Orquin ve Kurzban, 2016; X.-T. Wang ve Dvorak, 2010), hormonların (Caldú ve Dreher, 2009; Coates vd., 2010; Erkan ve Kavas, 2022; Ranabir ve Reetu, 2011; Rivera ve Gouveia, 2021), demografik faktörlerin (Dinç Aydemir ve Aren, 2017; Finke ve Huston, 2003; Hallahan vd., 2004; Zetterdahl ve Hellström, 2015), yeme alışkanlıklarının (Kavas, 2022; Kavas vd., 2022), beyin aktivitelerinin (Kuhnen ve Knutson, 2005; Venkatraman vd., 2011), uyku sürelerinin (Chaumet vd., 2009; Harrison ve Horne, 2000; Nofsinger ve Shank, 2019; Venkatraman vd., 2007), finansal okuryazarlığın (Bajo vd., 2015; Dinç Aydemir ve Aren, 2017; Hendrawaty vd., 2020; Kavas ve Erkan, 2022; Li vd., 2020; Mudzingiri vd., 2018; Xue vd., 2019) gibi daha birçok faktörden bireylerin FRT'ı etkilenebilmektedir.

FRT'nın farklı unsurlardan etkileniyor olması bireylerin FRT'nın tespit edilmesinde araştırmacıları farklı yöntemlere yöneltmektedir. Bireylerin FRT'nı değerlendirmek için fiili deneylerdeki seçimleri incelemek, yatırım davranışını gözlemlemek ve anketlerden puanlar oluşturulmak suretiyle farklı yöntemler kullanılmaktadır (Faff vd., 2008). Bu yöntemlerin başında fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme (fMRI) sistemleri gelmektedir. Bireylerin beyin dalgalarına bakılarak FRT'ı tespit edilebilir. Benzer şekilde bireylerin testosteron, kortizol hormonlarına veya şeker seviyelerine bakılarak da FRT'nı tespit edebilmek de mümkündür. Araştırmacılar bireylere risk içeren çeşitli görevler vererek bilgisayar ortamında oyun oynattırmakta ve buradan elde edilen verilerden hareketle bireylerin FRT'ı tespit edilebilmektedir (Gendle vd., 2015; Lejuez vd., 2002; Tchanturia vd., 2007; van den Bos vd., 2013). Ancak bu yöntemler deneysel ortamlar gerektirmesi dolayısıyla yüksek maliyet ve ekipman gibi sorunlar nedeniyle kullanışlı olarak görülmemektedir. Bu nedenle bireylerin algı ve tutumlarına başvurularak anket çalışmaları gerçekleştirilmekte ve bireylerin FRT'ları tespit edilmeye çalışılmaktadır.

FRT'ı durağan değil, bireylerin yaşam süresince elde ettiği tüm tecrübelerden ve değişikliklerden etkilenebileceği için sürekli bir süreçtir. Bu nedenle farklı zaman dilimlerinde aynı kişiye ait farklı FRT'ı tespit edilebilmektedir. FRT'ı bahsi geçen yöntemlerden hangisiyle ölçülürse ölçülsün bireylerin genel FRT'ı tespit edilememektedir. Deneysel ve gözleme dayalı çalışmaların yanında anket ile bireylerin FRT'ları daha kolayca tespit edilebilir. Ancak anketlerin bireylere yalnızca tek bir kez uygulanıyor olması ve anketlere cevap verilirken bireylerin içinde bulunduğu anlık ruhsal durumlar göz ardı edilebilmektedir. Buna mukabil bireylerin FRT'larını tespit etmek için hazırlanan anketler gelecekte aynı kişiye tekrar uygulandığında farklı sonuçlar verebilmektedir. Ancak diğer yöntemlerin uygulama sorunları nedeniyle anket ile veri toplanarak bireylerin FRT'larının tespit edilmesi oldukça faydalıdır ve bu alanda çalışan akademisyenlere, sektördeki firmalara önemli bilgiler üretebilmektedir (Pompian, 2011). Bu kapsamda bireylere uygulanacak anket sorularının doğrudan finansal riski içeren sorulardan oluşmaması önemlidir. Çünkü bireylerin olaylar karşısındaki gerçek davranışları ile anketteki sorulara verdikleri cevaplar arasında farklılık oluşabilmektedir. Bu nedenle bireylerin FRT'nı ölçen anket sorularının olay kurgusu içerisinde gerçekleşiyor olmasına dikkat edilmelidir. Mevcut literatürde bireylerin FRT'nı ölçen anketlerin başında Grable ve Lytton (1999)'un yaptığı çalışma gelmektedir. Ancak anketin yaklaşık çeyrek asır önce hazırlanmış olması ve içeriği itibarıyla günümüz koşullarına hitap etmemesi nedeniyle yeni bir ölçek geliştirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu çalışmanın amacı güncel ve olay örgüsü içeren sorular ile bireylerin FRT'larını tespit etmektir. Bu sayede farklı olaylar esnasında bireylerin hangi düzeyde FRT'ı aldığı belirlenebilecektir. Bu çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünü takiben ikinci bölümde, FRT kavramsal çerçevesi ile konuyla alakalı literatüre yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise veri, analiz ve bulgular başlığı altında gerçekleştirilen analize ait tanımlayıcı bilgiler ile analiz sonuçları gösterilmiştir. Sonuç bölümünde ise analizden elde edilen bulgular hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur.

1. Kavramsal Çerçeve ve Literatür Taraması

Bireylerin demografik faktörlerine vurgu yapan FRT'ı araştırmaları sınırlı olmasa da FRT'larının öznel olduğu ve FRT'ındaki en önemli belirleyicisinin bireyin içinde bulunduğu demografik yapı olduğu ifade edilmektedir (Dickason ve Ferreira, 2018; Slovic, 1999). Literatürde hangi demografik değişkenlerin FRT'ı ile ilişkili olduğunu belirlemeye amaçlayan birçok çalışma mevcut olmasına karşın bu hususta ihtilaflı durumlar bulunmaktadır (Charness ve Gneezy, 2012; Dohmen vd., 2011; Finke ve Huston, 2003; Gilliam vd., 2010; J. E. Grable ve Lytton, 1999; Montford ve Goldsmith, 2016; Ryack, 2011). Söz konusu çalışmalarda demografik değişkenlerin FRT'larına ilişkin tam bir konsensus sağlanamamıştır. Bazı çalışmalarda demografik değişkenlerin FRT'ları anlamlı farklılık oluştururken bazılarında anlamlı farklılık çıkmamıştır. Bu çalışmaların genelinde bireylerin cinsiyet, eğitim durumu, yaş, medeni durum ve gelir seviyesi ile FRT'ı arasındaki ilişki üzerine durulmuştur. Demografik değişkenler ile FRT'ı ilişkisi ilk kez 1993 yılında yapılan Irwin Jr, (1993) çalışması ile ortaya konulmuştur. Bu çalışmada gençlerin, lisans ve üzeri mezun olanların, sürekli bir işte çalışanların, finansal bilgisi yüksek olanların, finansal memnuniyet düzeyi yüksek olanların,

erkeklerin, gelir seviyesi yüksek olanların, bekarların, A tipi kişilik özelliklerine sahip olanların, işletme sahiplerinin, mutlu olanların daha çok FRT'ı almaya istekli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Demografik değişkenlerden özellikle cinsiyetin FRT'ı üzerinde önemli bir belirleyicisi olduğu ve erkeklerin kadınlardan daha fazla FRT'na sahip olduğu belirlenmiş olsa da (Anbar ve Melek, 2010; J. E. Grable, 2000; Wong ve Carducci, 2013) cinsiyet ile FRT'ı arasındaki ilişkiye bireylerin ekonomik özelliklerinden, diğer demografik özelliklerinden ve beklentilerinin aracılık ettiğini öne süren çalışma da mevcuttur (Fisher ve Yao, 2017). Bu sonuçlardan hareketle erkeklerin potansiyel bir fırsat olarak gördükleri finansal durumları kadınlardan daha iyi analiz edebildikleri yorumu yapılabilmektedir. Yüksek risk daha fazla getiri ihtimali anlamına geldiği için erkekler bu konuda daha cüretkâr davrandıkları görülmektedir. Bu durumun ana sebebinin genelde kadınların finansal okuryazarlığının erkeklerden daha düşük olmasından ya da kadınların birikimlerinin erkeklerden fazla olması sebebiyle kadınların birikimlerine güvenmelerinden dolayı gerçekleştiği düşünülmektedir. Ayrıca toplumların erkeklere biçtiği sosyolojik roller ile bireysel cinsiyet psikolojileri de FRT'ında demografik farklılıkların oluşmasına neden olmaktadır (Chen ve Volpe, 2002; Durmuşkaya ve Kavas, 2018; Kavas ve Erkan, 2022; Montford ve Goldsmith, 2016).

Ailenin toplumun en küçük birimi olması ve ebeveynlerdeki davranışlarının ve eğitim seviyelerinin çocukların davranışları üzerinde etkili olması nedeniyle (Purnamasari, 2014) evli, bekar kişilerin FRT'larının nasıl gerçekleştiğinin tespiti oldukça önemlidir. Önceki araştırma sonuçları evli ve bekar bireylerin FRT'ları konusunda tutarlı sonuçlar vermemektedir. Diğer bir ifadeyle bu konuda ihtilafli sonuçlar bulunmuştur (Cohn vd., 1975; J. Grable vd., 2006; J. E. Grable, 2000; Guiso vd., 1996; Gutter vd., 1999; Hallahan vd., 2004; Hartog vd., 2002; Hinz vd., 1996; Jianakoplos ve Bernasek, 1998; Raheja ve Dhiman, 2017; Sulaiman, 2012). Evlilik bireylerin daha uzun yaşam sürmelerini sağlayan önemli bir faktördür (Jia ve Lubetkin, 2020). Rasyonel bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde evli kişiler daha uzun yaşamalarını finanse etmek için birikimlerini artırmaya ihtiyaç duyacaklardır. Birikimlerini artırmayı hedefleyen çiftlerin daha yüksek FRT'ına sahip olması gerekir. Bunun yanında kadınların da ailede çalışıyor olması ailelerin gelir seviyelerinde artışa neden olacaktır. Evli çiftler bu sebeple eşlerinden gelecek gelire de güvenerek daha yüksek FRT'ı gösterebilir. Başka bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde günlük yaşantılarında evli çiftlerin bekarlara kıyasla daha fazla sorumluluk üstlenmiş olmaları, evli çiftlerin üzerlerinde baskı oluşturabilecektir. Bu nedenle evli kişiler bekarlara kıyasla FRT'ı konusunda daha ihtiyatlı davranabilecektir (Kraten, 2016).

Gelir seviyesinin FRT'nın önemli belirleyicilerinden birisi olduğu belirtilmektedir (Bayar vd., 2020). Gelir seviyesi yüksek olan bireylerin emeklilik dönemleri için kaygı duymayacakları belirtilmektedir. Aynı zamanda daha yüksek refah ve gelir düzeyine sahip bireylerin, daha riskli yatırımlardan kaynaklanabilecek olası kayıpları karşılama konusunda yeterli kaynağa sahip olmaları FRT'ı ile gelir seviyesi arasında bir ilişki olmasında etkili olabileceği ileri sürülmektedir (Ryack, 2011). Gelecek kaygısı yaşamayan ve olası kayıpları karşılayabilecek birikimi olan bireylerin FRT'ı açısından daha rahat davranacakları düşünülmektedir. Bu açıdan değerlendirilerek geliştirilen hipotezler test edilen çalışmalarda FRT'ı ile gelir seviyesi arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur (Bayar vd., 2020; Bernheim vd., 2001; Chang vd., 2004; Gibson vd., 2013; Purnamasari, 2014). Gelir seviyesi ile FRT'ı arasında anlamlı ilişki olmadığını savunan çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Bu hususta bireylerin her ne kadar gelirleri yüksek olsa da bakmakla yükümlü oldukları kişilerin var olması bireyi düşük FRT'ına teşvik edebileceği savunulmaktadır (Kannadhasan, 2015).

Genç bireylerin yaşlılara kıyasla zaman algıları daha farklı olabilmektedir (Lamotte ve Droit-Volet, 2017; Riemer vd., 2021). Aynı zamanda yaş ile bireylerin stresle başa çıkma oranları değişmektedir (Hamarat vd., 2001). Zaman algısı ve stresle başa çıkması farklı olan grupların FRT'larında farklılık göstermesi beklenir. Nitekim yaş ile FRT'ı arasında anlamlı ilişki olduğunu savunan çalışmalar çoğunluktadır (Baker ve Haslem, 1974; Gibson vd., 2013; J. E. Grable, 2000; McInish, 1982; Rolison vd., 2013; Sweet, 2013; H. Wang ve Hanna, 1997). Yaş faktörünün FRT'nın önemli belirleyicisi olmadığını tespit eden çalışmalar da bulunmakta olmasına rağmen (Anbar ve Melek, 2010) bu çalışmalar literatürde oldukça azdır. Karşıt görüşe göre yaşlı bireylerin geçmiş tecrübe ve bilişsel öğrenmelerinin sonucu olarak bu kişilerin kendilerine daha çok güvenecekleri ve daha yüksek FRT'ı gösterebilecekleri savunulmaktadır (Shao ve Lee, 2014).

2. Veri Analizi ve Bulgular

Finansal risk, beklenen getirinin gerçekleşmeme olasılığı anlamına gelmekte olup portföylerde yaşanacak kayıp olasılıklarını ifade etmektedir. Bu çalışmanın amacı, bireylerin farklı demografik faktörlerine göre finansal risklerinin ölçülmesini sağlayabilmektir. Çalışmada, yatırım riski ve beklenti riski olmak üzere iki risk türü oluşturulmuştur. Risk türleri, 5'er sorundan oluşmaktadır. Toplam 10 soru ile bireylerin cinsiyetlerine, medeni hallerine, çocuk sayılarına, yaşlarına, gelir durumlarına ve mesleklerine göre finansal risk toleranslarında anlamlı bir fark olup olmadığının tespiti yapılmıştır. Çalışma kapsamında oluşturulan ve katılımcılara sorulan sorular EK 1'de yer almaktadır.

Yatırım riski ve beklenti riski sorularına verilen cevaplar sonucu, katılımcıların risk düzeyi farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Yatırım riski en yüksek puanlama soru sırasıyla 5-4-5-4-4 şeklinde olup en düşük 5, en yüksek ise 22 puan alınabilmektedir. Beklenti riski en yüksek puanlama soru sırasıyla 5-4-4-3-5 şeklinde olup en düşük 5, en yüksek ise 21 puan alınabilmektedir.

Çalışmada yer alan sorular için, 06.04.2023 tarihli ve 124885 sayılı karar ile Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Etik Kurulu'ndan onay alınmıştır. İlgili sorular, Google Forms üzerinden kişilere yöneltilmiştir. Türkiye'deki üniversitelerde eğitim gören öğrenciler, ders veren akademisyenler ve üniversitelerdeki diğer personellere anket linki toplu olarak gönderilmiştir. Anket için gelen cevaplardan farklı kriterlere göre sorulan sorulara 740 cevap alınmış, uç değer analizi sonucu bu cevapların 704 tanesi geçerli kabul edilmiştir. Alınan cevaplar, SPSS 26 programı üzerinden analiz edilmiştir. Çalışmada yöntem olarak t testi ve ANOVA kullanılmıştır.

Analiz aşamasında cinsiyet ve medeni hal değişkenleri iki kategoriden oluşmaktadır. Diğer değişkenler ise ikiden fazla kategoriye sahiptir. Bu kapsamda değişkenler arasında yatırım ve beklenti riski açısından anlamlı bir fark olup olmadığı amaçlandığından t testi ve ANOVA kullanılmıştır. İki kategorili değişkenlerin yatırım ve beklenti riski açısından fark tespiti t testi ile gerçekleştirilmiştir. İkiiden fazla kategoriye sahip değişkenler arasındaki anlamlı fark tespiti ise ANOVA ile test edilmiştir (Gürbüz & Şahin, 2014).

Katılımcılara sorulan soruların cevaplarına, güvenilirlik analizi uygulanmıştır. Çalışmada katılımcılara 10 soru sorulmuş ve bu 10 soruya alınan cevaplar ile Cronbach's Alfa değeri tespit edilmiştir. Analiz sonucunda, güvenilirlik ölçüsünü gösteren Cronbach's Alfa değerinin 0,6 olduğu tespit edilmiştir. Bulunan sonuç literatür ile karşılaştırılmış ve Nakip (2006)'e göre bu değerin 0,6 ile 0,8 arasında olduğunun güvenilir olduğu gerekçe olarak kullanılarak çalışmaya devam edilmiştir. Veriler normallik açısından çeşitli testlere tabi tutularak çarpıklık ve basıklık katsayılarının tespiti sağlanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre yatırım riski çarpıklık değerinin 0.314 ve basıklık değerinin 0.138 olduğu ile beklenti riskinin çarpıklığının 0.326 ve basıklığının da 0.089 olduğu tespit edilmiştir. Gürbüz ve Şahin (2014)'e göre bu katsayılarının -1,5 ile +1,5 arasında olduğu normal dağılımı gösterdiğinden; verilerin normal dağılıma sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

T testi ve ANOVA uygulanmadan önce, hipotezler oluşturulmuştur. Farklı değişkenler kullanılarak gerçekleştirilen çalışmada, bireylerin sahip olduğu özellikler arasındaki farklılıkların tespiti hipotezlerin sınanması ile gerçekleştirilmiştir. Oluşturulan hipotezler aşağıda mevcuttur.

H₁= Kadınlar ve erkekler arasında yatırım riski açısından anlamlı farklılık vardır.

H₂= Kadınlar ve erkekler arasında beklenti riski açısından anlamlı farklılık vardır.

H₃= Medeni durumlara göre yatırım riski açısından anlamlı farklılık vardır.

H₄= Medeni durumlara göre beklenti riski açısından anlamlı farklılık vardır.

H₅= Çocuk sayısına göre yatırım riski açısından anlamlı farklılık vardır.

H₆= Çocuk sayısına göre beklenti riski açısından anlamlı farklılık vardır.

H₇= Yaş grupları arasında yatırım riski açısından anlamlı farklılık vardır.

H₈= Yaş grupları arasında beklenti riski açısından anlamlı farklılık vardır.

H₉= Gelir durumuna göre yatırım riski açısından anlamlı farklılık vardır.

H₁₀ = Gelir durumuna göre beklenti riski açısından anlamlı farklılık vardır.

H₁₁= Meslek grupları arasında yatırım riski açısından anlamlı farklılık vardır.

H₁₂= Meslek grupları arasında beklenti riski açısından anlamlı farklılık vardır.

Çalışma kapsamında bireylerin finansal risk algıları arasındaki ilişkinin tespiti amacıyla 704 yanıt alınmıştır. Kişiler tarafından verilen yanıtlara ait değişken, frekans ve yüzde bilgileri, Tablo 1'de mevcuttur.

Tablo 1. Frekans Tablosu

Değişken Türü	Değişkenler	Frekans	(%)
Cinsiyet	Kadın	330	46,90
	Erkek	374	53,10
Medeni Hal	Bekar	360	51,10
	Evli	344	48,90
Çocuk Sayısı	Çocuğum yok	383	54,40
	1 çocuk	114	16,20
	2 çocuk	158	22,40
	3 çocuk ve üzeri	49	7,00
Yaş	18-27 yaş	239	33,90
	28-37 yaş	169	24,00
	38-47 yaş	175	24,90
	48 yaş ve üzeri	121	17,20
Gelir Durumu	Gelirim yok	143	20,30
	1-9.000 TL	69	9,80
	9.001-18.000 TL	183	26,00
	18.001-27.000 TL	211	30,00
	27.000 TL ve üzeri	98	13,90

	Öğrenci	264	37,50
Meslek	Akademik Personel	234	33,20
	İdari Personel	206	29,30

Tablo 1 incelendiğinde, çalışmaya katılım sağlayan kişilerin yaklaşık %47'sinin kadın, %53'ünün ise erkek olduğu görülmektedir. Cinsiyet açısından dengeli bir katılım olduğu fakat erkeklerin oranının daha yüksek olduğu görülmektedir. Medeni durumlara bakıldığında ise yaklaşık %49 evli ve %51 bekar kişilerin katılım sağladığı görülmektedir. Katılım sağlayan kişilerin %50'sinden fazlasının ise çocuğu bulunmamaktadır. Çocuk sayısı, risk toleransı açısından önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Çalışmaya katılım sağlayan kişilerin yaklaşık %34'ü 18-27 yaş arası kişiler olup 48 yaş ve üzeri katılım sağlayan kişilerin oranı ise yaklaşık olarak %18'dir. Gelir durumu incelendiğinde ise en yüksek katılım sağlayan grubun 18.001-27.000 TL aralığında yer alan kişiler olduğu görülmektedir. Meslek dağılımlarında ise ağırlıklı grup yaklaşık %38 ile öğrencilerdir.

Cinsiyet ve medeni hal için gerçekleştirilen t testi sonuçları Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Cinsiyet ve Medeni Hal T-Testi Tablosu

	Değişkenler	N	Ortalama	S.S.	S.D.	t	p
Yatırım Riski	Kadın	330	10.5182	2.93309	700.329	-0.700	0.484
	Erkek	374	10.6791	3.16630			
	Bekar	360	10.8917	2.93892	692.682	2.562	0.011
	Evli	344	10.3023	3.15423			
	Değişkenler	N	Ortalama	S.S.	S.D.	t	p
Beklenti Riski	Kadın	330	10.7788	2.84816	685.006	4.167	0.000
	Erkek	374	9.8957	2.75785			
	Bekar	360	10.8111	2.81617	701.567	4.884	0.000
	Evli	344	9.7849	2.75854			

Tablo 2'de, yatırım ve beklenti riskine göre cinsiyet ve medeni hal değişkenlerinde anlamlı bir fark olup olmadığının tespitine yönelik analiz sonucu yer almaktadır. Tablo incelendiğinde, yatırım riskine göre cinsiyet değişkeninde anlamlı bir farklılık olmadığı ($p > 0,05$) tespit edilmemiştir. Yatırım riskine göre medeni durum değişkeninde ($t_{692.682} = 2.562$, $p < 0,05$), beklenti riskine göre cinsiyet ($t_{685.006} = 4.167$, $p < 0,05$) ve beklenti riskine göre medeni durum ($t_{701.567} = 4.884$, $p < 0,05$) değişkenlerinde anlamlı fark olduğu bulgusu elde edilmiştir. Sonuçlar incelendiğinde ise yatırım riskine göre bekar bireylerin (Ort.=10.8917; SS= 2.93892), evli bireylerden (Ort.=10.3023; SS= 3.15423) daha fazla risk alma eğiliminde olduğu görülmektedir. Beklenti riskine göre ise kadınların (Ort.=10.7788; SS= 2.84816) ve bekar bireylerin (Ort.=10.8111; SS= 2.81617) daha fazla risk alma eğiliminde olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre H_1 hipotezi reddedilmiş ve H_2 , H_3 , H_4 hipotezleri de kabul edilmiştir. Çocuk sayısı değişkeni yatırım ve beklenti riski ANOVA sonuçları Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Çocuk Sayısı Değişkeni ANOVA Testi Sonuçları

	Çocuk Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Çocuk Sayısı	Ortalama Farklılık	Sig.
Yatırım Riski	Çocuğum yok	10.8825	2.96565	1 çocuk	0.43514	0.539
				2 çocuk	0.78757*	0.032
				3 çocuk ve üzeri	0.45394	0.760
	1 çocuk	10.4474	3.00175	2 çocuk	0.35243	0.783
				3 çocuk ve üzeri	0.01880	1.000
	2 çocuk	10.0949	3.40061	3 çocuk ve üzeri	-0.33363	0.909
	3 çocuk ve üzeri	10.4286	2.52488	F		2.691
				Sig		0.045
	Ortalama	10.6037		*=0,05 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.		
	Çocuk Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Çocuk Sayısı	Ortalama Farklılık	Sig.
Beklenti Riski	Çocuğum yok	10.7546	2.80283	1 çocuk	0.48264	0.366
				2 çocuk	1.25457*	0.000
				3 çocuk ve üzeri	1.22396*	0.020

1 çocuk	10.2719	2.61136	2 çocuk	0.77193	0.110
			3 çocuk ve üzeri	0.74132	0.404
2 çocuk	9.5000	2.95562	3 çocuk ve üzeri	-0.03061	1.000
3 çocuk ve üzeri	9.5306	2.45884	F		8.988
			Sig		0.000
Ortalama	10.3097		*=0,05 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.		

Tablo 3 incelendiğinde, yatırım riskine göre çocuk sayısı değişkeni arasında anlamlı farklılık olduğu ($F_{3,700} = 2.691$, $p < 0,05$) görülmektedir. Demografik faktörler incelendiğinde, çocuğu olmayan kişiler (Ort.=10.8825; SS= 2.96565) ile 2 çocuğu olan kişiler (Ort.=10.0949; SS= 3.40061) arasında anlamlı farklılık olduğu görülmektedir. Elde edilen bir diğer sonuç da çocuğu olan kişilerin yatırım risklerinin ortalamasının altında kaldığıdır. Yatırım riski açısından en yüksek risk ortalamasına sahip grup ise çocuğu olmayan kişilerdir. Beklenti riskine göre değerlendirme yapıldığında, demografik farklılıklar arasında anlamlı farklılık olduğu ($F_{3,700} = 8.988$, $p < 0,05$) tespit edilmektedir. Demografik değişkenlerden ise çocuğu olmayan bireyler (Ort.=10.7546; SS= 2.80283) ile 2 çocuğu olan bireyler (Ort.=9.5000; SS= 2.95562) ve 3 çocuğu olan bireyler (Ort.=9.5306; SS= 2.45884) arasında anlamlı farklılık olduğu görülmektedir. Tablodan elde edilen bir başka sonuç ise çocuğu olan bireylerin ortalamasının altında kaldığıdır. Bulgular değerlendirildiğinde, H_5 ve H_6 hipotezlerinin kabul edildiği görülmektedir. Yaş değişkeni yatırım ve beklenti riski ANOVA sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Yaş Değişkeni ANOVA Testi Sonuçları

	Yaş	Ortalama	Standart Sapma	Yaş	Ortalama Farklılık	Sig.
Yatırım Riski	18-27 Yaş	11.0167	2.95337	28-37 Yaş	0.28893	0.781
				38-47 Yaş	0.85102*	0.026
				48 Yaş ve üzeri	0.76880	0.107
	28-37 Yaş	10.7278	3.00345	38-47 Yaş	0.56210	0.318
				48 Yaş ve üzeri	0.47988	0.548
				48 Yaş ve üzeri	-0.8222	0.996
	38-47 Yaş	10.1657	3.17515		F	3.321
					Sig	0.019
	Ortalama	10.6037		*=0,05 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.		
Beklenti Riski	Yaş	Ortalama	Standart Sapma	Yaş	Ortalama Farklılık	Sig.
	18-27 Yaş	11.1339	2.79083	28-37 Yaş	0.60135	0.130
				38-47 Yaş	1.41389*	0.000
				48 Yaş ve üzeri	1.91075*	0.000
	28-37 Yaş	10.5325	2.74737	38-47 Yaş	0.81254*	0.031
				48 Yaş ve üzeri	1.30940*	0.000
				48 Yaş ve üzeri	0.49686	0.419
	38-47 Yaş	9.7200	2.76813		F	16.585
					Sig	0.000
	Ortalama	10.3097		*=0,05 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.		

Tablo 4'te, yatırım riski baz alındığında yaş faktörlerine göre anlamlı farklılık olduğu ($F_{3,700} = 3.321$, $p < 0.05$) görülmektedir. Yaş faktörüne göre bakıldığında ise 18-27 yaş aralığındaki bireyler (Ort.=11.0167; SS= 2.95337) ile 38-47 yaş aralığındaki bireyler (Ort.=10.1657; SS= 3.17515) arasında anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. 18-27 ve 28-37 yaş aralığındaki kişilerin yatırım riskine göre ortalamasının üzerinde olduğu da görülmektedir. Beklenti riskine göre analiz gerçekleştirildiğinde, yaş faktörleri arasında anlamlı farklılık olduğu ($F_{3,700} = 16.585$, $p < 0.05$) görülmektedir. Faktörler incelendiğinde, 18-27 yaş aralığındaki bireyler (Ort.=11.1339; SS= 2.79083) ile 38-47 yaş aralığındaki bireyler (Ort.=9.7200; SS= 2.76813) ve 48 yaş ve üzerindeki kişiler (Ort.=9.2231; SS= 2.60284) arasında anlamlı farklılık olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca 28-37 yaş aralığındaki kişiler (Ort.=10.5325; SS= 2.74737) ile 38-47 yaş aralığındaki bireyler (Ort.= 9.7200; SS= 2.76813) ile 48 yaş ve üzerindeki bireyler (Ort.=

9.2231; SS= 2.60284) arasında anlamlı fark olduğu da tespit edilmiştir. 18-27 ve 28-37 yaş aralığındaki bireyler, beklenti riskine göre ortalamaların üzerindedir. Kurulan hipotezlerden H_7 ve H_8 kabul edilmiştir. Tablo 5’te, gelir durumu değişkeni yatırım ve beklenti riski ANOVA sonuçları yer almaktadır.

Tablo 5. Gelir Durumu Değişkeni ANOVA Testi Sonuçları

	Gelir Durumu	Ortalama	Standart Sapma	Gelir Durumu	Ortalama Farklılık	Sig
Yatırım Riski	Gelirim yok	10.7622	3.07868	1-9.000 TL	-0.33291	0.942
				9.001-18.000 TL	0.56552	0.460
				18.001-27.000 TL	0.16034	0.989
				27.001 TL ve üzeri	-0.02348	1.000
	1-9.000 TL	11.1014	2.82398	9.001-18.000 TL	0.90473	0.222
				18.001-27.000 TL	0.49955	0.763
				27.001 TL ve üzeri	0.31573	0.965
	9.001-18.000 TL	10.1967	3.09814	18.001-27.000 TL	-0.40517	0.683
				27.001 TL ve üzeri	-0.58899	0.536
	18.001-27.000 TL	10.6019	3.09728	27.001 TL ve üzeri	-0.18382	0.988
	27.001 TL ve üzeri	10.7857	2.99570	F		1.454
				Sig		0.215
	Ortalama	10.6037		*=0.05 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.		
Beklenti Riski	Gelir Durumu	Ortalama	Standart Sapma	Gelir Durumu	Ortalama Farklılık	Sig
	Gelirim yok	11.1339	2.82494	1-9.000 TL	0.47319	0.777
				9.001-18.000 TL	1.10707*	0.004
				18.001-27.000 TL	0.93133*	0.019
				27.001 TL ve üzeri	1.55823*	0.000
	1-9.000 TL	10.6667	2.74755	9.001-18.000 TL	0.63388	0.495
				18.001-27.000 TL	0.45814	0.762
				27.001 TL ve üzeri	1.08503	0.099
	9.001-18.000 TL	10.0328	2.84180	18.001-27.000 TL	-0.17574	0.972
				27.001 TL ve üzeri	0.45115	0.698
	18.001-27.000 TL	10.2085	2.82407	27.001 TL ve üzeri	0.62690	0.355
	27.001 TL ve üzeri	9.5816	2.63960	F		5.609
				Sig		0.000
	Ortalama	10.3097		*=0.05 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.		

Tablo 5 incelendiğinde, yatırım riskine göre gelir durumu arasında anlamlı farklılık olmadığı ($F_{4,699} = 1.454$, $p > 0.05$) gözlemlenmektedir. Beklenti riskine göre gerçekleştirilen analiz sonucu elde edilen bulgular incelendiğinde ise gelir durumlarında anlamlı farklılık olduğu ($F_{4,699} = 5.609$, $p < 0.05$) tespit edilmektedir. Gelir durumu değişkenleri incelendiğinde ise geliri olmayan bireyler (Ort.=11.1339; SS= 2.82494) ile 9.001-18.000 TL geliri olanlar (Ort.=10.0328; SS= 2.84180), 18.001-27.000 TL geliri olanlar (Ort.=10.2085; SS= 2.82407) ve 27.001 TL ve üzeri geliri olan kişiler (Ort.=9.5816; SS= 2.63960) arasında anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. Analizden elde edilen bir diğer sonuç ise beklenti riskine göre geliri olmayan kişiler ile 1-9000 TL geliri olan kişilerin ortalamasının üzerinde olduğudur. Bulgular incelendiğinde, H_9 hipotezinin reddedildiği ve H_{10} hipotezinin kabul edildiği görülmektedir. Meslek değişkeninin yatırım ve beklenti riski ANOVA sonuçları Tablo 6’da raporlanmıştır.

Tablo 6. Meslek Değişkeni ANOVA Testi Sonuçları

	Meslek	Ortalama	Standart Sapma	Meslek	Ortalama Farklılık	Sig
Yatırım Riski	Öğrenci	10.8864	2.92140	Akademik Personel	-0.02817	0.994
				İdari Personel	0.99801*	0.001
	Akademik Personel	10.9145	2.94899	İdari Personel	1.02618*	0.001
	İdari Personel	9.8883	3.24182		F	8.134
					Sig	0.000
	Ortalama	10.6037		*=0.05 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.		
	Meslek	Ortalama	Standart Sapma	Meslek	Ortalama Farklılık	Sig
Beklenti Riski	Öğrenci	10.8598	2.81348	Akademik Personel	0.61626*	0.038
				İdari Personel	1.18024*	0.000
	Akademik Personel	10.2436	2.75394	İdari Personel	0.56398	0.088
	İdari Personel	9.6796	2.82053		F	10.407
					Sig	0.000
	Ortalama	10.3097		*=0.05 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.		

Tablo 6’da yer alan bulgular incelendiğinde, yatırım riskine göre meslek değişkeninde anlamlı farklılıkların olduğu ($F_{2,701} = 8.134$ $p < 0.05$) görülmektedir. Meslek değişkeni incelendiğinde, öğrenciler (Ort.=10.8864; SS= 2.92140) ve idari personeller (Ort.=9.8883; SS= 3.24182) ile akademik personeller (Ort.=10.9145; SS= 2.94899) ve idari personeller arasında anlamlı farklılık olduğu görülmektedir. Öğrenciler ve akademik personeller yatırım riskine göre ortalamanın üzerindedir. Beklenti riskine göre de meslek değişkeninde anlamlı farklılık olduğu ($F_{2,701} = 10.407$ $p < 0.05$) görülmektedir. Meslek değişkeninde, öğrenciler (Ort.=10.8598; SS= 2.81348) ile akademik (Ort.=10.2436; SS= 2.75394) ve idari personeller (Ort.=9.6796; SS= 2.82053) arasında anlamlı farklılık olduğu görülmektedir. Öğrencilerin beklenti riskine göre ortalamanın üzerinde olduğu görülmektedir. Elde edilen bulgulara göre H_{11} ve H_{12} hipotezleri kabul edilmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Finansal risk, bireylerin portföylerinde yaşanacak kayıp olasılıklarını ifade eden bir kavramdır. Kişilerin risk toleransları ile beklenen getirileri birbirinden farklı olup bu kavramlar yatırım kararlarını etkileme gücüne sahiptir. Bireylerin risk algıları sınıflandırıldığında; riskten kaçınan, riske karşı nötr ve riski seven yatırımcılar şeklinde üçe ayrılmaktadır. Beklenen getiri düzeyinin artması, kişilerin risk algısını da yükseltmektedir. Risk toleransı da kişilerin sahip olduğu demografik, psikolojik, dışsal ve birtakım diğer faktörlerin etkisiyle farklılaşmaktadır.

Çalışmanın amacı, kişilerin demografik faktörlerine göre yatırım ve beklenti riski açısından farklılıkların tespit edilmesini sağlamaktır. Ele alınan değişkenler; cinsiyet, medeni hal, çocuk sayısı, yaş, gelir durumu ve meslek şeklindedir. Çalışma kapsamında yatırım ve beklenti riski olmak üzere 5’er soru hazırlanmış ve online olarak katılımcılara yöneltilmiştir. Anket sonuçları incelendiğinde 704 yanıt alınmış ve demografik faktörlere göre dağılımlar çalışmada gösterilmiştir. Cinsiyet ve medeni hal açısından dengeli bir dağılım olduğu da ifade edilebilir. Yöntem olarak demografik değişkenler arasındaki farklılıkların tespiti amacıyla t testi ve ANOVA gerçekleştirilmiştir.

Çalışma sonucunda, H_1 ve H_9 hipotezleri hariç tüm hipotezlerin kabul edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Sadece yatırım riski açısından cinsiyet ve medeni hal arasındaki farklılık görülmemiş ve bu iki faktör dışındaki tüm değişkenler arasında anlamlı farklılık görülmüştür. Elde edilen sonuç, çalışmada kullanılan kriterlerin risk toleransında etkisi olduğu ve karar vermede ayırt edici özelliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Çalışmadan elde edilen bir diğer bulgu da demografik olarak hangi grupların risk seviyelerinin daha yüksek olduğudur. Bekar bireyler evlilerden daha yüksek düzeyde yatırım riski ve beklenti riski almışlardır. Bu durumun oluşmasındaki önemli sebeplerden birisi bekarların evlilere kıyasla daha az sorumluluk duymaları gösterilebilir. Diğer bir ifadeyle bekar kişiler kayıp yaşasalar bile kendilerine bağlı başka kişiler olmadığından daha fazla risk almaya çalışabilmektedir. Kadın ve erkek açısından yatırım riskinde anlamlı farklılık olmamasına karşın, beklenti riskinde kadınlar erkeklerden daha fazla risk almaktadır. Bu durumun oluşmasında kadınların gelecek zaman beklentilerinin erkeklere kıyasla daha farklı olması etkili olabilir. Ancak yatırım riskinde her iki cinsiyette de benzer sonuçlar çıkmıştır. Çocuğu olmayanların çocuğu olanlara kıyasla hem yatırım hem de beklenti riski açısından daha fazla risk almaya istekli oldukları belirlenmiştir. Bu durumun oluşmasında yine sorumluluk alma içgüdüsünün etkili olabileceği düşünülmektedir. Gençler orta yaşlı bireylere kıyasla her iki risk türünde de daha fazla risk almaya isteklidir. Bireylerin yaşları ilerledikçe beklenti ve yatırım riskleri azalmaktadır. Gençlerin bu noktada hayatın başında olmaları ve yaşamlarını idame ettirecek garanti ücretlerinin kısıtlı olması, gençleri daha fazla risk almaya yönlendireceği düşünülmektedir. Gelir arttıkça yatırım riski açısından katılımcılar arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı bulgulanmıştır. Bu durumun aksine beklenti riski açısından geliri olmayanların daha fazla risk aldıkları, gelir düzeyi arttıkça beklenti riskinin azaldığı belirlenmiştir. Gelir artışının bireyleri daha güvenli ve muhafazakar kararlar almaya ittiği görülmektedir. Öğrenci ve akademisyenlerin idari personele göre daha fazla yatırım

riski almaya niyetli oldukları tespit edilmiştir. Bunun yanında beklenti riski açısından öğrenciler hem akademik hem de idari personellerden daha fazla risk almaya isteklidir. Bu durumun oluşmasında yaş faktörünün etkili olduğu düşünülmektedir.

Bireylerin sahip olduğu demografik faktörlerin risk algısındaki etkisinin ortaya konulduğu bu çalışmada, kişiler arası anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiş ve raporlanmıştır. Daha sonra gerçekleştirilecek çalışmalarda, mevcut soruların farklı gruplara uygulanması ve bu çalışmadan elde edilen bulgular ile karşılaştırılması değerli araştırmacılara öneri olarak sunulmaktadır.

Ek Bilgiler/Yazar Beyanları

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma için Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Etik Kurulu Etik Kurulu'ndan 124885 sayılı ve 06.04.2023 tarihli etik kurul izni alınmıştır.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Teşekkür veya Destek Beyanı	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Yazar 1'in makaleye katkısı %50; Yazar 2'nin makaleye katkısı %50'dir.

Kaynakça

- Aarøe, L., & Petersen, M. B. (2013). Hunger games: fluctuations in blood glucose levels influence support for social welfare. *Psychological Science*, 24(12), 2550-2556. <https://doi.org/10.1177/0956797613495244>
- Anbar, A., & Melek, E. (2010). An empirical investigation for determining of the relation between personal financial risk tolerance and demographic characteristic. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 10(2), 503-522.
- Bajo, E., Barbi, M., & Sandri, S. (2015). Financial literacy, households' investment behavior, and risk propensity. *Journal of Financial Management, Markets and Institutions*, 3(1), 157-174.
- Baker, H. K., & Haslem, J. A. (1974). Toward the development of client-specified valuation models. *The Journal of Finance*, 29(4), 1255-1263. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1974.tb03102.x>
- Bayar, Y., Sezgin, H. F., Öztürk, Ö. F., & Şaşmaz, M. Ü. (2020). Financial literacy and financial risk tolerance of individual investors: Multinomial logistic regression approach. *SAGE Open*, 10(3). <https://doi.org/10.1177/2158244020945717>
- Bernheim, B. D., Skinner, J., & Weinberg, S. (2001). What accounts for the variation in retirement wealth among us households?. *American Economic Review*, 91(4), 832-857. <https://doi.org/10.1257/aer.91.4.832>
- Caldú, X., & Dreher, J.-C. (2009). Gonadal steroid hormones' influence on reward and decision-making processes. In J.-C. Dreher, & L. Tremblay (Ed.) *Handbook of Reward and Decision Making* (pp. 307-334). <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-374620-7.00014-5>
- Cesarini, D., Dawes, C. T., Johannesson, M., Lichtenstein, P., & Wallace, B. (2009). Genetic variation in preferences for giving and risk taking. *Quarterly Journal of Economics*, 124(2), 809-842. <https://doi.org/10.1162/qjec.2009.124.2.809>
- Cesarini, D., Johannesson, M., Lichtenstein, P., Sandewall, Ö., & Wallace, B. (2008). *Is financial risk-taking behavior genetically transmitted?*. IFN Working Paper No 765, Research Institute of Industrial Economics.
- Cesarini, D., Johannesson, M., Lichtenstein, P., Sandewall, Ö., & Wallace, B. (2010). Genetic variation in financial decision-making. *The Journal of Finance*, 65(5), 1725 - 1754. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2010.01592.x>
- Chang, C.-C., Devaney, S. A., & Chiremba, S. T. (2004). Determinants of subjective and objective risk tolerance. *Journal of Personal Finance*, 3(3), 53-67.
- Charness, G., & Gneezy, U. (2012). Strong evidence for gender differences in risk taking. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 83(1), 50-58. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2011.06.007>
- Chaumet, G., Taillard, J., Sagaspe, P., Pagani, M., Dinges, D. F., Pavy-Le-Traon, A., Bareille, M.-P., Rascol, O., & Philip, P. (2009). Confinement and sleep deprivation effects on propensity to take risks. *Aviation, Space, and Environmental Medicine*, 80(2), 73-80. <https://doi.org/10.3357/ASEM.2366.2009>
- Chen, H., & Volpe, R. P. (2002). Gender differences in personal financial literacy among college students. *Financial Services Review*, 11(3), 289-307.
- Coates, J. M., Gurnell, M., & Sarnyai, Z. (2010). From molecule to market: steroid hormones and financial risk-taking. *Philosophical Transactions of The Royal Society B: Biological Sciences*, 365(1538), 331-343. <https://doi.org/10.1098%2Frsb.2009.0193>
- Cohn, R. A., Lewellen, W. G., Lease, R. C., & Schlarbaum, G. G. (1975). Individual investor risk aversion and investment portfolio composition. *The Journal of Finance*, 30(2), 605-620. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1975.tb01834.x>

- Dickason, Z., & Ferreira, S. J. (2018). The effect of age and gender on financial risk tolerance of South African investors. *Investment Management and Financial Innovations*, 15(2), 96-103. [http://doi.org/10.21511/imfi.15\(2\).2018.09](http://doi.org/10.21511/imfi.15(2).2018.09)
- Dinç Aydemir, S., & Aren, S. (2017). Do the effects of individual factors on financial risk-taking behavior diversify with financial literacy?. *Kybernetes*, 46(10), 1706-1734. <https://doi.org/10.1108/k-10-2016-0281>
- Dohmen, T., Falk, A., Huffman, D., Sunde, U., Schupp, J., & Wagner, G. G. (2011). Individual risk attitudes: Measurement, determinants, and behavioral consequences. *Journal of The European Economic Association*, 9(3), 522-550. <https://doi.org/10.1111/j.1542-4774.2011.01015.x>
- Durmuşkaya, S., & Kavas, Y. (2018). Akademik gelişim ve finansal okuryazarlık arasındaki ilişkinin tespiti üzerine bir araştırma, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 25(3), 925-939. <https://doi.org/10.18657/yonveek.441375>
- Erkan, M. K., & Kavas, Y. B. (2022). Hormones and financial decision making processes. In Ş. Karabulut (Ed.), *Developments in financial and economic fields at the national and global scale* (pp. 185-200). Gazi Kitabevi.
- Faff, R., Mulino, D., & Chai, D. (2008). On the linkage between financial risk tolerance and risk aversion. *Journal of Financial Research*, 31(1), 1-23. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6803.2008.00229.x>
- Finke, M. S., & Huston, S. J. (2003). The brighter side of financial risk: Financial risk tolerance and wealth. *Journal of Family and Economic Issues*, 24(3), 233-256. <https://doi.org/10.1023/A:1025443204681>
- Fisher, P. J., & Yao, R. (2017). Gender differences in financial risk tolerance. *Journal of Economic Psychology*, 61, 191-202. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2017.03.006>
- Gendle, M. H., Flashburg, A. G., Higgins, K. L., & Oristian, K. M. (2015). Low total cholesterol levels and performance on the IOWA Gambling Task. *Journal of North Carolina Academy of Science*, 131(2), 19-24.
- Gibson, R. J., Michayluk, D., & Van De Venter, G. (2013). Financial risk tolerance: An analysis of unexplored factors. *Financial Services Review*, 22, 23-50.
- Gilliam, J., Dass, M., Durband, D. B., & Hampton, V. (2010). The role of assertiveness in portfolio risk and financial risk tolerance among married couples. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 21(1), 53-67.
- Grable, J. E. (2000). Financial risk tolerance and additional factors that affect risk taking in everyday money matters. *Journal of Business and Psychology*, 14(4), 625-630. <https://doi.org/10.1023/A:1022994314982>
- Grable, J. E., & Lytton, R. H. (1999). Assessing financial risk tolerance: do demographic, socioeconomic, and attitudinal factors work. *Family Relations And Human Development/Family Economics And Resource Management Biennial*, 3(1), 80-88.
- Grable, J., & Lytton, R. H. (1999). Financial risk tolerance revisited: The development of a risk assessment instrument. *Financial Services Review*, 8(3), 163-181. [https://doi.org/10.1016/S1057-0810\(99\)00041-4](https://doi.org/10.1016/S1057-0810(99)00041-4)
- Grable, J., Lytton, R. H., O'Neill, B., Joo, S.-H., & Klock, D. (2006). Risk tolerance, projection bias, vividness, and equity prices. *The Journal of Investing*, 15(2), 68-74. <https://doi.org/10.3905/joi.2006.635632>
- Guiso, L., Jappelli, T., & Terlizzese, D. (1996). Income risk, borrowing constraints, and portfolio choice. *The American Economic Review*, 158-172.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2014). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Gutter, M. S., Fox, J. J., & Montalto, C. P. (1999). Racial differences in investor decision making. *Financial Services Review*, 8(3), 149-162. [https://doi.org/10.1016/S1057-0810\(99\)00040-2](https://doi.org/10.1016/S1057-0810(99)00040-2)
- Hallahan, T. A., Faff, R. W., & McKenzie, M. D. (2004). An empirical investigation of personal financial risk tolerance. *Financial Services Review-Greenwich*, 13(1), 57-78.
- Hamarat, E., Thompson, D., Zabrocky, K. M., Steele, D., Matheny, K. B., & Aysan, F. (2001). Perceived stress and coping resource availability as predictors of life satisfaction in young, middle-aged, and older adults. *Experimental Aging Research*, 27(2), 181-196. <https://doi.org/10.1080/036107301750074051>
- Harrison, Y., & Horne, J. A. (2000). The impact of sleep deprivation on decision making: a review. *Journal of Experimental Psychology Applied*, 6(3), 236-249. <https://doi.org/10.1037/1076-898x.6.3.236>
- Hartog, J., Ferrer-I-Carbonell, A., & Jonker, N. (2002). Linking measured risk aversion to individual characteristics. *Kyklos*, 55(1), 3-26. <https://doi.org/10.1111/1467-6435.00175>
- Hendrawaty, E., Irawati, N., & Sadalia, I. (2020). Financial literacy, demographic differences and financial risk tolerance level: A case study. *Journal of Security and Sustainability Issues*, 9(M), 187-201.
- Hinz, R. P., McCarthy, D. D., & Turner, J. A. (1996). *Are women conservative investors? Gender differences in participant-directed pension investments*. Wharton Pension Research Council Working Papers No 578.
- Irwin, C. E., Jr. (1993). Adolescence and risk taking: How are they related. In N. J. Bell & R. W. Bell (Eds.), *Adolescent risk taking* (pp. 7-28). Sage Publications.

- Jia, H., & Lubetkin, E. I. (2020). Life expectancy and active life expectancy by marital status among older U.S. adults: Results from the U.S. Medicare Health Outcome Survey (HOS). *SSM - Population Health*, 12. <https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2020.100642>.
- Jianakoplos, N. A., & Bernasek, A. (1998). Are women more risk averse?. *Economic Inquiry*, 36(4), 620-630. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1998.tb01740.x>
- Kannadhasan, M. (2015). Retail investors' financial risk tolerance and their risk-taking behaviour: The role of demographics as differentiating and classifying factors. *IIMB Management Review*, 27(3), 175-184. <https://doi.org/10.1016/j.iimb.2015.06.004>
- Kavas, Y. B., & Erkan, M. K. (2022). Bireysel yatırımcıların finansal okuryazarlık ve finansal risk alma toleransı. *EKEV Akademi Dergisi*, 89, 379-399. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6346373>
- Kavas, Y. B., Tunçer, E., Çoban, M. N., & Erkan, M. K. (2022). Duygusal yeme bozukluklarının ve vücut kütle indeksinin finansal risk alma davranışları üzerine etkisi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 432-449. <https://doi.org/10.11616/asbi.1088097>
- Kraten, M. (2016). Incorporating financial risk tolerance research into the financial planning process. *Journal of Financial Planning*, 29(10), 54-61.
- Kuhnen, C. M., & Chiao, J. Y. (2009). Genetic determinants of financial risk taking, *Plos One*, 4(2), e4362. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0004362>
- Kuhnen, C. M., & Knutson, B. (2005). The neural basis of financial risk taking. *Neuron*, 47(5), 763-770. <https://doi.org/10.1016/j.neuron.2005.08.008>
- Lamotte, M., & Droit-Volet, S. (2017). Aging and time perception for short and long durations: A question of attention?, *Timing & Time Perception*, 5(2), 149-167.
- Lejuez, C. W., Read, J. P., Kahler, C. W., Richards, J. B., Ramsey, S. E., Stuart, G. L., Strong, D. R., & Brown, R. A. (2002). Evaluation of a behavioral measure of risk taking: the Balloon Analogue Risk Task (BART). *Journal of Experimental Psychology Applied*, 8(2), 75-84. <https://doi.org/10.1037//1076-898x.8.2.75>.
- Li, J., Li, Q., & Wei, X. (2020). Financial literacy, household portfolio choice and investment return. *Pacific-Basin Finance Journal*, 62, 101370. <https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2020.101370>
- McInish, T. H. (1982). Individual investors and risk-taking. *Journal of Economic Psychology*, 2(2), 125-136. [https://doi.org/10.1016/0167-4870\(82\)90030-7](https://doi.org/10.1016/0167-4870(82)90030-7)
- Montford, W., & Goldsmith, R. E. (2016). How gender and financial self-efficacy influence investment risk taking. *International Journal of Consumer Studies*, 40(1), 101-106. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12219>
- Mudzingiri, C., Muteba Mwamba, J. W., & Keyser, J. N. (2018). Financial behavior, confidence, risk preferences and financial literacy of university students. *Cogent Economics & Finance*, 6(1), 1512366. <https://doi.org/10.1080/23322039.2018.1512366>
- Nakip, M. (2006). *Pazarlama araştırmaları teknikler ve (SPSS destekli) uygulamalar - 2. Cilt*. Seçkin Yayıncılık.
- Nofsinger, J. R., & Shank, C. A. (2019). Deep sleep: The impact of sleep on financial risk taking. *Review of Financial Economics*, 37(1), 92-105. <https://doi.org/10.1002/rfe.1034>
- Orquin, J. L., & Kurzban, R. (2016). A meta-analysis of blood glucose effects on human decision making. *Psychological Bulletin*, 142(5), 546-567. <https://doi.org/10.1037/bul0000035>
- Pompian, M. M. (2011). *Behavioral finance and wealth management: How to build investment strategies that account for investor biases*. John Wiley & Sons.
- Purnamasari, K. I. (2014). The impact of family relationship, gender, and financial knowledge on financial risk tolerance. *Jurnal Manajemen International*, 1-15.
- Raheja, S., & Dhiman, B. (2017). Does investor personality determine their risk tolerance. *International Journal of Engineering Technology, Management and Applied Sciences*, 5(7), 439-448.
- Ranabir, S., & Reetu, K. (2011). Stress and hormones. *Indian Journal of Endocrinology and Metabolism*, 15(1), 18-22. <https://doi.org/10.4103%2F2230-8210.77573>
- Riemer, M., Wolbers, T., & Van Rijn, H. (2021). Age-related changes in time perception: The impact of naturalistic environments and retrospective judgements on timing performance. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 74(11), 2002-2012. <https://doi.org/10.1177%2F17470218211023362>
- Rivera, L. F. S., & Gouveia, A. (2021). Neurotransmitters and Hormones in Human Decision-Making. In Gargiulo, P.Á., Mesones Arroyo, H.L. (Ed.) *Psychiatry and Neuroscience Update*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-61721-9_15

- Rolison, J. J., Hanoch, Y., Wood, S., & Liu, P. J. (2014). Risk-taking differences across the adult life span: a question of age and domain. *The Journals of Gerontology. Series B, Psychological Sciences and Social Sciences*, 69(6), 870-880. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbt081>
- Ryack, K. (2011). The impact of family relationships and financial education on financial risk tolerance. *Financial Services Review*, 20(3), 181-193
- Shao, R., & Lee, T. M. C. (2014). Aging and risk taking: Toward an integration of cognitive, emotional, and neurobiological perspectives. *Neuroscience and Neuroeconomics*, 3, 47-62. <https://doi.org/10.2147/NAN.S35914>
- Slovic, P. (1999). Trust, emotion, sex, politics, and science: Surveying the risk-assessment battlefield. *Risk Analysis*, 19(4), 689-701. <https://doi.org/10.1023/a:1007041821623>
- Sulaiman, E. K. (2012). An empirical analysis of financial risk tolerance and demographic features of individual investors. *Procedia Economics and Finance*, 2, 109-115. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(12\)00070-6](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(12)00070-6)
- Sweet, M. M. (2013). *A quantitative study examining the relationship between demographic factors and financial risk tolerance*. Northcentral University.
- Tchanturia, K., Liao, P. C., Uher, R., Lawrence, N., Treasure, J., & Campbell, I. C. (2007). An investigation of decision making in anorexia nervosa using the Iowa Gambling Task and skin conductance measurements. *Journal of the International Neuropsychological Society*, 13(4), 635-641. <https://doi.org/10.1017/s1355617707070798>
- Van Den Bos, R., Homberg, J., & De Visser, L. (2013). A critical review of sex differences in decision-making tasks: Focus on The Iowa Gambling Task. *Behavioural Brain Research*, 238, 95-108. <https://doi.org/10.1016/j.bbr.2012.10.002>
- Venkatraman, V., Chuah, Y. M. L., Huettel, S. A., & Chee, M. W. L. (2007). Sleep deprivation elevates expectation of gains and attenuates response to losses following risky decisions. *Sleep*, 30(5), 603-609. <https://doi.org/10.1093/sleep/30.5.603>
- Venkatraman, V., Huettel, S. A., Chuah, L. Y. M., Payne, J. W., & Chee, M. W. L. (2011). Sleep deprivation biases the neural mechanisms underlying economic preferences. *Journal of Neuroscience*, 31(10), 3712-3718. <https://doi.org/10.1523/jneurosci.4407-10.2011>
- Wang, H., & Hanna, S. D. (1997). Does risk tolerance decrease with age?. *Financial Counseling and Planning*, 8(2), 27-31.
- Wang, X.-T., & Dvorak, R. D. (2010). Sweet future: fluctuating blood glucose levels affect future discounting. *Psychological Science*, 21(2), 183-188. <https://doi.org/10.1177/0956797609358096>
- Wong, A., & Carducci, B. (2013). Does personality affect personal financial risk tolerance behavior?. *IUP Journal of Applied Finance*, 19(3), 5.
- Xue, R., Gepp, A., O'Neill, T., Stern, S., & Vanstone, B. J. (2019). Financial literacy and financial decision-making: the mediating role of financial concerns. *The 10th Financial Markets & Corporate Governance Conference: Capital Markets, Sustainability and Disruptive Technologies*.
- Zetterdahl, E., & Hellström, J. (2015). Ladies and gentlemen: Gender identity and financial risk-taking. *Umea Economic Studies*, 905, 1-46.

EK 1: Çalışma Kapsamında Yer Alan Sorular

YATIRIM RİSKİ	1) Birikiminizin 50.000 TL' sini riskli bir yatırım aracında değerlendirmeniz tavsiye edildi. Bu yatırıma ayırdığınız paranın önümüzdeki iki yıl içinde %50 ihtimalle 150.000 TL olacağı ya da %50 ihtimalle 5.000 TL' ye düşeceği bilgisine sahipsiniz. Böyle bir yatırımı tercih etme dereceniz nedir?	Kesinlikle Tercih Etmem () 1 () 2 () 3 () 4 () 5 Kesinlikle Tercih Ederim
	2) Piyango bileti aldınız ve biletinize 1.000.000 TL ikramiye çıktığını öğrendiniz. Tüm paranızla aşağıdaki seçeneklerden hangisine yatırım yaparsınız?	() Hiç riske girmezdim. Yıllık 20.000 TL vadeli mevduat faiziyle yetinirdim. () Biraz riske girip yatırım fonu alırdım. Yıllık 40.000 TL kazanma veya 10.000 TL kaybetme seçeneğini düşünürdüm. () Biraz daha riskte girip hisse senedi portföyüne yatırım yapardım. Yıllık 100.000 TL kazanma veya 40.000 TL kaybetme seçeneğini düşünürdüm. () Kripto para alırdım. Yıllık 400.000 TL kazanma ya da 250.000 TL kaybetme seçeneğini düşünürdüm.
	3) En yakın arkadaşınız kendisinin de katıldığı yeni çıkan bir uygulamadan bahsetti. Uygulamaya ilk girişte 5.000 TL yatırmak ve sistemde en az 25 gün kalmak gerekiyor. Bu süre zarfında her gün 200 TL kazanıyorsunuz fakat toplam parayı ancak 25. gün sonunda sistemden çekebiliyorsunuz. Böyle bir yatırımı tercih etme dereceniz nedir?	Kesinlikle Tercih Etmem () 1 () 2 () 3 () 4 () 5 Kesinlikle Tercih Ederim
	4) Bir hisse senedine 10.000 TL yatırım yaptınız ve üç gün sonra yatırım tutarınızın 12.000 TL olduğunu gördünüz. Ek olarak 20.000 TL daha eklediniz ve yine üç gün sonra yatırımınızın toplam tutarının 40.000 TL olduğunu gördünüz. Böyle bir durumda aşağıdaki seçeneklerden hangisini tercih edersiniz?	() Hesaptaki tüm parayı çekerim. () Birikiminim %25'ini daha bu yatırımda değerlendiririm. () Birikiminim %60'ını daha bu yatırımda değerlendiririm. () Birikimlerimin tamamını bu yatırımda değerlendiririm.
	5) İşsiz kaldığınız bir dönemde son birikiminiz olan 10.000 TL ile bir yatırım yapmaya karar verdiniz. Aşağıdaki yatırım seçeneklerinden hangisi sizin için en uygundur?	() Kesin olarak 2.000 TL getiri sağlayabileceğim bir yatırımı tercih ederim. () En iyi ihtimalle 3.000 TL kazanacağım, en kötü ihtimalle 2.000 TL kaybedeceğim bir yatırımı tercih ederim. () En iyi ihtimalle 6.000 TL kazanacağım, en kötü ihtimalle 5.000 TL kaybedeceğim bir yatırımı tercih ederim. () En iyi ihtimalle 9.000 TL kazanacağım, en kötü ihtimalle 8.000 TL kaybedeceğim bir yatırımı tercih ederim.

BEKLENTİ RİSKİ

6) Bir yarışma programında size 30.000 TL kazanabileceğiniz bir soru soruldu. Seçeneklerden doğru olanı seçerseniz 30.000 TL kazanacaksınız ve bir sonraki 60.000 TL'lik soruyu da görebileceksiniz. Yarışmadan cevap vermeden çekilirsanız 15.000 TL kazanacaksınız. Ancak yanlış cevap verirsiniz 2.000 TL kazanacaksınız. Soruya cevap verme dereceniz nedir?	Kesinlikle Cevap Vermem () 1 () 2 () 3 () 4 () 5 Kesinlikle Cevap Veririm
7) Arkadaşınızla doğruluğundan büyük olasılıkla emin olduğunuzu düşündüğünüz bir durum için iddiaya girmek üzeresiniz. Aşağıdaki seçeneklerden hangisini bahse koyarsınız?	() Böyle bir iddiaya girmem. () Maaşımın %25'sini iddiaya koyarım () Maaşımın %60'ını iddiaya koyarım () Maaşımın tamamını iddiaya koyarım
8) Kazanma ihtimalinizin %50 olduğu bir zar oyununda eğer kazanırsanız koyduğunuz paranın iki katını elde edersiniz. Ancak eğer kazanamazsanız koyduğunuz paranın tamamını kaybedersiniz. Aşağıdaki seçeneklerden hangisini bahse koyarsınız?	() Böyle bir iddiaya girmem () Maaşımın %25'sini iddiaya koyarım () Maaşımın %60'ını iddiaya koyarım () Maaşımın tamamını iddiaya koyarım
9) Eski çalıştığınız kuruma 1.000.000 TL manevi tazminat davası açtınız. Avukatınız davanın ortalama iki yıl süreceğini ve kazanma ihtimalinizin %50 olduğunu size ilettiler. Karşı tarafın uzlaşma istediğinde bulunması durumunda aşağıdaki seçeneklerden hangisini tercih edersiniz?	() Davalı taraf 200.000 TL vermeyi teklif ederse davadan vazgeçebilirim. () Davanın sonuçlanması ile 1.000.000 TL alacağımı düşünerek davanın sonuçlanmasını beklerim.
10) Arkadaşınızın 50 TL vererek aldığı kazı kazan biletiinden 5.000 TL kazandığına şahit oldunuz. Böyle bir durumda sizin de kazı kazan olarak şansınızı deneme dereceniz ne olurdu?	Kesinlikle Tercih Etmem () 1 () 2 () 3 () 4 () 5 Kesinlikle Tercih Ederim

Araştırma Makalesi / Research Article**Empati ve İnsan Hakları***Empathy and Human Rights*Yunus DÜGER¹ **MAKALE BİLGİSİ**

Başvuru: 01.09.2023
Revizyon: 24.10.2023
Kabul: 29.10.2023
Yayın: 31.10.2023

Anahtar Kelimeler

Empati
İnsan Hakları
Etik
Ahlak

Jel Kodları

J24, B30, D71

ÖZ

Bu çalışmanın amacı empatinin insan haklarının geliştirilmesinde ve güvence altına alınmasında bir rol oynayıp oynamadığını değerlendirmektir. Başka bir deyişle, empati kavramı hem teoride hem de pratikte insan hakları açısından tehlikeli olabilecek noktaları görmede ve bu ihlallere müdahale etmede yol gösterici olabilir mi? Empati bunun için bir ön koşul mudur? Örneğin başkalarının maruz kaldığı işkence, ayrımcılık, soykırım gibi insanlık dışı muamelelere karşı çıkmak, o kişinin hem düşüncede hem de uygulamada empati yeteneğine sahip olmasına mı bağlıdır? Yoksa temel insan hak ve özgürlüklerinin epistemik temellerine empatik duygulardan bağımsız olarak ulaşılabilir mi? Bu çalışma kısaca bu sorulara cevap bulmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda çalışmanın temeli nitel araştırma yöntemlerine dayanmaktadır. Empatik duygu, bazı doğal afetler ya da bazı insan hakları ihlalleri sonrasında oluşabilecek acil durumlarda anında müdahale, yardım etme, dayanışma gibi bireysel duyguların ortaya çıkmasını sağlayarak insani yardımın önünü açabilir. Ancak çalışmada savunulan görüş, insan hakları düşüncesinin empati gibi duygulara indirgenemeyeceği yönündedir.

MANUSCRIPT INFO

Submitted: 01.09.2023
Revised: 24.10.2023
Accepted: 29.10.2023
Published: 31.10.2023

Keywords

Empathy
Human Rights
Ethics
Morality

Jel Codes

J24, B30, D71

ABSTRACT

The aim of this study is to evaluate whether empathy plays a role in developing and securing human rights. In other words, can the concept of empathy be a guide in seeing points that may be dangerous for human rights, both in theory and in practice, and at the same time in intervening in these violations? Is empathy a prerequisite for this? For example, does being against inhumane treatments such as torture, discrimination, and genocide that others are subjected to depend on that person's ability to empathize both in thought and in practice? Or can one reach the epistemic basis of basic human rights and freedoms independently of empathic feelings? This study briefly aims to find answers to these questions. In this context, the basis of the study is based on qualitative research methods. Empathic emotion can pave the way for humanitarian aid by providing individual feelings such as immediate intervention, helping, and solidarity in emergencies that may occur after some natural disasters or some human rights violations. However, the view defended in the study is that the idea of human rights cannot be reduced to emotions such as empathy.

Önerilen Atıf*Suggested Citation*

Düger, Y. (2023). Empati ve insan hakları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(4), 443-454.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Osmaneli Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Dokümantasyon ve Sekreterlik Bölümü, yunus.duger@bilecik.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3077-6793>

EXTENDED SUMMARY

Introduction and Research Purpose

This study aims to examine the relationship between empathy and human rights, without going into many definitions about empathy and human rights. It is to evaluate whether empathy plays a role in the realization, development and assurance of the rights and freedoms listed among human rights in the individual and social areas. In other words, can the concept of empathy be a guide in seeing points that may be dangerous for human rights, both in theory and in practice, and at the same time in intervening in these violations? Is empathy a prerequisite for this? For example, does being against inhumane treatments such as torture, discrimination, and genocide that others are subjected to depend on that person's ability to empathize both in thought and in practice? Or can one reach the epistemic basis of basic human rights and freedoms independently of empathic feelings? This study briefly aims to find answers to these questions.

Methodology

The basis of this study is based on qualitative research methods. The study examined sources where the relationship between empathy and human rights were investigated using quantitative and qualitative research methods. In particular, sources supporting the basic idea of the research, namely that empathy is not a necessary prerequisite for human rights and can sometimes even be dangerous, were examined. The study is limited to whether the source of actions against human rights, such as torture and discrimination, is due to lack of empathy, without going into the numerous definitions made on the concept of empathy, the historical development of human rights and human rights classifications.

Findings

When looking at both qualitative and quantitative studies, especially international sources that reveal the relationship between empathy and human rights, there are findings that the effect of empathic feelings plays a role in the elimination of inhumane phenomena such as the institution of slavery. Additionally, some findings show that it is very difficult for a person to have the same empathic feelings towards the same and different races, so empathy may contribute to ignoring discrimination against races other than one's own. Similarly, people's perception of torture may also vary. In other words, people's evaluations of the phenomenon of torture may differ depending on whether the perpetrator or victim of torture is in-group or out-group. Therefore, in some situations and against some people, torture is seen as moral and legitimate. These findings mean that empathy does not have universal informational value in understanding human rights violations, especially torture and discrimination, and in protecting people against these violations.

Conclusion and Discussion

There are studies that attribute a leading role to empathy in preventing torture and other inhumane acts, violations of the right to life, or the elimination or limitation of fundamental rights and freedoms. Although empathy can motivate people to respond individually or collectively to the inhumane conditions experienced by others, it is not a universal source of knowledge and action regarding human rights based on all people's dignity and worth. Although individuals and societies can develop some emotions through empathy towards situations such as slavery, discrimination, and torture, it does not seem possible for this emotion to develop under all circumstances and towards every person. Empathetic feelings are accompanied by many moral norms, cultural value judgments and some prejudices, and these can often be decisive in when and in what way empathic feelings will turn into action. All these emotions often determine or change people's perspectives on events and phenomena that eliminate human opportunities. For example, this may lead to thoughts that people who commit certain crimes may be deprived of their right to life or that some people may be tortured to obtain information. It may even legitimize such actions. Additionally, emotions arising from empathy have the potential to be easily manipulated. However, from the perspective of human rights, human dignity and value are existential characteristic that every human being has under all circumstances. When a person's understanding of people or the value they give to people is reduced to some empathic feelings -such as mercy and pity- and when these feelings of the person change or are lost, the honor and value of people will gain a different meaning. As a result, the idea of human rights cannot be reduced to empathy. Empathy is not a source that can be taken as a mandatory guide to evaluating people in the light of the knowledge of "human dignity" and "human value", which form the basis of human rights. Rather than empathy, human rights hold that people are dignified and valuable in all circumstances and in each person, and that the rights that pave the way for human development should be respected. The realization and development of the idea of human rights both in theory and practice cannot be reduced to feelings such as compassion, mercy and pity, which basically ease one's own conscience. These feelings, which are not even clear whether they belong to the person, may differ from person to person. Additionally, people may not feel the same empathic feelings towards those they see as out-group that they feel towards their own in-group. This can legitimize inhumane treatment of those seen as "other". However, although the idea of human rights is not completely independent of the human emotional world, it requires an informational value that has universality beyond the emotional world. Thoughts that no one should be tortured or deprived of their fundamental rights under any circumstances are independent of feeling the pain of those who have been subjected to this situation, that is, without empathy. Therefore, both citizens in the civil sphere and those working in the public sphere need to undergo educational processes that equip them with human rights knowledge rather than an empathetic education.

Giriş

Empati ve insan hakları kavramlarının her birinin kökeni felsefi düşüncenin başlangıcına kadar uzanabilir. Hem empati kavramının hem de insan haklarının birçok farklı disiplin ve düşünür tarafından farklı bakış açılarından ele alındığı görülmektedir. Bu durum aynı zamanda empati ve insan hakları arasındaki ilişkinin anlaşılmasında da farklılıklara yol açmıştır. Ancak etik ilkeler olarak insan haklarının geliştirilmesi ve korunmasının sağlanması açısından empatinin ne anlama geldiği konusunda çok az araştırma yapılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde, birçok farklı disiplin ve yazar bağlamında empati tanımlarına ve teorilerine girmeden, empati kavramının genel olarak ne anlama geldiği tartışılmıştır. Empatinin duygusal mı yoksa bilişsel temelli mi olduğu, yoksa her ikisini de içeren bir bileşen mi olduğu konusundaki tartışmalar da burada kısaca ele alınmaktadır. Bu çalışmada savunulan görüş empatinin duygusal, bilişsel ve davranışsal bileşenlerden oluştuğu yönündedir. İkinci bölümde empatinin ahlaki ve etik davranışın temel dayanağı olup olmadığı tartışılmaktadır. Bu bakımdan bu çalışmanın temel argümanı, empatinin kültürel-ahlaki normlardan ve bazı önyargılardan kolayca etkilenme potansiyeline sahip olması nedeniyle etik ilke ve davranışlar açısından tehlikeler içermesidir. Dolayısıyla bu çalışma, empatinin etik ve ahlaki tutum ve davranışların kaynağı olduğu yönündeki iddialara karşı çıkmaktadır.

Üçüncü bölümde empati duygusuna veya yeteneğe sahip olmanın hem bireysel hem de toplumsal olarak insan haklarının gelişmesine veya insan hakları sorunlarına çözüm olup olamayacağı tartışılmaktadır. Bu bölümde empati ve insan hakları arasındaki ilişki ele alınırken insan haklarının tarihsel sürecine ve teorilerine girmekten kaçınılmıştır. İnsan haklarının, tüm insanların hiçbir farklılıkları gözetilmeksizin sırf insan oldukları için ve insanın ‘değerli’ ve ‘onurlu’ bir varlık olmasından dolayı –yaşama, beslenme, barınma, keyfi gözüaltına alınmama/keyfi tutuklanmama, hiçbir ayrımcılığa maruz bırakılmama veya işkence görmeme gibi– birtakım temel hak ve özgürlüklere sahip olduğu fikrinden hareketle, empatinin insan hakları açısından ne anlama geldiği değerlendirilmeye çalışıldı.

1. Empati Kavramı

Empati kavramının etimolojisi, duygulara dışarıdan girmek ya da kişinin duygularıyla birlikte olmak anlamına gelen Yunanca *empathia* sözcüğüne dayanmaktadır (Cumper ve Lewis, 2018, s. 64). Empati kavramı, ilk kez 1873’te Robert Vischer tarafından türetilmiş olsa da bilimsel olarak ilk kez Theodor Lipps tarafından Almanca “*Einfühlung*” – “hissetmek”, “empati” – sözcüğünün bir uyarlaması olarak ortaya atıldığı kabul edilmektedir. Önceki düşünürlerden farklı olarak Theodor Lipps, “*Einfühlung*” kavramını yalnızca insanların nesneleri, özellikle de estetik açıdan cansız nesneleri nasıl algıladığını veya deneyimlediğiyle ilgili olarak değil, aynı zamanda kişinin diğer insanların zihinsel durumlarını nasıl anladığını açıklamak içinde kullanır (Montag vd., 2008, s. 1). Kısacası Lipps, empati kavramını ilk olarak estetik kullanımından başkalarının zihinsel yaşamını nasıl anladığımızı açıklamaya kadar genişletir (Gibson, 2015, s. 2).

Günümüzde empatinin felsefe, psikoloji, biyoloji, sinir bilimi, etik ve ahlak gibi disiplinler içerisinde tartışıldığı görülmektedir. Empatinin farklı disiplinlerden ilgi görmesi, geçmişten günümüze “empati”nin pek çok farklı tanımını ortaya çıkarmıştır. Empati, diğer kişinin duygularını dolaylı olarak deneyimleme eğilimi ve kişinin mevcut durumuna veya duygularına odaklanarak duygusal bir tepki olarak değerlendirilmektedir (...)” (Albiero vd., 2009, s. 393-394). Empati, “başka bir kişinin duygusal durumunu ve fikirlerini algılama, anlama, deneyimleme ve bunlara yanıt verme eylemidir” (Barker, 2008, akt. Cuff, 2014, s. 146). Barnett ve Mann’a göre empati doğası gereği duygusal bir deneyimdir ve dolayısıyla “başkalarının deneyimlerinin bilişsel ve duygusal olarak anlaşılması, diğerlerinin şefkat ve saygıya layık olduğu ve içsel değere sahip olduğu görüşüyle tutarlı bir duygusal tepkiyle sonuçlanır” (Barnett vd., 2013, s. 229-230). Colman’a göre empati, “başka bir kişinin hislerini ve duygularını anlama ve onlarla etkileşime geçme veya olayları diğer kişinin bakış açısından deneyimleme kapasitesidir” (Colman, 2009). “Empati, sıkıntı içindeki başka bir kişiye yönelik sempatik duyguların ve endişenin deneyimidir ve yardım etme davranışının güçlü bir öncülüdür” (Pavey vd., 2012, s. 681). Ayrıca empati sadece teorik bir kavram değil aynı zamanda konuyla ilgili eyleme geçmeyi motive eden bir unsurdur (Have Ten ve Gordij, 2016, s. 499).

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere empati tartışmalarında en önemli konulardan biri empatinin bilişsel bir kavram mı yoksa duygusal bir kavram mı olduğudur. Bilişsel empati, kısaca zihin teorisine dayalı olarak başka bir kişinin duygularını anlama yeteneği olarak ifade edilirken duygusal empati, duygusal bir uyarının ortaya çıkardığı duygusal deneyimle ilgilidir. Empatinin bazı tanımları yalnızca duygusal veya bilişsel bileşenlere dayanırken birçoğu her ikisini de içerir (Cuff vd., 2014, s. 147).

Empatiye duygusal yaklaşımın birçok farklı tanımı olmasına rağmen duygusal yaklaşım, empatiyi bir gözlemcinin diğerinin duygusal durumuna verdiği duygusal tepki olarak tanımlar (Baron-Cohen ve Wheelwright, 2004, s. 164). Örneğin Decety ve Cowell’a göre, empatinin en önemli bileşenlerinden biri olan duygusal paylaşım, “bir kişinin, diğer kişinin duyguları yoluyla duygusal olarak uyarılma konusundaki doğal kapasitesidir.” Empatinin en temel yönlerinden biri olan bu duygusal unsur veya duygusal paylaşım, başkalarına önem ve değer verme motivasyonu için önemlidir fakat bunlar zihin okuma ve bakış açısı –perspektif– alma becerileri ve kapasitelerinden nispeten bağımsızdır (Decety ve Cowell, 2015, s. 4). Batson vd. (1987), empatiyi duygusal anlamda kullanır ve aslında başka bir kişinin ihtiyaç içinde olduğunu algılamak için yalnızca duygusal tepkilere odaklanır. Bu bağlamda empati, örneğin başka bir kişinin acısına tanık olmaktan kaynaklanan ‘öteki odaklılık’, ‘sempati’, ‘şefkat’ ve ‘yumuşak kalplilik’ gibi duyguları içerir. (Batson vd., 1987, s. 20). Bloom, eleştirel bir dille ifade ettiği gibi, birçok kişi tarafından empati kavramı, “başkalarının hissettiğine inandığınız şeyleri hissetme, onların deneyimlediklerini deneyimleme eylemi” olarak kullanılır (Bloom, 2016, s. 3).

Aslında empati, “belirli bir üst düzey duygu değil, diğer insanların duygularını yeniden üretme sürecidir. Başkalarının duyguları tarafından üretilen duyguları içerir” (Sajo, 2011, s. 2). Benzer şekilde Decety ve Lamm’a göre empati, “birinin diğerinin duygularını deneyimlediği ve paylaştığı herhangi iki kişi arasındaki etkileşimdir” (Decety ve Lamm, 2006, s. 1146). Goldman’a göre empati,

“bir kişinin duygusal durumunun başka bir kişinin duygusal durumu tarafından ‘taklit edilmesinden’ oluşur” (Goldman, 1993, s. 351). Singer ve Steinbeis’e (2009) göre ise empati, “kişinin kendisiyle başka bir kişiyi ayırt etme becerisini ve kişinin dolaylı olarak bir başkası için hissettiğini ve üstelik de bunun kendi duygusu olmadığını farkındalığını içerir.” Diğer yandan, bir başkasına duyulan empatik ilgi veya şefkat, genellikle bir başkasına yardım etme duygusunu ve motivasyonunu ifade eder. Ancak empatinin, şefkatin ortaya çıkması için gerekli ancak yeterli olmayan bir koşul olduğu düşünülmektedir; çünkü başkaları için aşırı empatik ilgi, karşısındaki acısını hisseden kişide kişisel sıkıntıya ve yabancılaşmaya –yani acı çeken kişiden uzaklaşmaya– da neden olabilir (Singer ve Steinbeis, 2009, s. 43).

Bilişsel empati teorileri ise, bireyin başka bir bireyin duygularını empati yoluyla anlaması ve değerlendirmesini içerdiği düşünülmektedir. Bir kişinin zihinsel durumunun olası içeriği hakkında çıkarımlarda bulunmayı içerir (Baron-Cohen ve Wheelwright, 2004, s. 164). Dahası bilişsel empati, kişinin diğer kişinin ne düşündüğünü veya hissettiğini anlamak için bilinçli olarak kendisini başka bir bireyin zihnine yerleştirme yeteneğini ifade etmektedir (Decety ve Cowell, 2015, s. 7). Empatiyi esas olarak bilişsel temelde ele alan yazarlardan Hogan’a göre, “empati, başka bir kişinin zihinsel durumunu yalnızca kendisi için inşa etme eylemini ifade eder”. (Hogan, 1969, s. 308). Wispé’ye göre ise, empati, “bir benliğin başka bir benliğin olumlu ve olumsuz deneyimlerini yargılamadan ‘anlama’ girişimidir”. Bununla birlikte empatide benlik, anlamamanın aracıdır ve kendi kimliğini asla kaybetmez. Empatinin amacı, karşıdaki kişiyi “anlamak”tır. Empati için en önemli sorun empatik doğruluk sorunudur. Bu, Rogers’ın (1975) yazdığı gibi, “algının doğruluğunu sık sık kontrol etmek ve aldığınız yanıtı göre yönlendirilmek” anlamına gelir. Kısacası, empati bir “bilme” yoludur (Wispé, 1986, s. 318).

Empatinin pek çok tanımının hem ‘duygusal’ hem de ‘bilişsel’ unsurların birleşimine dayandığı görülmektedir. Örneğin Marshall’a göre empati bilişsel ve duygusal bileşenleri içermektedir. Dahası, “duygusal tepkinin önemli yönü, gözlemlenen kişide olduğu gibi gözlemcide de aynı veya hemen hemen aynı duygusal tepkinin uyandırılmasıdır” (Marshall vd., 1995, s. 100). Aynı şekilde Cuff vd. (2014)’ne göre (...) empati hem bilişsel hem de duygusal unsurları içerir; Hedefin ve gözlemcinin duyguları benzerdir ancak aynı değildir; hayal gücü gibi diğer uyaranlar empatiyi uyandırabilir; Empatide benlik/öteki ayrımı korunur ancak bir dereceye kadar bütünleşme gerekli hale gelir (...) (Cuff, 2014, s. 150). Krause’a göre “başka biriyle empati kurmak, onun duygusal-bilişsel bakış açısını duygu ve anlayışı birleştiren bir şekilde kavramak anlamına gelir” (Krause, 2010, s. 83). Baron-Cohen ve Wheelwright’a (2004) göre, empati “başkalarının niyetlerini anlamamıza, davranışlarını tahmin etmemize ve duygularının tetiklediği bir duyguyu deneyimlememize olanak tanır.” Bu bakımdan empati, sosyal dünyada etkili bir şekilde etkileşime geçilmesini sağlayan önemli bir yetenektir. Üstelik bu yeteneğin geçmişi insanlık tarihi kadar eskiye uzanmaktadır (Baron-Cohen ve Wheelwright, 2004, s. 163). Dymond, empatiyi, “kişinin kendisini başka bir kişinin düşünme, hissetme ve davranış biçimine hayali olarak aktarmasını ve böylece dünyayı o kişinin gözünden anlamlandırması” olarak tanımlar. Dymond’a göre empatinin temel noktası, olaylara karşı tarafın bakış açısından bakabilmektir; bu, bireylerin birbirlerinden açıkça farklı olduğu bir beceridir. Başka bir deyişle, bazı bireyler diğer insanların ne düşündüğünü ve nasıl hissettiğini son derece hassas ve anlayışlı bir şekilde anlayabilirken, bazı bireyler bunun tam tersi olabilir. Peki bu farklılıkların nedeni nedir? Bu yetenek geliştirilebilir mi? Bunlar empatiyle ilgili önemli sorulardır (Dymond, 1949, s. 127,133). Empatiyi hem duygusal hem de bilişsel olarak tanımlayan diğer yazarlar Oliveira-Silva ve Gonçalves’e göre empati, başka bir kişinin duygularıyla etkileşime girebilme, o kişinin düşünce ve duygularını anlama, kendi düşünce ve duygularını gözlemlenenlerden ayırabilme ve sosyal açıdan yararlı davranışlarla karşılık verme becerisini gerektirir (Oliveira-Silva ve Gonçalves, 2011, s. 201). Rogers ise, empatiyi “bir başkasının içsel referans çerçevesini ve ona ait duygusal bileşenleri ve anlamlarını, sanki karşıdaki kişiymiş gibi ama “sanıyormuş gibi” özelliğini de hiç kaybetmeden doğru bir şekilde algılama” olarak tanımlar (Rogers, 1959, s. 210-211). Benzer şekilde, 18. yüzyılda Adam Smith (1759) empatiyi hem başka bir kişinin bakış açısını anlama yeteneği hem de içgüdüsel veya duygusal bir tepkinin bileşeni olarak tanımlamıştır (Smith, 1759, akt. Marshall vd., 1995, s. 100). Tüm bu tanımlar, empatinin gerek doğrudan gerekse dolaylı bir şekilde ahlaki ve etik eylemleri tetikleyip tetiklemediğine ilişkin tartışmalarla ilgili bir yanını göstermektedir.

2. Empatinin Ahlak ve Etik İlişkisi

Empatinin ahlaki yargı ve kararların alınmasında ya da etik davranışlarda öncül bir rol oynayıp oynamadığı üzerine tartışmalar geçmişten günümüze devam etmektedir. Bugüne kadar empatinin ahlaki davranış ve kararları onaylamak veya onaylamamak için hem epistemolojik hem de normatif bir önkoşul olup olmadığı konusunda iddialar atılmıştır. Bu bağlamda empatinin hem insanların ahlaki gelişiminde ve adil davranışlarında hem de kötü muamele ve saldırgan tutumların önlenmesinde motive edici bir etkiye sahip olduğu ileri sürülmektedir.

Bireylerin insan ilişkilerinde ahlaki eylemlerde bulunurken ahlaki karar alma ve ahlaki gelişim için empatiye önem atfedilmesi gibi empati argümanı, bireyin insan ilişkilerinde tutum ve davranışlarında bencil ve ahlaksız olacağı varsayımına dayanmaktadır. Ancak Bloom’un da ifade ettiği gibi empatiye karşı olarak ileri sürülebilecek argümanlardan biri, kişiler insan ilişkilerinde her zaman bencil ve ahlaksızca davranacakları öngörüsü kabul edilemez olduğu; bunun tersinin her zaman mümkün olduğudur (Bloom, 2016, s. 2). Dolayısıyla bireyler başkalarına karşı empatiden bağımsız olarak doğru ve adil davranabilir ve yapılan haksız eylemlere veya kararlara karşı başkaldırabilirler.

Bir kişinin başka bir kişinin duyguları üzerine düşünürken yaşadığı dolaylı duygu olarak nitelendirilen empati, bazen ahlaki yargılamanın ön koşulu olarak kabul edilir (Prinz, 2011, s. 214). Bu bağlamda örneğin Slote, empatiyi ahlakın ve ahlaki yaşamın merkezine koyar. Slote’a göre, “ahlaki –iyi ya da düzgün– yaşam, başkalarıyla fedakârca ilgilenmemize, onlara zarar vermekten ve adaletsiz davranmaktan kaçınmamıza bağlıdır, empati tüm bunları mümkün kılmaktadır” (Slote, 2010, s. 14).

Bu fikirleri destekleyen Sajo’ya göre empati, ahlakın veya ahlak aracılığıyla insan hakları için bir önkoşul olmasa da ahlakın oluşmasında önemli bir rol oynar, ahlaki değerleri güçlendirir. Nitekim korku, öfke ve tiksinti gibi duygular, “ahlaki yargı” ve

“anayasal duygular²” açısından oldukça önemlidir. Bu duygular empati sayesinde yayılır ve homojenleştirilir. Ancak empati aynı zamanda ahlaki duyguların –ya da hakların– toplumsal olarak paylaşılması ve dolayısıyla kabul edilmesi için gerekli iş birliğini de kolaylaştırır. Sajo’ya göre, “başkalarının sıkıntılarından kaynaklanan sıkıntı, gözlemciyi, hissedilen sıkıntıyı azaltmak için aynı şekilde hisseden insanlarla özgecil eyleme veya kolektif eyleme geçmeye teşvik edecektir” (Sajo, 2011, s. 9). Benzer şekilde Hoffman, bir insan kapasitesi olan empatinin, duygusallık ve motivasyon açısından ahlaki gelişime ve adil davranışa temel oluşturabileceğini ve dolayısıyla toplumsal uyumu sağlayabileceğini savunur. Hoffman’a göre, “empatinin neden olduğu duygulanım, adalete çeşitli şekillerde katkıda bulunabilir”. Hoffman, eğer bir kişi adalet ilkelerine uygun davrandığında kendini iyi, bu ilkelere aykırı davrandığında ise kötü hissediyorsa, bu kişinin adil davranma olasılığının artması gerektiğini belirtmektedir. Bir kişinin adalet ilkelerine uygun veya aykırı davranışlara karşı olumlu veya olumsuz duygular beslemesi, onun ahlaki yargılarını ve onlara yönelik davranışlarını da etkilemelidir. Bu bağlamda Hoffman’ın kritik sorusu şu; Adaletten söz edilmesi gereken durumlarda, ilgili herkes için adalete inandırıcı bir katkı sağlayacak hangi duygu uyandırılabilir? Hoffman’a göre bu sorunun cevabı, “kişinin kendi durumundan çok başkasının durumuna daha uygun duygusal bir tepki olarak tanımladığı empatik duygudur” (Hoffman, 1990, s. 151-152).

Ancak empatiyi hem ahlaki karar verme hem de etik davranışı temellendirme açısından epistemik bir öncül olarak kabul etmenin birçok açıdan sorunlu olduğu kolaylıkla görülebilir. Empati en azından ahlaki davranış ve tutumlar açısından motive edici bir güç olabilir ancak bu, etik temelli muamele ve “saygılı” ya da “adil davranma” gibi insani etik değerler açısından arzu edilen sonucu üreteceği anlamına gelmez. Çünkü başta insan hakları olmak üzere etik ilkeleri anlamak ve uygulamak, empatik duygulara dayalı ahlaki gerekçelendirmeden fazlasını gerektirir. Empatinin, özellikle kişinin kendisinin dahil olmadığı grup üyelerinin haklarını da adil bir şekilde savunmak ve bu haklar için mücadele etmede motive edici bir motivasyon sağladığını kesin olarak söylemek zordur. Ayrıca bireyleri belirli suçları işleyenlere karşı şiddete ve ayrımcılığa teşvik eden, insanlık dışı eylemlere maruz kalanlarla empati kurmak da olabilir.

Bu nedenle empati, ahlaki eylem için güvenilir bir öncül değildir, çünkü daha önce de belirtildiği gibi, her şeyden önce kişinin iyi tanıdığı veya gözlemlemeye yakın olduğu insanlara yöneliktir. Ayrıca empatiyle kişi, mekânsal olarak yakın olan insanların özellikle daha yakın gelecekte nasıl olacaklarına odaklanılır. Başka bir deyişle, mekânsal yakınlığın yanı sıra zamansal yakınlığa da odaklanır. Bununla birlikte, kişinin duygusal yönelimli olduğu kişiler bile, bazı –etnik köken ve renk gibi– farklılıkları nedeniyle artık empatinin hedefi olmaktan çıkabilir. Ayrıca insan gruplarının büyüklüğü kişilerle kurulacak empatinin düzeyini de belirlemektedir. Her grup insanla ve gruptaki her kişiyle empati kurmak mümkün değildir. Empatinin yöneltildiği insan grubunun büyüklüğü, empati için bir dezavantajdır (Persson ve Savulescu, 2017, s. 184).

Prinz’e göre empati ahlaki bir temelden ziyade ahlaki bir sorun olabilir. Bu sorunlu durum ilk kez çağdaş felsefe ve psikoloji tartışmalarında David Hume’un “sempati” kavramından hareketle yapılan empati tanımlarında görülmektedir. Bu bağlamdaki temel fikir, empatinin belirli bir duygunun adı olmadığı, genel olarak başka bir kişinin duygusal durumunun –o duygu ne olursa olsun– deneyimlenmesine gönderme yaptığıdır. Başka bir deyişle “empati, başka bir insanda olduğu düşünülen bir duygunun hissedilmesi meselesidir”. Hume’un empati tanımının dışında, Prinz’in empatinin ahlaki referansı konusunda sorunlu gördüğü bir diğer konu da empatinin ahlaki onaylanma ve onaylanmamanın önkoşulu olarak görülmesidir (Prinz, 2011, s. 215). Örneğin, Hume tezini desteklemek için şunu ifade eder:

Kendi çıkarlarımızın söz konusu olmadığı, toplumun refahının ya da dostlarımızın çıkarlarının yalnızca sempati ile karşılandığı durumlarda (...), gerçek filozofun en güçlü onay ve saygıyı ifade etmek için asla başka bir ilkeye ihtiyacı yoktur (Hume, 1739, akt. Prinz, 2011, s. 215).

Hume, ahlaki yargıların temelde onaylanma ve onaylanmamayı içerdiğini düşünmektedir. Hume, empatinin –aslında “sempati” olarak adlandırdığı şeyin– onaylanma duygusu için bir önkoşul olduğunu açıkça ima eder, ancak bu genellikle belirsizliği içerir. Burada Hume’un önkoşul tezinin dikkate değer çıkarımı şudur: “Onaylama ve onaylamama empatiye bağlıysa, empati ahlaki yargının temelidir.” Ancak Prinz, Hume’un empatinin ahlaki yargı için bir önkoşul olduğu yönündeki tezine, empatinin genel olarak ahlak açısından kötü olduğunu öne sürerek karşı çıkar (Prinz, 2011, s. 215-216).

Prinz’e göre empatinin en büyük sorunlarından biri kolaylıkla manipüle edilebilmesidir. Bu durum yargı kararlarına bile yansiyabilir. Nitekim mahkemelerde jüri üyelerinin kararlarında duygusallığın etkisi görülmektedir. Jüri kararlarına ilişkin yapılan bazı çalışmalardan elde edilen bulgular, jüri üyelerinin mağdurların duygusal açıdan yoğun olduğu durumlarda daha sert cezalar verdiklerini, sanıkların ise pişmanlık duyduklarında daha hafif cezalar verdiklerini göstermektedir. Bu tür vakalar, empatinin bireylerin eğilimlerini etkileyebildiğini ve dolayısıyla kararları değiştirebildiğini göstermektedir. Bu tür ortamlarda sergilenen duygu, söz konusu olgulardan –gerçeklerden– çok davanın taraflarının ifade kapasiteleriyle ilgili olabilir. Ancak önemli olan mağdurların gerçekten zarar görüp görmediği ve faillerin gerçekten sorumlu olup olmadığıdır. Tarafların acı ve pişmanlıklarının hukuki bir dayanağı olsa bile bu duyguların sergilenmesi güvenilir bir rehberdir (Prinz, 2011, s. 227). Bu açıdan bakıldığında empati, sanık hakkında doğru ve adil kararlar verilmesinde ciddi olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir.

Empatinin yol açabileceği bir diğer sorun da “benzerlik önyargısı/tarafgirliği” –benzerlik yanlılığı– olarak adlandırılan durumdur. Empati bütünsel olmaktan ziyade kısmi bir şekilde gerçekleşebilir; bazı açılardan birbirine benzeyen insanlar daha empatik hissedebilirler. Bu durum bazı deneysel çalışmalarda kanıtlanmıştır (Prinz, 2011, s. 227). Örneğin Xu vd. (2009), ırksal iç grup

² Sajo “anayasal duygular” bağlamı içerisinde, duyguların anayasal düzenlemelerin oluşturulmasında ve işletilmesinde önemli bir yere sahip olduğunu savunur. Aynı şekilde anayasal düzenlemelerin de sosyal duygular üzerinde etkileri vardır. Sajo’ya göre, örneğin birçok anayasanın yapımında korku mevcuttur. Anayasal kimi zaman muhalif hareketlerden kimi zaman belirli sınıflar ya da grubun çıkarlarından kaynaklı korkuya karşı güvence sağlamak üzere oluşturulur. Anayasal ve temel haklar da dahil haklar duygular tarafından yapılandırılır (Sajo, 2006, s. 1).

üyelerinin yüzlerini ırksal dış grup üyelerine kıyasla görüntülemek için acı verici yüz uyarımı kullandığında, acı veren dış gruba verilen empatik tepkilerin önemli ölçüde azaldığı görülmüştür. Söz konusu araştırmada Kafkasyalı ve Çinli deneklerin acıya tepkileri karşılaştırıldığında, Kafkasyalıların etnik açıdan Çinli katılımcılara göre diğer Kafkasyalıların acılarına karşı daha empatik oldukları gözlenmiştir (Xu, 2009, s. 8525, 8528).

Sonuçta empatinin ahlaki ya da etik davranışlarla çatışabilecek bazı yönleri vardır. İnsanların çok küçük yaşlardan itibaren çeşitli gruplar içerisinde yer aldığı ve grup üyelerine daha fazla önem ve değer verdikleri bir gerçektir. Grup üyeliği bireylere pek çok fayda sağlarken, grup yaşamı aynı zamanda bir önyargı ve toplumsal çekişme kaynağı da olabilir. Doğruluk, başkalarının sorunlarıyla ilgilenme ya da başkalarına karşı davranış gibi empatinin çeşitli unsurları, sosyal statüden etkilenir. Kişinin grup içi ve grup dışı kişilere karşı empatik duygu ve tepkilerinde farklılıklar olabilir (Decety ve Cowell, 2015, s. 8).

Prinz'e göre bir kişi, dış grup üyeleriyle empati kurabilir, bunu ancak benzerliklerin altını çizerek yapabilir. Üstelik Prinz'e göre empatinin yerel –kısmi– olma özelliği vardır. Bütünsel bir konuda kişi daha kısmi –tarafli– olana yönelebilir. Ancak “çevresel yıkım ve yaygın hastalıklarla mücadele, birkaç kişinin içinde bulunduğu kötü durumu ele alarak yapılamaz. Empati yaparken bir ağacı sularken orman yangınına görmezden geliriz”. Belki insanlar başka birinin durumunu gördüklerinde, birçok insana yardım etme motivasyonuna sahip olabilirler ancak burada tartışmalı bir nokta bulunmaktadır. Nitekim bu bağlamda, Batson vd. (1995) empatinin eşitsiz muameleye yol açtığını göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında örneğin, “organ nakli bekleyen bir insanla empati kurduğumuzda, daha uzun süre bekleyen birçok insanı itmeye ve o kişiyi sıranın en önüne taşımaya hazırız”. Benzer şekilde, “açlıktan ölmek üzere olanlara yönelik empatik bir yardım talebi, bir köye değil, yalnızca bir aileye maddi yardım yapılmasıyla sonuçlanabilir veya biz sadece bir topluluğa yardım ederken diğerleri daha fazla ihtiyaç içinde olabilir” (Prinz, 2011, s. 228). Aynı şekilde bir kişi işkenceye ve insanlık dışı kötü muameleye maruz kaldığında, sadece kişiye veya mevcut durumuna odaklanılırsa bazı sorunlar ortaya çıkacaktır. Oysa etik ve insan hakları açısından bakıldığında asıl mesele, işkence gören kişinin durumuna odaklanmak ya da kişinin kendisini onun yerine koymaya çalışmaktan ziyade, “kişiye hiçbir koşulda işkence yapılmaması gerektiği” düşüncesi ve bilgisine sahip olmaktır. Hiç kimsenin hiçbir koşulda işkence görmemesi veya insanlık dışı muameleye maruz kalmaması gerektiği yönündeki bakış açısı ve düşünce –bilgi–, kişilerde duygusal odaklanmadan bağımsız olarak güçlü bir şekilde var olabilir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi empati, genel olarak bireylerin karşı karşıya kaldığı mevcut kötü durumların yarattığı duygularla ilgili olduğundan, bireylerin gelecekte karşılaşılabilecekleri olumsuz durumların anlaşılmasını engelleyebilmektedir. Örneğin kız çocuklarının eğitim hakkının halihazırda cinsiyete dayalı ayrımcılık nedeniyle ihlal edilmesinin, eşit ve adil çalışma koşullarını da içeren çalışma haklarının gelecekte sınırlandırılacağı veya ortadan kaldırılacağını anlamak farklı bir bakış açısı ve bilgiyi gerekli kılar. Empatik duygular, bu bireylerin mevcut hak ve özgürlüklerinden bazılarının halihazırda ellerinden alınması veya engellenmesi durumunda, bu bireylerin temel haklarının gelecekteki ihlalleri hakkında bir bilgi veremeyebilir.

Bir bakıma empati taraflıdır: Bir kişi normalde sadece bildiği veya duyduğu şeylerden ziyade, yakınında fark ettiği potansiyel veya fiili zarar veya acıya daha empatik bir şekilde odaklanır. Pek çok madencinin yeraltında mahsur kalması gibi, insan hayatına yönelik bir tehdit veya tehlike yoğun bir şekilde hissedildiğinde, empati, gelecekte daha büyük bir can kaybı tehdidinin belirttiği duruma göre daha yoğundur (Slote, 2010, s. 14). Bu durumda sadece insanların bazı farklılıklar nedeniyle halihazırda yaşadığı ayrımcılığa odaklanmak, yani kişiyle empati kurmak, o kişinin gelecekte ne tür temel hak ve özgürlüklerden mahrum kalacağı konusunda farkındalık ve bilgi sağlamayabilir.

Empati-özgecilik hipotezi, empatinin ahlaksız davranışların kaynağı olabileceğini savunur. Batson vd. (1995), empatinin neden olduğu özgeciliğin kişinin ahlaki adalet ilkesini ihlal edecek şekilde davranmasına yol açabileceği iddiasını desteklemektedir (Batson vd., 1995, s. 1042). Empati, bireylerin diğer bireylerle ilişkilerinde adaleti veya etik muameleyi ortadan kaldırma potansiyeline sahiptir. Bireyler aşırı empati nedeniyle kendilerine yakın hissettikleri veya sempati duydukları kişilere ya da daha çok grup içi gördükleri kişilere daha fazla –pozitif anlamda– ayrıcalıklı davranabilir, buna karşılık diğer kişileri görmezden gelebilirler. Bu durum özellikle pek çok ülkenin siyasi alanında açıkça görülmektedir. Bir siyasal yönetim sisteminde hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin sergilediği partizanca tutum ve davranışlar, yalnızca kendinden olanların sıkıntılarını ya da duygularını hissetmek ve anlamaktan kaynaklanabilir. Böyle bir durum, bazı kişi ve grupların bazı hak ve özgürlükler açısından diğerlerinden daha fazla fırsata sahip olmasına yol açabilmektedir. Bu durum aynı zamanda kendini grubun dışında hisseden kişilerin gözünde öfkeyi ve şiddeti de ortaya çıkarabilmektedir.

Her ne kadar literatürde empatinin tarafsızlığı da içerdiğini belirten görüşler bulunsun da empati ‘tarafli davranmaya’ ve ‘ön yargıya’ yol açabilmektedir. Belki de kişinin yakın hissettiği veya sevdiği kişileri seçmek ahlaki açıdan iyidir. Ancak empati ‘önyargıyı’, ‘adam kayırmayı’ ve ‘ahlaki miyopluğu’ teşvik edebilir (Prinz, 2011, s. 229).

Prinz'a göre, empatiyi diğer duygulardan ayıran iki önemli fark vardır. Birincisi, empati doğası gereği önyargılı görünmektedir. Empati için doğru olan ancak diğer duygular için geçerli olmayan şey, empatinin iki kişi arasındaki tepkileri düzenleyen bir duygu olduğu ve işlevinin yakın kişisel ilişki içinde olanların duygularını eşleştirmeye çalışmak olduğudur. Bir diğeri ise suçluluk ve öfke gibi duyguların kısmi olarak ayırt edilmesine yol açan önyargıların muhtemelen empatiden kaynaklandığıdır. Örneğin, “eğer bir kişi dünyanın başka yerlerindeki toplu tecavüzlerden öfkelenmiyorsa, bunun nedeni empatiye çok fazla güvenmesi olabilir.” Aslında bir kişi, kurbanları –ya da mağdurları– kendi grubunun bir parçası olarak görüp görmediğine bakılmaksızın suçun kendisine odaklandığında, olaya karşı uygun öfkeyi hissetmek daha kolay olabilir (Prinz, 2011, s. 229).

2. Empati ve İnsan Hakları

Empatinin insan ilişkilerinin birçok alanında önemli bir rol oynadığı genel olarak kabul edilse de birey ve kamu/devlet düzeyinde insan haklarının geliştirilmesi ve güvence altına alınmasındaki rolü oldukça tartışmalıdır. Empatik duyguların insan hakları

açısından önemli olduğu belirtilirken, şiddeti, ayrımcılığı ve özellikle “öteki” olarak hissedilen ve kabul edilenlere yönelik haksız tutum ve davranışları ortaya çıkarması nedeniyle insan hakları ihlallerini tetikleyebileceği de öne sürülmektedir.

Lynn Hunt, çağdaş insan hakları normlarının tanınmasının, empatinin etkisinin genel olarak kabul edildiği 18. yüzyıla kadar uzanabileceğini savunmaktadır. Modern insan haklarının köklerinin Aydınlanma felsefesine dayandığı sıklıkla dile getirilse de Hunt, insan haklarının kabul edilmesinin ve gelişmesinin aynı derecede duygulara bağlı bir şekilde gerçekleştiğini ifade eder (Hunt, 2008, akt. Cumper ve Lewis, 2018, s. 66). Hunt’a göre empati, insan haklarının uygulanmasında temel bir bileşendir ve işkence ve benzeri içeriğe sahip romanlar, insan hakları kavramının tarihsel gelişimi üzerinde büyük etki yaratmıştır. Hunt, bu tür romanları okumanın ve dinlemenin, insanların başkalarının yerine geçerek acılarını anlamalarını sağladığını, bu sayede bireylerde zihinsel dönüşümlerin ve deneyimlerin –empati– oluşmasına yol açtığını, bunun da insan hakları gibi sosyo-politik kavramların ortaya çıkmasına hizmet ettiğini iddia etmektedir (Hunt, 2007).

Benzer şekilde Cumper ve Lewis’e göre empati, insan hakları hukuku alanında din veya inanç özgürlüğü hakkı açısından önemli bir yere sahiptir. Cumper ve Lewis, empati kavramının, özellikle yargısal süreçlerde karar vericilere –hatta yasa ve politika yapıcılara–, bazı kişilerin sırf dini kıyafetlerinden dolayı temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanıp kısıtlanmayacağı konusunda verecekleri kararlara ilişkin zengin bir bakış açısı sağlayacağını savunur. Ayrıca empati kavramının hoşgörü ve özerklik gibi dini özgürlüklerin önünü açan bazı değerleri geliştirebileceği ve AIHM açısından vatandaşın hakları ile devletin çıkarları arasındaki dengeyi korumasında önemli bir rol oynayabileceği belirtilmektedir (Cumper ve Lewis, 2018, s. 86-87,75). Benzer şekilde Sajo, Hoffman ile aynı çizgede durarak, empatinin fedakarlığa ve sıkıntı içinde olan başkalarına şefkat duymaya katkıda bulunabileceğini ifade eder. Çünkü kişinin kendi sıkıntısını azaltmanın yolunun bazen –gerçek acıya yaklaşarak– diğerinin acısını azaltmaktan geçtiğini belirtmektedir. Bununla birlikte, Sajo’ya göre empati bazı temel hakların korunmasında da destekleyici bir etkiye sahip olabilir. Örneğin bir kişi işkence haberiyle karşılaştığında kendini savunmasız ve korkmuş hissedebilir ya da “nesne”yle –yani işkence gören kişiyle– özdeşleşirken “nesneye” sempati duyabilir. Dolayısıyla bireyler, işkence gibi bu tür olayların engellenmesini yasaklayan yasal düzenlemelere destek verebilirler. Üstelik bu duygular geçmişte kölelik gibi insanlık dışı koşulların ortadan kaldırılmasında da etkin rol oynamıştır. Nitekim merhamet/şefkat duygusu, diğer insanların yaşadığı acı ve kötü muameleyle karşı empatik duygudur ve köleliğin kaldırılmasında önemli bir yeri olmuştur. Kısacası Sajo’ya göre empati, kamuoyunun kendileri dışındaki insanları ilgilendiren temel hakları tesis etme ve güvence altına alma çabasını sağlamada önemli bir rolü vardır (Sajo, 2011, s. 5-10).

Benzer şekilde Schultz’a da empati, insan haklarının merkezinde yer alır ve eşitlikçi bir insan onuru ve dolayısıyla insan hakları ancak empati yoluyla gelişebilir. Schultz’a göre gerçek eşitlik, empati gibi “olumlu” duygularla sağlanabileceği gibi, ayrımcılık gibi ahlak dışı davranışlara da empatiyle karşılık verilebilir. Çünkü Schultz’a göre, insan ilişkilerinde empati eksikliği çoğu zaman ayrımcılığa ve insan hakları ihlallerine yol açar. Kant’ın düşüncelerini eleştiren Schultz, insanların eşitliğin ne anlama geldiğini anlamalarının yalnızca akıl yoluyla sağlanamayacağını, aklın değerli bir insan kapasitesi olmasına rağmen eşitliği gerçekleştirmek ve ayrımcılıkla mücadele etmek için yeterli olmadığını savunur. Üstelik Schultz’a göre, insanların farklılıklarına hoşgörüslükten kaynaklanan ayrımcılık ve bunun sonucunda “öteki” olarak görülenlere saygısızlık, empatiyle önlenir. Bu fikirleri daha da ileri götüren Schultz, insan haklarının rasyonel(ir)rasyonel normlara değil, “cesaretliliğe” –yani yürekli olunmaya– ihtiyacı olduğunu savunur. Soykırım da dahil her şeyin, akıl ve rasyonel normlarla rasyonelleştirilebileceğini iddia eder (Schultz, 2013, s. 5-26).

Ancak empatinin insan hakları düşüncesiyle bağdaşmadığı noktalardan biri de karşındakinin durumuyla empati kuran kişinin, bu kötü durumun bir gün kendisinin de başına gelebileceğine dair rahatsız edici duygular, korku ve kaygı taşımasıdır. Yani empati kuran kişi, kendi kişisel korkusu ya da duygusal ihtiyaçları nedeniyle karşıdaki kişinin temel hak ve özgürlüklerinin engellenmemesi gerektiğini savunabilir. Başka bir deyişle, işkence gören ya da keyfi olarak gözaltına alınan kişiyi gören kişinin, bir gün bana da aynı muamele yapılabilir endişesi de dahil olmak üzere hissettiği duygular, empatik duygular arasında yer alabilir. Ancak bu durum, insanların sırf insan oldukları ve aynı şekilde onurlu ve değerli varlıklar oldukları için hiçbir koşulda işkenceye ve aşağılayıcı muameleyle maruz bırakılmaması gerektiği düşüncesinden yola çıkan insan hakları fikri açısından sorunludur. Tarihsel süreç boyunca köleliğin kaldırılmasında ya da işkenceyi yasaklayan normların oluşmasında karşıdakine acıma ve merhamet duygusunun hiçbir rolü olmadığı söylenemez. Ancak insanın “onuru” ve “değeri” bilgisine dayanan insan hakları fikri, kişinin bir başka kişinin yaşadıklarına ve durumuna duygusal olarak bağlanmaya gerek kalmadan diğer insanlarla ilgili etik ilkeleri ortaya koyabilen, insan onurunu tehlikeye sokan durum ve olayları görebilen bir anlayışı gerekli kılar. Üstelik empati, insan hakları düşüncesi kadar evrensel değildir. İnsanların cinsiyet, ırk, etnik köken gibi bazı farklılıklarının, inançlarının, beklentilerinin ve önyargılarının empatik duyguların ne zaman ve ne şekilde ortaya çıkacağını belirlemede veya değiştirmede önemli etkileri olduğu görülmektedir. Bu durum kişinin aynı durumda olan herkese aynı bakış açısını geliştirmesine, herkese karşı eşit ve adil bir tutum benimsemesine, insanlık dışı muamele karşısında harekete geçmesine engel olabilir. Başka deyişle, empati kendine yakın hissedilenlere yönelikken, başkası –öteki– olarak görülenler göz ardı edilebilmektedir. Bir kişi, aynı inanç, kültür veya etnik kökene sahip kişilere yönelik ayrımcılık veya kötü muameleden rahatsız olabilir ve bunu ortadan kaldırmak için eyleme geçebilirken, kişisel veya tarihsel düşmanlıklarla başkalarına karşı aynı duygular gelişmeyebilir. Ayrıca failin hangi suçu işlerse işlesin hiçbir şekilde işkenceye veya kötü muameleyle maruz kalmaması gerektiği fikrini oluşturmak empatinin gücüdür. Özellikle tecavüz, cinsel istismar, terör gibi bazı suçlarda mağdurla empati kurmak, failin içinde bulunduğu kötü muameleyi ve insanlık dışı durumu hak ettiğine dair duygu ve düşünceleri tetikleyebilmektedir. Bununla birlikte diğer bir husus da mağdura yönelik insanlık dışı vahşet görüntüleri veya bu muameleyle maruz kalan kişi/kişiler ile veya yakınlarıyla empati kurmak, bu kez bu eylemleri gerçekleştiren kişiye ya da topluma yönelik şiddeti ve öfkeyi teşvik ederek başka insan hakları ihlallerin ortaya çıkmasını ve üstelik meşru görünmesine de neden olabilir.

Tarrant vd. (2012) tarafından yapılan çalışmada, işkencenin ahlaki gerekçelendirilmesinde sosyal kimlik kaygılarının rol oynadığı görülmektedir. Bireylerin belirli sosyal grup üyelikleri veya sosyal kimlikleri, gruplar arası bazı insanlık dışı/zalimane eylemlere

tepkili verne şekillerini biçimlendirdiği görünmektedir. Söz konusu araştırmada katılımcılar, terör zanlılarına yapılan işkenceye ilişkin, kendi ülkelerinin güvenlik servisleri tarafından işkencenin yapılmasını –yani sosyal kimlik söz konusu olduğunda–, diğer ülkelerin güvenlik servisleri tarafından yapılmasına göre –yani sosyal kimlik söz konusu olmadığında– ahlaki açıdan daha haklı olduğunu belirtmişlerdir. Tarrant ve diğerlerine göre, işkenceye verilen bu farklı tepkiler, katılımcıların mağdurla daha az empati kurmasından kaynaklanır. Ayrıca belirli bir adalet ve insan hakları standardının yokluğunda, grup üyeleri grup içinden verilen söz konusu eylemleri ve kişilerde oluşan mağduriyetleri haklı gösterebilir, bu da durum mağdurların mağduriyetinin giderilmesini engelleyebilir, bu da gruplar arası ilişkilerin daha da bozulmasına veya karşılıklı olumsuz duyguların artmasına neden olabilir. Kısacası işkence açık bir insan hakları ihlali olsa da Tarrant ve diğerlerinin araştırma sonuçlarının da gösterdiği gibi, sosyal kimliğin insanlar üzerinde etkisi olduğunda işkenceyi meşrulaştırılma ihtimalinin daha yüksek olduğudur. Başka bir deyişle, “bir grubun işkencesi, başka bir grubun işkencesinden ahlaki açıdan daha haklıdır” anlamları çıkmaktadır (Tarrant vd., 2012, s. 512-516).

Ancak insan hakları, kişinin hangi suçu işlese işlesin, insanlık dışı veya onur kırıcı muameleye tabi tutulamayacağı, yaşam hakkının hiçbir şekilde ihlal edilemeyeceği ve adil yargılanma hakkından mahkûm bırakılamayacağı ilkelerini içermektedir. Empati, ahlaki eylemler için bir araç olarak kullanılabilir ancak hem bireysel düzeyde hem de siyasal alanda insan haklarıyla çelişen kararlara yol açma potansiyeli sahiptir. Bir devlette veya toplumda empatik bağlamda hem ‘duygusal’ hem de ‘bilişsel’ yeteneklere sahip vatandaşlara ve yöneticilere sahip olmak iyi bir şey midir? Bireylerin ya da bazı toplumların ahlaki değer yargıları ve kültürel yapıları ve buna bağlı eylemleri açısından bu sorunun yanıtı evet olabilir. İnsanlar kendi kültürel, ahlaki veya inançlarına dayalı olarak empati kurarak başkalarına yardım ederek kendilerine manevi huzur getirmek isteyebilirler. Ancak insan hakları bilgisi ışığında ve insan haklarının geliştirilmesi veya güvence altına alınması adına bu soruya evet yanıtı vermek pek de kolay görünmüyor. Genel anlamda, insan hakları ve insan haklarına ilişkin kavramlar ya da insan haklarına dayalı onaylama veya onaylamama, karmaşıklık ve belirsizlik içeren duygulardan daha fazlasını gerektirir. İnsan haklarının evrenselliği açısından bakıldığında başkalarının duygu ve deneyimlerini hissetme ve anlama kapasitesi tek başına yeterli ve gerekli bir önkoşul değildir. Empatinin pratik bir yönü olsa da şiddete, adaletsizliğe ya da insanlık dışı muameleye maruz kalan kişilerin bu durumlarını hafifletmek ya da ortadan kaldırmak için harekete geçmeye motive edici bir etkisinin olup olmadığı açık değildir. Özellikle başka bir gruptan –dinden, kimlikten veya ırktan– olan kişilerin duygularını hissetmek ve bakış açısını kazanmak oldukça zordur. Empatik duygular aynı insan türüne ait olmasına rağmen bireyler ve eylemleri bazı farklılıkları nedeniyle adil ve eşit olarak değerlendirilmeyebilir.

Nitekim bazı çalışmalar aynı ırktan olan bireylere yönelik empatinin hem bireysel hem de kurumsal düzeyde diğer ırklara mensup bireylere göre daha yüksek olduğunu desteklemektedir. Buna bağlı olarak bazı araştırmalar, Amerika Birleşik Devletleri’ndeki Afrika kökenli Amerikalıların ve diğer ırksal/etnik azınlıkların sağlık hizmetlerinin sunumunda ve bazı hastalıklarla ilgili klinik uygulamalarda yetersiz tedavi gördüğünü ortaya koymuştur³. Benzer şekilde, adalet sisteminde de sosyal karar alma ve davranışlarda ırksal önyargının çok sayıda örneği vardır. Bazı ölüm cezası davalarının analizi, jürinin daha fazla beyaz ırktaki kişilerden oluşması durumunda siyahlara yönelik ölüm cezası olasılığının önemli ölçüde arttığını göstermektedir⁴. Florida’da 2000 ile 2010 yılları arasında ağır suç davalarına ilişkin bir veri setinin incelenmesi, tamamı beyazlardan oluşan jürilerin siyah sanıklar beyaz sanıklara göre önemli ölçüde daha sık mahkûm ettiğini ortaya çıkardı⁵. Bununla birlikte Han’ın belirttiği gibi, bu alanda yapılan literatür taramaları, jüri üyelerinin genellikle diğer ırk gruplarından sanıklar hakkında daha sert kararlar verdiği ve siyah veya Latin kökenli sanıklar ile beyaz mağdurların dahil olduğu davalarda ölüm cezası verme ihtimalinin daha yüksek olduğu sonucunu güçlendirmektedir (Han, 2018, s. 401).

Benzer şekilde, Johnson vd. (2002) tarafından yapılan bir çalışmada, üniversite öğrencilerinden siyah veya beyaz sanıkların yer aldığı bir ceza davasıyla ilgili bir metin okumaları istenmiştir. Katılımcılar söz konusu metni okuduktan sonra, beyaz ırktan öğrencilerinin beyaz sanıklara siyahi sanıklara göre daha hafif cezalar verdikleri gözlenmiştir. Algılayan kişi ile hedeflenen kişinin aynı gruptan olması durumunda empatinin ortaya çıkma ihtimalinin daha yüksek olduğunu açıkça göstermektedir. İlgili ampirik kanıtlar, algılayan ve hedeflenenin farklı ırklardan olması durumunda ise empatiyi ortaya çıkarma girişimlerinin daha az başarılı olabileceğini göstermektedir (Johnson vd., 2002, s. 1208-1209).

İnsan hakları, farklılıklarına bakılmaksızın herkesin insanın insan onuru ve değeri temelinde hak ve özgürlüklere sahip olduğu ve bunların sınırlandırılmasının dahi uluslararası insan hakları normlarıyla güvence altına alınması gerektiği yönündeki evrensel anlayışa dayanmaktadır. Ancak empati aynı olay ve benzer durumlar karşısında farklı kişilerde ve kültürlerde benzer duygular ve tepkiler uyandırmayabilir. Örneğin bir kız çocuğunun erken yaşta evlenmeye zorlanması, eğitim hakkının elinden alınması, bir kadının belirli ahlaki ve kültürel normlar nedeniyle çalışma hakkından mahrum bırakılması gibi insan hakları ihlalleri, bazı kişilerde ve topluluklarda empatik duygular yaratmayabilir. Bir başka deyişle, özellikle kız çocuklarını orantısız bir şekilde etkileyen çocuk yaşta zorla evlilik gibi insan hakları ihlalleri, her insanda ve her toplumda aynı duygusal tepkiyi uyandırmamaktadır.

Öte yandan duyguların ve duygusal eğitimin bireylerde ve toplumlarda insan hakları konusunda farkındalık yaratma ve ihlalleri önlemeye yönelik eylemleri teşvik etme konusunda etkisinin olmadığı söylenemez. Phongpetra’ya göre, tarihsel süreç, akla dayalı farkındalıktan ziyade duygusal farkındalığın etkisiyle bazı konularda büyük değişimlerin yaşandığı olaylarla doludur. Köleliğin

³ Detaylı bilgi için bkz.: Von Roenn, J. H. (1993). Physician attitudes and practice in cancer pain management: A survey from the eastern cooperative oncology group. *Annals of Internal Medicine*, 119(2), 121-126 ve Johnson, T. J., Weaver, M. D., Borrero, S., Davis, E. M., Myaskovsky, L., Zuckerbraun, N. S., & Kraemer, K. L. (2013). Association of race and ethnicity with management of abdominal pain in the emergency department. *Pediatrics*, 132(4), e851.

⁴ Detaylı bilgi için bkz.: Bowers, W. J., Steiner, B. D., & Sandys, M. (2001). Death sentencing in Black and White: An empirical analysis of the role of jurors’ race and jury racial composition. *University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law*, 3, 171-274.

⁵ Detaylı bilgi için bkz.: Anwar, S., Bayer, P., & Hjalmarsson, R. (2012). The impact of jury race in criminal trials. *The Quarterly Journal of Economics*, 127(2), 1017-1055.

kaldırılması ve Afrikalı kökenli Amerikalıların hakları ve özgürlükleri için mücadele eden kölelik karşıtları, çoğu zaman rasyonel düşünceden ziyade duygusal düşünceye başvurdular (Phongpetra, 2011, s. 4).

Örneğin, 1780’lerde Karayipler’deki şeker tarlalarındaki kölelerin içinde bulunduğu kötü durumu ele alan Roman Krznaric’e göre, kölelik karşıtları tarafından yürütülen empati temelli siyasi kampanya, binlerce kişinin fikrini değiştirmeyi başardı. “Bir köle gemisine kaç kölenin sığdırılabileceğini gösteren bir posterin⁶ on binlerce kopyasını basarak, kölelere yönelik şiddetin sözlü tanıklıklarını yayınlamaya ve eski kölelerin çektiği zorluklar hakkında halka açık konuşmalar yapmalarını [sağlayarak]” İngiliz toplumunun farklı kesimlerinin empatisini kazandı. Diğer faktörlerle birlikte bu kampanyalar, 1807’de Karayipler’de köleliğin sona ermesinde ve sonunda başka yerlerde köleliğin kaldırılmasında önemli bir rol oynadı. Bu tür örnekler, “duygusal eğitimin, bu nedenle, toplumların ve çağın duyarlılığını modellemeyi amaçlayan [etkili] kültürel, tarihi ve politik proje” olduğu fikrini desteklemektedir (Phongpetra, 2011, s. 4).

Amerika Birleşik Devletleri’ndeki kölelik ve Ebu Gureyb hapishanesindeki dehşet verici işkence uygulamalarıyla ilgili hikayelerin, fotoğrafların ve sözlü tanıklıkların kullanılması, kamuoyunun bilinçlenmesinin veya en azından kurbanlar için bir nebze olsun adaletin sağlanmasının yolunu açmıştır. Ancak insan hakları sorunlarının nasıl çözüleceği konusu sürekli güncelliğini korumaktadır. Bununla birlikte Afrika’daki iç savaşın neden olduğu kıtlıklar, soykırımlar veya Asya’daki otoriter hükümetlerin neden olduğu insan hakları ihlalleri gibi kendi bölgelerinin dışında meydana gelen dehşet verici olaylar karşısında birçok insanın tepkisi kaçınılmaz olsa da empati genellikle yalnızca kişinin kendisini özdeşleştirdiği kişilere yönelmektedir. Sontag’ın da ifade ettiği gibi, kişinin kendi özdeşirmesinin dışındaki trajedilerle ilgili fotoğraflar ve hikayeler yalnızca “cahil ya da geri kalmış olan yerlerde – yani dünyanın yoksul bölgelerinde– trajedinin kaçınılmazlığı inancını beslemeye” hizmet etmektedir (Phongpetra, 2011, s. 6). Dolayısıyla insan hakları ihlalleri içeren iyi bir hikâye ne ölçüde kararlarımızı etkileyebilir veya bir fikri kabul etmemize yol açabilir? Nitekim bazı otoriter ve totaliter rejimler de siyasi rejimlerinin devamını ya da eylemlerinin meşruiyetini göstermek amacıyla, hikâyeleri insanların tutumlarını etkilemek amacıyla propaganda araçlarına dönüştürmüşlerdir (Hapla, 2017, s. 40-43). Bu bağlamda Hapla bu konuda uyarı niteliğinde sorular sormaktadır (Hapla, 2017, s. 45):

Duygularımız gerçekten eylemlerimize dair güvenilir bir ipucu olsaydı, o zaman neden normlara ihtiyacımız olsun ki? Duyguların önemini vurgulamak başka bir nedenden dolayı da sorun yaratabilir. Çünkü duygusal eğitim, duygularımızı daha da geliştirip iyileştirebileceğimizi varsayar. Ancak böyle bir durumda onlar da ahlaki yargılarımıza tabi olabilirler. Dolayısıyla şu soru sorulabilir: “Ne hissetmemiz gerekiyor?” Bu soruya cevabımız tamamen duygularımıza mı bağlı, yoksa daha rasyonel bir temele mi ihtiyacımız var?

Empatik duygu, birini başka bir kişinin kötü durumuna son vermeye motive edebilir. Ancak insani sorunlar yaşayan bu kişilerle kurdukları empati sonucunda birey, kendi vicdanını rahatlatmak için veya bir mükafat beklentisiyle ya da bazı kaygılar nedeniyle yardımda bulunabilir. Ayrıca toplumun bazı kültürel değer yargıları, ahlaki ve dini normları bu empatik duygunun oluşmasında ve kişinin harekete geçmesinde doğrudan veya dolaylı olarak etkin rol oynayabilir. İhtiyaç sahibi ve insani yaşam koşulları zor durumda olan insanlara yardım etmek gibi birçok ahlaki sistemin ve dini normun insanlara sunduğu ilkeler, empatik duygularla iç içedir. Dolayısıyla Tanrı’nın emir ve yasaklarına göre veya din ve ahlak kurallarına uygun hareket etme anlayışı çoğu zaman insanın başkalarına karşı duygu ve düşüncelerinin oluşmasında, diğer insanlara karşı tutum ve davranışlarının belirlenmesinde baskın rol oynar. Bu inanç duygusu, empatik duyguların oluşmasında ve kişinin başkalarının yaşadığı sıkıntıdan kurtulmasına yardımcı olmada motive edici bir etkiye sahip olabilir. Başka bir deyişle, kişinin başkalarının yaşadığı insani sorunları algılaması ve o kişinin insani ihtiyaçlarını karşılaması temelinde gelişen empatik duygu ve düşüncelerin hem kişinin kendi vicdanını rahatlatma hem de kültürel-ahlaki-dinsel duygu ve düşüncelerin eşlik etmesi kuvvetle muhtemeldir. Empatik duygunun oluşumuna ve eyleme geçmesine eşlik eden bu duygu ve düşünceler daha büyük bir beklenti/ödül ya da korku –sevap/günah gibi– duygusu temelinde gelişebilir. Ancak insan hakları arasında yaralanma hakkı, güvenlik hakkı, beslenme ve barınma hakkı gibi temel haklar ve özgürlüklerin gerçekleştirilebilmesi ve bunların çiğnenmemesi gerektiği anlayışı, başkalarına acıma ve şefkat duyma gibi duygulara güvenme üzerine inşa edilemez. Temel insan hakları, bir kişinin veya kurumun başka bir kişiye lütfettiği haklar değil, tüm insanlara borçlu olunan bir muamelenin gösterilmesine ilişkin haklardır. İnsan hakları açısından insanlar araç değil amaç olarak görülmektedir. Ancak insanlara sadece empatik duygularla bakmak insanları araçsallaştırılmaktadır.

Örneğin, birinin kötü bir durumdan kurtulmasına neden yardım edildiği ya da o kişinin ihtiyaçlarının karşılandığı sorusu, fedakârlık duygusuyla cevaplanabilir; çünkü kişi, o kişinin durumuna üzülmüş ve sıkıntısını hafifletmek istemiş olabilir. Ancak bir başkasının sıkıntısını hafifletmeye yönelik görünüşte fedakâr olan bu endişe, eylemin nihai amacı olmayabilir, daha ziyade eylemi yapan kişinin kendi sıkıntısını azaltmaya yönelik nihai amacın bir aracı olabilir. Çünkü kişinin kendi sıkıntı ya da huzursuzluğu yalnızca karşısındaki kişinin acı çektiğini bildiği için yaşadığı hoş olmayan –şok, tiksinti, korku, üzüntü gibi– duygulardan değil, yardım etmediği takdirde suçluluk, utanç, pişmanlık gibi hoş olmayan duygulardan da kaynaklanabilir. Aslında buradaki eylemin kaynağının araçsal “bencil” bir tepki olduğu söylenebilir. Karşısındakini içinde bulunduğu kötü koşullardan kurtararak, onun sıkıntısını azaltmak için harekete geçmenin nedeni aslında kişinin kendi sıkıntısını azaltmaktır (Batson vd., 1981, s. 291). Bu, Kant’ın, insan hakları fikrine dayanak oluşturabilecek ahlak yasasına/kesin buyruğa ve onun içeriğini oluşturan “pratik buyruğa” göre özgürce eylemde bulunabilme durumuyla çelişmektedir. Başka bir deyişle, insana amaç olarak değil araç olarak saygı duyulması insan hakları bilgisiyle bağdaşmaz.

⁶ Brookes köle gemisiyle Karayipler’deki İngiliz şeker tarlalarına yolculuk yapan yaklaşık beş yüz Afrikalı kölenin karanlık, havasız gemi gövdesine nasıl tıka basa doldurulduklarını gösteren şok edici poster bastırılmıştır (Krznaric, 2015, s. 207-208). “Brookes” köle gemisinin görseli, 18. yüzyılın sonlarında köle ticaretini ortadan kaldırmak için mücadele edenler tarafından kullanılan en yaygın olarak kullanılan etkili bir resimdir (Detaylı bilgi için bkz.: <https://www.bl.uk/collection-items/diagram-of-the-brookes-slave-ship>).

Gerçekten de Santos'un belirttiği gibi, "dini motivasyonlar aynı zamanda inananları başkalarının acılarını hafifletmek için harekete geçmeye teşvik edebilir" (Santos, 2020). Ancak tüm bunlar, kişinin kendini başkasının yerine koyması ve onun hissettiği duyguları hissetmesi olarak görülemeyeceği gibi, insan hakları açısından da sorunludur. Burada kişiyi başkasına karşı doğrudan – koşulsuz/şartsız– eyleme geçiren şey, karşıdaki kişi için duyduğu 'insani kaygı', yani karşıdakinin sırf insan olmasından kaynaklanan bir fikir değildir.

Kültürel-ahlaki-dinsel duygu ve düşüncelerin kaçınılmaz olarak etkilediği empati duygusu, kişiyi herkesin yaşadığı insani sorunlara karşı eşit ve adil bir tutum sergilemeye teşvik etmeyebilir. Dolayısıyla empati, kişinin kendi kimliğinden, dininden, mezhebinden görmediği, hissetmediği kişilerin temel hak ve özgürlüklerini savunma ve mücadele etme motivasyonunu sağlayamayabilir. Benzer sosyal grup üyelerinin birbirlerinin acılarını ve sorunlarını anlamalarını kolaylaştırabilir. Üstelik bu bile tartışmalıdır, çünkü örneğin bir kişi, işkence gören ya da etnik kökeninden dolayı bazı temel insana özgü –sağlık, gıda, barınma ve çalışma gibi– olanaklardan mahrum bırakılan kişinin yaşadığı fiziksel acıyı ve ruhsal rahatsızlığı aynı şekilde fiziksel ve zihinsel olarak doğrudan hissedemez, ancak o kişinin yaşadıklarına veya hissettiklerine benzer bir hissi hayal edebilir.

Sonuç ve Tartışma

Empati, başkalarının olumsuz durumlarına karşı harekete geçmek için güçlü bir motivasyon kaynağı olsa da kişiyi ve kişiyle ilgili durumları etik ve insan hakları açısından değerlendirmede temel bilgi kaynağı olmak zordur. Başkalarının insani bakımdan kötü durumlarına duygusal tepki verme motivasyonu empatiyle sağlanırken kişinin bu tepkiye dayanarak nasıl bir tutum ve davranış sergileyeceği konusunda belirsizlikler bulunmaktadır. Çünkü empatinin yarattığı bu duygusal tepkinin nasıl, ne zaman ve kimin için gerçekleşeceğinin belirlenmesinde ve yönlendirilmesinde başka faktörler kolaylıkla etkili olmaktadır. İlahi normlar, ahlâk sistemleri, kültürel değerler, hazır değer yargıları ve önyargılar bunlardan bazılarıdır. Bunlar çoğu zaman kişinin eylemlerinde empatik duygulardan daha baskın gelebilir ve kişinin suça ve suçluya olan bakış açısını belirleyebilir veya değiştirebilir. Örneğin, bazı suçları işleyen kişi veya kişilerin yaşam haklarının sona erdirilmesini veya kötü muameleyle uğramayı hak ettiği öne sürülebilir. Ayrıca empatiden kaynaklanan duyguların kolaylıkla manipüle edilme potansiyeli vardır. Bir kişinin bir başkasına verdiği değer doğrudan duygularla ilişkili olduğunda, kişinin bazı duygularını kaybetmesi durumunda kişiye verilen değer biçimi kolaylıkla değişebilmektedir. Ancak insan hakları açısından bakıldığında, insan değeri ve onuru ya da korunma ihtiyacı duygusal değişkenliğe atfedilemez.

Bu çalışma sonucunda ulaştığımız sonuç, insan hakları düşüncesinin hiçbir durumda tamamen empatiye indirgenemeyeceğidir. Empati, insan haklarının temelini oluşturan "insan onuru" ve "insan değeri" bilgileri ışığında insanı değerlendirmek için uygun bir bilgi kaynağı olmaktan uzaktır. İnsan haklarının geliştirilmesi ve korunmasının sağlanması, başkalarına nasıl ve ne zaman gösterileceğinin belirsiz olduğu şefkat, hoşgörü veya acıma gibi duygulara indirgenemez. Gerçekten kişinin kendisine ait olup olmadığı dahi belli olmayan bu duygular kişiden kişiye farklılık gösterebilmektedir. Empati, taraflı olmayı teşvik edebilir; kişinin kendi grubundan –kimliğinden, dininden, mezhebinden, ırkından– olan bir kişinin maruz kaldığı kötü muamele ve ayrımcılık konusunda endişe duymasına neden olabilirken, öteki olarak atfettiği kişi veya grupları görmezden gelmesine de neden olabilir. Kısacası empati, ağırlıklı olarak kişiyi, grup içi olarak gördüğü insanlar için motive etme potansiyeline sahiptir. Ayrıca bir insanın kendisine haksızlık eden ve ona yardım edenlerle eşit empati kurması, her iki tarafa da eşit ve adil davranması oldukça zordur. Dolayısıyla empatinin, insanlık onuru açısından herkese her koşulda eşit davranılması gerektiği fikrini ortaya çıkarması pek mümkün görünmüyor.

Ancak insan hakları düşüncesi, insanın duygu dünyasından tamamen bağımsız olmasa da duygu dünyasının ötesinde evrenselliği içeren bir bilgisel değer gerektirmektedir. Hiç kimsenin işkence görmemesi gerektiği düşüncesi, işkence görenle empati kurma ihtiyacından bağımsızdır. Empati, ahlaki ve insani motivasyon için önemli olabilir ancak insan hakları için gerekli veya yeterli bir koşul değildir. Kişinin, hiçbir durumda kimseye işkence yapılmaması, insanlık dışı muamele yapılmaması gerektiği anlayışını ve erdemini, işkence gören kişinin acısını hissederek, yani empati kurarak kazanması gerekmez.

Ek Bilgiler/Yazar Beyanları

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Etik kurul izni gerektirmeyen bir çalışmadır.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Teşekkür veya Destek Beyanı	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Kaynakça

Albiero, P., Matricardi, G., Speltri, D., & Toso, D. (2009). The assessment of empathy in adolescence: A contribution to the Italian validation of the Basic Empathy Scale. *Journal of Adolescence*, 32(2), 393-408. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2008.01.001>

- Barnett, G., & Mann, R. E. (2013). Empathy deficits and sexual offending: A model of obstacles to empathy. *Aggression and Violent Behavior, 18*(2), 228-239. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2012.11.010>
- Baron-Cohen, S., & Wheelwright, S. (2004). The empathy quotient: An investigation of adults with asperger syndrome or high functioning autism, and normal sex differences. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 34*(2), 163-175. <https://doi.org/10.1023/b:jadd.0000022607.198>
- Batson, C. D., Duncan, B. D., Ackerman, P., Buckley, T., & Birch, K. (1981). Is empathic emotion a source of altruistic motivation?. *Journal of Personality and Social Psychology, 40*(2), 290-302. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.40.2.290>
- Batson, C. D., Fultz, J., & Schoenrade, P. A. (1987). Distress and empathy: Two qualitatively distinct vicarious emotions with different motivational consequences. *Journal of Personality, 55*(1), 19-39. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1987.tb00426.x>
- Batson, C. D., Klein, T. R., Highberger, L., & Shaw, L. L. (1995). Immorality from empathy-induced altruism: When compassion and justice conflict. *Journal of Personality and Social Psychology, 68*(6), 1042-1054. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.68.6.1042>
- Bloom, P. (2016). *Against empathy*. Bodley Head.
- Colman, A. M. (2009). *A Dictionary of Psychology*. Oxford University Press. <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199534067.001.0001/acref-9780199534067-e-2731?rskey=aWvvek&result=2823>
- Cuff, B. M. P., Brown, S. J., Taylor, L., & Howat, D. J. (2014). Empathy: A review of the concept. *Emotion Review, 8*(2), 144-153. <https://doi.org/10.1177/1754073914558466>
- Cumper, P., & Lewis, T. (2018). Empathy and human rights: The case of religious dress. *Human Rights Law Review, 18*(1), 61-87. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngx046>
- Decety, J., & Cowell, J. M. (2015). Empathy, justice, and moral behavior. *AJOB Neuroscience, 6*(3), 3-14. <https://doi.org/10.1080/21507740.2015.1047055>
- Decety, J., & Lamm, C. (2006). Human empathy through the lens of social neuroscience. *The Scientific World Journal, 6*, 1146-1163. <https://doi.org/10.1100/tsw.2006.221>
- Dymond, R. F. (1949). A scale for the measurement of empathic ability. *Journal of Consulting Psychology, 13*(2), 127-133. <https://doi.org/10.1037/h0061728>
- Gibson, J. (2015). Empathy. In N. Carroll and J. Gibson (Ed.). *The routledge companion to philosophy of literature* (p. 234-246). Routledge.
- Goldman, A. I. (1993). Ethics and cognitive science. *Ethics, 103*(2), 337-360. <https://doi.org/10.1086/293500>
- Han, S. (2018). Neurocognitive basis of racial ingroup bias in empathy. *Trends in Cognitive Sciences, 22*(5), 400-421. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2018.02.013>
- Hapla, M. (2017). Taking stories seriously: Richard Rorty and human rights. *The Argumentation: International Conference on Alternative Methods of Argumentation in Law*, 39-51.
- Have Ten, H., & Gordij, B. (2016). Empathy and violence. *Med Health Care and Philos, 19*, 499-500. <https://doi.org/10.1007/s11019-016-9730-5>
- Hoffman, M. L. (1990). Empathy and justice motivation. *Motivation and Emotion, 14*(2), 151-172. <https://doi.org/10.1007/bf00991641>
- Hogan, R. (1969). Development of an empathy scale. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 33*(3), 307-316. <https://doi.org/10.1037/h0027580>
- Hunt, L. (2007). *Inventing human rights: A history*. W. W. Norton & Company, Inc.
- Johnson, J. D., Simmons, C. H., Jorday, A., Maclean, L., Taddei, J., Thomas, D., Dovidio, J. F., & Reed, W. (2002). Rodney King and O. J. revisited: The impact of race and defendant empathy induction on judicial decisions. *Journal of Applied Social Psychology, 32*, 1208-1223. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2002.tb01432.x>
- Kant, I. (2009). *Ahlâk metafiziğinin temellendirilmesi*. (İoanna Kuçuradi, Çev.), Türkiye Felsefe Kurumu.
- Krause, S. R. (2010). Empathy, democratic politics, and the impartial juror. *Law, Culture and the Humanities, 7*(1), 81-100. <https://doi.org/10.1177/1743872109355567>
- Krznaric, R. (2015). *Empathy: Why it matters and how to get it*. Penguin Group.
- Marshall, W. L., Hudson, S. M., Jones, R., & Fernandez, Y. M. (1995). Empathy in sex offenders. *Clinical Psychology Review, 15*(2), 99-113. [https://doi.org/10.1016/0272-7358\(95\)00002-7](https://doi.org/10.1016/0272-7358(95)00002-7)

- Montag, C., Gallinat, J., & Heinz, A. (2008). Theodor Lipps and the concept of empathy: 1851-1914. *American Journal of Psychiatry*, 165(10). 1261-1261. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2008.07081283>
- Oliveira-Silva, P., & Gonçalves, Ó. F. (2011). Responding empathically: A question of heart, not a question of skin. *Applied Psychophysiology and Biofeedback*, 36(3). 201-207. <https://doi.org/10.1007/s10484-011-9161-2>
- Pavey, L., Greitemeyer, T., & Sparks, P. (2012). I help because I want to, not because you tell me to. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(5). 681-689. <https://doi.org/10.1177/0146167211435940>
- Persson, I., & Savulescu, J. (2017). The moral importance of reflective empathy. *Neuroethics*, 11(2). 183-193. <https://doi.org/10.1007/s12152-017-9350-7>
- Phongpetra, P. (2011). The duality of empathy and human rights. *The Trinity Papers*. <https://digitalrepository.trincoll.edu/trinitypapers/113>
- Prinz, J. (2011). Against empathy. *The Southern Journal of Philosophy*, 49, 214-233. <https://doi.org/10.1111/j.2041-6962.2011.00069.x>
- Rogers, C. R. (1959). A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships: As developed in the client-centered framework. In S. Koch (Ed.), *Psychology: A Study of a Science. Formulations of the Person and the Social Context* (Vol. 3, pp. 184-256). McGraw Hill.
- Sajo, A. (2006). Constitutional sentiments. *Acta Juridica Hungarica*, 47(1), 1-13. <https://doi.org/10.1556/ajur.47.2006.1.1>
- Sajo, A. (2011). *Empathy and human rights: The case of slavery*. Constitutional Sentiments, Yale University Press, NYU School of Law, Public Law Research Paper No. 11-15. <https://ssrn.com/abstract=1769787>
- Santos, F. G. (2020). Social movements and the politics of care: Empathy, solidarity, and eviction blockades. *Social Movement Studies*, 19(2), 1-19. <https://doi.org/10.1080/14742837.2019.1665504>
- Schultz, N. (2013). *Empathy as the key to equality and human rights: An investigation of empathys role in inter-group relations and discrimination*. Global Campus Open Knowledge Repository. <https://doi.org/20.500.11825/643>
- Singer, T., & Steinbeis, N. (2009). Differential roles of fairness- and compassion-based motivations for cooperation, defection, and punishment. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1167(1). 41-50. <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.2009.04733.x>
- Slote, M. A. (2010). *Moral sentimentalism*. Oxford University Press.
- Tarrant, M., Branscombe, N. R., Warner, R. H., & Weston, D. (2012). Social identity and perceptions of torture: It's moral when we do it. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48(2). 513-518. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2011.10.017>
- Wispé, L. (1986). The distinction between sympathy and empathy: to call forth a concept, a word is needed. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(2). 314-321. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.50.2.314>
- Xu, X., Zuo, X., Wang, X., & Han, S. (2009). Do you feel my pain? Racial group membership modulates empathic neural responses. *Journal of Neuroscience*, 29(26). 8525-8529. <https://doi.org/10.1523/jneurosci.2418-09.2009>

Araştırma Makalesi / Research Article**Türkiye’de Stratejik Yönetimle İlgili Yapılan Çalışmaların İncelenmesi***Examination of Studies on Strategic Management in Turkey*Hale Nur Güler¹

MAKALE BİLGİSİ	ÖZ
Başvuru: 09.09.2023 Revizyon: 26.10.2023 Kabul: 30.10.2023 Yayın: 31.10.2023 Anahtar Kelimeler <i>Stratejik Yönetim</i> <i>Strateji</i> <i>Bibliyometrik Analiz</i> <i>Ulusal Yazın</i> Jel Kodları <i>M10, M19</i>	Stratejik yönetimle örgütün gelecekteki performansının artırılması, kârlılık ve verimliliğinin yükseltilmesi amaçlanmaktadır. Örgütlerde uzun vadede yer alan hedeflere ulaşılmasında örgütün iç ve dış çevresiyle ilişkilerini sürdürebilmek için detaylı operasyonel planlamaya gerek duyulmaktadır. Stratejik yönetim işletmelerin ya da örgütlerin amaç ve hedeflerini gerçekleştirmeleri amacıyla rakipler karşısında sürdürülebilir rekabet üstünlüğünün sağlanması için üretim kaynaklarının etkili ve verimli kullanılmasını sağlamaktadır. Değişimin sürekli olduğu günümüz koşullarında örgütlerin tüm paydaşlarının beklentilerindeki değişiklikler karşılanmayı beklemekte ve bu iyi bir stratejik yönetimi gerektirmektedir. Nitel olarak tasarlanan çalışmada 1987-2022 yılları arasında YÖK Ulusal Tez Merkezi’nde yer alan “stratejik yönetim” başlıklı ilgili lisansüstü tezler incelenmiştir. Stratejik yönetimle ilgili yapılan çalışmaların türleri, yılları, çalışmaların dahil oldukları alanlar ve birlikte incelenen kavramlar belirlenmiştir. Kavramlar, Orange Datamining Programıyla kelime sıklıklarına ulaşarak kelime bulutları ile görselleştirilmiştir. Lisansüstü tezlerin %76’sı yüksek lisans tezi olarak yazılmıştır. Tezlerin 5 yıllık periyodlarla dağılımlarına bakıldığında son 15 yılda stratejik yönetim konusuyla ilgili çalışmaların arttığı görülmektedir. Doktora tezlerinin %50’sinin işletme %13’ünün kamu yönetimi alanında olduğu görülmektedir. Tezlerde en çok yer verilen kavramların “kamu”, “stratejik planlama”, “küçük ve orta büyüklükteki işletmeler” olduğu görülmektedir. Çalışmanın stratejik yönetimle ilgili çalışmalardaki sayı ve konu yoğunluğunun anlaşılmasına olanak sağladığından alanla ilgilenen araştırmacılar için yararlı olacağı düşünülmektedir.
MANUSCRIPT INFO	ABSTRACT
Submitted: 09.09.2023 Revised: 26.10.2023 Accepted: 30.10.2023 Published: 31.10.2023 Keywords <i>Strategic Management</i> <i>Strategy</i> <i>Bibliometric Analysis</i> <i>National Literature</i> Jel Codes <i>M10, M19</i>	Strategic management increases organizational performance and profitability. It requires detailed planning to maintain internal and external relations. Efficient use of resources ensures sustainable competitive advantage to achieve goals. In today's conditions where change is constant, changes in the expectations of all stakeholders of organizations are waiting to be met and this requires good strategic management. In this qualitative study, relevant postgraduate theses titled “strategic management” in the YÖK National Thesis Center between 1987 and 2022 were examined. The types and years of studies on strategic management, the areas the studies are included in, and the concepts examined together have been determined. The Orange Datamining Program was used to visualize concepts through word clouds. 76% of postgraduate theses were master's theses. Studies on strategic management have increased in the last 15 years. 50% of doctoral theses are in business administration and 13% are in public administration. The most frequent concepts included in theses are “public”, “strategic planning”, and “small and medium-sized enterprises”. This study will be useful for researchers interested in the field.
Önerilen Atıf <i>Suggested Citation</i>	Güler, H. N. (2023). Türkiye’de stratejik yönetimle ilgili yapılan çalışmaların incelenmesi. <i>Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi</i>, 28(4), 455-465.

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, glrhalenur@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6333-1849>

EXTENDED SUMMARY

Introduction and Research Purpose

Effective and efficient management of organizations is crucial to their survival and success, especially in an ever-changing and competitive environment. Strategic management processes play a vital role in achieving this success, by enabling organizations to make effective decisions and sound evaluations. While top management is responsible for planning the strategy, the contribution of all employees is essential for its success. The strategic management process begins with environmental analysis and ends with the control phase. Successful strategists, managers, and employees are required at every stage of this process. Each stage demands careful consideration of organizational conditions to achieve long-term goals. Detailed operational planning is necessary to maintain the organization's relations with its internal and external environment. Strategic management ensures effective and efficient use of production resources to achieve sustainable competitive advantage over competitors. In today's constantly changing business environment, organizations need to meet the expectations of all stakeholders. Good strategic management is therefore essential. It provides functionality to the planning, organization, coordination, implementation, and control dimensions of activities within the organization. Studies in this field provide valuable insight and guidance for organizations. A review of postgraduate theses in the national literature between 1987 and 2022 revealed that strategic management is critical to the success of organizations. The review identified the types and years of studies conducted on strategic management, the areas included in the studies, the concepts examined together, and their intensity. This information provides researchers interested in strategic management with an idea of the topics to be discussed.

Methodology

Strategic management is crucial because it provides a roadmap for the effective use of resources to accomplish an organization's goals and objectives. To enhance future research, awareness, and comprehension of studies on strategic management is essential. This qualitative study was conducted using document review to gather data. Bibliometric studies were used to observe, evaluate, and identify published studies, which were then analyzed based on predetermined characteristics. The study examined postgraduate theses on "strategic management" in the YÖK National Thesis Center between 1987 and 2022 to determine the types and years of studies on strategic management, the areas covered in the studies, the concepts analyzed together, and their intensity. The field of advanced scanning was selected to screen for the concept of "strategic management," and studies covering the concept were included in the thesis titles. The data collected from the theses on strategic management were categorized in Excel according to years, types, subjects, and concepts. The concepts in the thesis titles were visualized with word clouds by obtaining word frequencies using the Orange Datamining Program. Punctuation marks, prepositions, adverbs, and some predicates were identified as stop lists and were not included while creating word clouds to make the results easier to understand.

Findings

Out of a total of 313 postgraduate theses, 76% are master's theses. Over the past 15 years, the number of studies on strategic management has increased, and this increase has been even more significant in the last 5 years. During the last 5-year period, doctoral theses have also increased significantly, and 50% of them are in the field of business administration. Moreover, master's theses have also increased during the same period, and 55% of them are in the field of business administration. Studies that have only one piece are classified as "Other." The "Other" areas include public relations, maritime, information and document management, international relations, defense and defense technologies, computer engineering sciences, urbanism, and regional planning, economy, forestry and forest engineering, engineering sciences, and architecture. Additionally, studies related to urban planning and regional planning, transportation, translation and interpreting, woodworking, maritime, textile and textile engineering, science and technology, architecture, labor economics and industrial relations, public relations, and insurance comprise the remaining 45% of all master's theses.

Conclusion and Discussion

Thesis titles frequently use certain concepts such as "public", "strategic planning", "small and medium-sized enterprises", "balanced performance approach", "performance", "health", "manager", "banking", "human resources", and recently "transportation". Strategic management is mainly handled by public organizations, with the examination area for strategic management studies in thesis titles mostly stated as organizations in the public sector. However, it's necessary to study the effects of strategic management on the private sector as well. A broader approach to the subject by studying strategic management in both private and public institutions is recommended. The effects of strategic management on performance have been studied extensively, and it's often associated with performance. The frequent inclusion of managers in strategic management studies is also noteworthy. While it's commonly assumed that strategic management is prepared by managers, it's beneficial to involve employees in both the process and result studies of strategic management. In today's world of digital transformation, it's useful to evaluate the role of technological applications in the process and evaluation activities of strategic management. It's essential to expand the areas where strategic management is discussed and increase research on different topics to understand the relationship of strategic management studies with other variables. By examining postgraduate theses on strategic management, this bibliometric study supports institutions, employees, and all researchers who want to improve their studies in this field by contributing to a better understanding of the density over the years and determining the other concepts they are examined together.

Giriş

Değişen çevre koşulları ve rekabet şartları altında örgütlerin etkili ve verimli şekilde yönetilmeleri stratejik yönetim süreçlerinin başarısına bağlı olarak gelişmektedir. Örgütlerin bugün ve gelecekte ayakta kalabilmeleri ve değişime ayak uydurabilmeleri için etkili kararları uygulamaya almaları ve değerlendirmeleri sağlıklı şekilde yapabilmeleri gerekmektedir. Strateji her ne kadar üst yönetim tarafından planlansa da tüm çalışanların bu alanda katkısı yadsınamaz boyuttadır. Çevre analiziyle başlayan ve kontrol aşamasıyla sonuçlanan stratejik yönetim sürecinde örgütlerin başarılı stratejistler, yönetici ve çalışanlara ihtiyacı bulunmaktadır. Stratejik yönetim sürecinin her bir aşaması örgüt koşullarını göz önünde bulundurulmasını ve özeni gerektirmektedir.

Günümüzde müşteri beklentileri her geçen gün artmaktadır. Sosyoekonomik düzeydeki gelişim müşteri beklentilerini etkilemektedir. Müşterilerin teknolojinin de etkisiyle ürün ve hizmetlere hızlı kolay ve maliyet açısından avantajlı şekilde erişmek istedikleri bilinmektedir. İçinde bulunulan şartlarda teknolojik gelişim, sosyal medya etkisi gibi sebeplerle müşteriler kolaylıkla ürün ve hizmet kıyaslamasına gidebilmekte erişim sağlamak istedikleri ürün ve hizmetler için diğer müşterilerin yorumlarına rahatlıkla ulaşabilmektedirler. Müşteriler örgütlerden beklentilerinin karşılandığı ölçüde ürün ve hizmet satın almaya devam etmektedirler. Müşterilerin iyi bir deneyim yaşamaları onları örgütün ürün ve hizmetlerini tercih etme yönünde olumlu yönde etkileyecektir. Müşterilere sağlanan pek çok koşul bulunmaktadır. Ürün ve hizmetin sunum aşaması, teslimat aşaması, fiyatlandırma, bakım, onarım ve şikâyet süreçleri gibi her türlü adımda örgütlerin olumlu izlenime ihtiyacı bulunmaktadır. Örgütlerin iyi bir stratejik yönetimle ancak bu süreçleri etkinlikle yönetebileceği bilinmektedir.

Çalışanlar açısından bakıldığında da çalışanların insan kaynakları faaliyetlerine yönelik beklentilerine cevap verilmesi gerekmektedir. Çalışanlar gerek ekonomik gerekse gelişim ve kariyer beklentilerine yanıt aramaktadır. Rekabetin yoğun şekilde yaşandığı sektörlerde yetenekli çalışanların işyerlerinde kalmaya devam etmeleri ve örgütlerin tercih edilebilir olmaları için buna gerek duyulmaktadır. Yetenekli çalışanların örgüte olan bağlılıklarının sürdürülebilmesi için örgütün her alanda olduğu gibi insan kaynakları faaliyetlerinde de stratejik yönetime ihtiyacı bulunmaktadır.

Örgütlerin misyon ve vizyon bildiremelerinde yer verdikleri amaçları ve değerleri kapsamında oluşturdukları stratejik yönetimle tüm kararları aldıkları ve uyguladıkları bilinmektedir. Değişimin sürekli ve hızlı olduğu günümüz koşullarında örgütlerin tüm paydaşlarının beklentilerinde de değişiklikler olmaktadır. Bu bağlamda stratejik yönetim sürecinin önemi açıktır. Küçük büyük özel ya da kamuda yer alan her örgütün hedeflediği bir başarı seviyesi bulunmaktadır. Örgütlerin, rekabet şartlarında düşük maliyetle, yüksek kaliteli, hızlı, dijital dönüşüme paralel ilerleyen uygulamalarının planlanması ve hayata geçirilmesi stratejik yönetimle gerçekleşmektedir. Stratejik yönetimle doğabilecek problemlerin etkili şekilde çözümü ortaya konulmaktadır. Faaliyetlerin planlanması, örgütlenme, koordinasyon, uygulama ve kontrol boyutlarının örgütteki işlevselliği stratejik yönetimle sağlanmaktadır. Stratejik yönetimle amaç ve hedefleri doğrultusunda ilerleyen örgütlerin başarılı oldukları bilinmektedir ve bu alanda yapılan çalışmalar örgütler için ışık tutucu ve yol gösterici olmaktadır.

Türkiye’ de stratejik yönetim konusu lisansüstü tez konuları arasında da yer bulmuştur. Lisansüstü tez başlıklarından yola çıkılarak stratejik yönetimin ilişkili olduğu kavramların belirlenmesiyle hem stratejik yönetimin ilişkili olduğu konular hem de sıklıklar belirlenmiştir. Stratejik yönetimin anlaşılabilirliğinin tez başlıkları ile yapılması açısından çalışma diğer çalışmalardan farklılaşmakta sonraki araştırmacılar için çalışma konuları belirlenirken yararlı olacaktır.

Çalışmada 1987-2022 yılları arasında ulusal yazında lisansüstü tezlerde stratejik yönetim incelenmiştir. Stratejik yönetimle ilgili yapılan çalışmaların türleri, yılları, çalışmaların dahil oldukları alanlar, birlikte incelenen kavramlar ve yoğunlukları belirlenmiştir. Stratejik yönetimin birlikte ele alındığı kavramların belirlenmesiyle stratejik yönetimle ilgilenen araştırmacıların birlikte ele alınacak konular için fikir sahibi olmaları sağlanarak literatüre katkı sağlanacaktır. Çalışmada ilk önce stratejik yönetim için literatür bilgisi aktarılmış olup ardından araştırma bölümüne geçilmiş ve sonuç ve öneriler ifade edilmiştir.

1. Stratejik Yönetim

Strateji’nin ilk önceleri askeri bir terim olarak kabul edildiği bilinmektedir. Strateji komutanın savaşta zafere ulaşmak için gücü nasıl kullanacağını göstermekle birlikte ve muharebe yönetimi olarak ifade edilmiştir (Munir, 2008). Strateji daha sonraları yönetim alanında işletmeler tarafından kullanılmıştır. Strateji ile çevre analizi yapılarak içinde bulunulan sektörde liderlik için faaliyetler gösterilmiştir (Robinson, 2010). Küresel değişimlerin yaşandığı son yirmi yılda organizasyonların hızlı gelişimlere uyumlarını artırabilmek için tahmin ve gelecek planlamalarına önem vermeleri daha da kritik hal almıştır (Hunger ve Wheelen, 2018).

Stratejik yönetimin, iş ortamının sürekli değişmesi ve dönüşmesi nedeniyle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaştığı görülmektedir (Ansoff, 2007). Stratejik yönetim uzun vadede yer alan hedeflere ulaşılmasında örgütün iç ve dış çevresiyle ilişkilerini sürdürebilmek için detaylı operasyonel planlama esasına dayanmaktadır. Stratejik yönetim stratejik yöneticilerin ve stratejistlerin işi olup üst düzey yönetimin bir parçasıdır. Stratejik yönetimle çevresel koşullar karşısında hedeflere yönelik stratejiler geliştirilmektedir (Lynch, 2018).

Stratejik yönetimin 1950 ve 1960’lı yıllarda ortaya çıktığı bilinmektedir. Strateji daha önceleri savaşta ve siyasette kullanılmaktayken yönetim bilimleri açısından ele alınmasında katkıda bulunanlar arasında Peter Drucker, Philip Selznick, Alfred Chandler, Igor Ansoff ve Bruce Henderson bulunmaktadır (Ghemawat, 2000). 1970’e kadar stratejik yönetimin Boston Danışma Grubu (BDG) matrisi, Güçlü yönler, Zayıf yönler, Fırsatlar ve Tehditler’ in belirlendiği SWOT analizi gibi metodolojilerle geliştirildiği ifade edilmektedir. Michael Porter’ın rekabet avantajları için yorumlarının da eklenmesiyle yeni modeller geliştirilmiştir.

Stratejik yönetimin anlaşılabilmesi için stratejik planlamaya açıklama getirilmesi yararlı olacaktır. Stratejik planlama stratejik düşünme ve strateji oluşturulurken strateji formülasyonu için kullanılmaktadır (Mintzberg vd., 1995). Stratejik yönetim, stratejinin

oluşturulması ve uygulanması olarak iki ana süreci içermektedir. Stratejik yönetimin strateji oluşturma, uygulama ve değerlendirme sürecini de ifade ettiği belirtilmektedir (David, 2011). Stratejik yönetim için pek çok tanım yapılmıştır. Stratejik yönetim işletmelerin ya da örgütlerin amaç ve hedeflerini gerçekleştirmeleri amacıyla rakipler karşısında sürdürülebilir rekabet üstünlüğünün sağlanması için üretim kaynaklarının etkili ve verimli kullanılması sürecidir (Ülgen ve Mirze, 2020). Stratejik yönetimle belirsizlikler, yoğun rekabet ve oluşan tehditlerin çözümü sağlanmaktadır (Chak, 1988).

Stratejik yönetimin avantajları açısından bakıldığında örgütün amaç ve hedefinin, planının, politikasının, programının, bütçesinin ve projesinin belirlenmesiyle sunduğu hizmetin artmasına yol açmaktadır. Stratejik yönetim performansı en üst noktaya taşımaktadır. Beklenen sonuçlar kapsamında fırsatlar da belirlenmektedir. Stratejik yönetimle çevrenin keşfi mümkün olmakta ve çevresel belirsizlik azalmaktadır. Stratejik yönetimde bilginin kullanılmasıyla yaratıcılık ve yenilikçilik ortaya çıkmaktadır. Mevcut kaynakların etkin kullanımına yol açan stratejik yönetim uzun vadeli planların yapılmasıyla doğal kaynakların kıtlığı ile mücadele etmektedir (Ansoff vd. 2018; David, 2011; Parnell, 2013). Stratejik yönetimin işlevleri iç ve dış çevrenin analizi, örgütün yönün belirlenmesi, kaynakların tahsisi, sonuçların ölçümü olarak belirtilmektedir (Ansoff vd., 2018).

Stratejik yönetimin amacı sorgulandığında şirketlerin neden stratejik yönetime ihtiyaç duyduklarının anlaşılması gerekliliği ifade edilmektedir. Belirsizliğin her geçen gün artması ve yoğun rekabetin olması içinde bulunan sektörlerde şirketlerin yer edinebilmesi ve öncü olmak arzularının karşılanabilmesi için stratejik yönetim şirketler için cevap aramaktadır (Chak, 1988). Şirketin amaçları için ilerlemesine olanak sağlayacak yol haritasının bulunması strateji ile mümkün olabilmektedir. Strateji ile yöneticilere eylem planı sunulmaktadır (Thompson ve Strickland, 1996). Şirket içinde veya dışında karşılaşılan durumlar için pek çok karar alınması ve uygulanması gerekmektedir. Belirli durumlar karşısında alınacak kararlar ve sergilenecek eylemlerin tutarlı olabilmesi için stratejiye ihtiyaç duyulmaktadır. Şirket çalışanlarının eylemlerinde inanç içinde olacakları stratejinin varlığı tutarlılık açısından yarar sağlayacaktır (Craig ve Grant, 1996).

Stratejik yönetimin şirketlerin kâr oranlarının artırılmasında ve faaliyetlerin kontrollü şekilde ilerlemesine olanak sağlayarak daha az kaynakla daha az hatayla daha az zamanla gelişim yakalanmasına fırsat sunduğu ifade edilmektedir (David, 2011). Şirketlerin stratejik yönetimi pusula gibi kullandığı içinde bulunan durumlar karşısında alınan aksiyonlar ile zaman ve maliyet tasarrufuna yol açtığı ve verimli sonuçlar doğurduğunu ifade etmek mümkündür. Şirketler üstün performans göstererek bugün faaliyetlerini sürdürmeyi ve gelecekte de sektörde yer almayı hedeflemektedirler. Stratejik yönetim şirketlerin bu hedeflerine hizmet etmekte performanslarını yükseltmelerini sağlamaktadır. Çevrede belirsizliğin arttığı ve risklerin yüksek olduğu dönemlerde stratejik yönetim faaliyetlerine daha çok ihtiyaçları bulunmakta bu anlamda stratejik yönetimin önemine vurgu yapılmaktadır (Sadler, 2003; Parnell, 2013).

Stratejik yönetim örgütün amaçları ve hedefleri, planları, politikaları, programları, bütçeleri ve projelerini belirlemek için iletişim ve müzakere ile hareket etmektedir. Stratejik yönetim uzun vadede şirket performansını iyileştirmektedir. İç ve dış çevrenin bilinirliğini artırmak için çalışmalara yer vermektedir. Bugün ve gelecekte şirketler ve paydaşları için fırsatların bilinirliği ve anlaşılabilirliğini artırmaktadır. Stratejik yönetim süreci iletişimdeki koordinasyonla sağlanmaktadır bu da şirket ve paydaşlarının iletişim düzeyine katkı sunmaktadır. Şirketlerin entelektüel seviyelerinin artmasına sebep olmaktadır. Yerel ve küresel rekabet ortamında şirketlerin gücünü artırarak rekabet edebilmelerini sağlamaktadır. Stratejik yönetimle iç ve dış çevrede meydana gelen değişikliklere yanıt bulunabilmektedir. Yenilikçilik ve yaratıcılık stratejik yönetim ile gelişmektedir. Mevcut kaynakların etkin kullanımı, kaynak yaratılması ve yönetilmesi süreçleri stratejik yönetimle güçlenmektedir. Geleceğin düşünülmesi ve şekillendirilmesinde stratejik yönetimin önemi büyüktür. Şirkette görev yapan kişilerin planlama sürecine katılmalarıyla fırsatların yakalanması sağlanmaktadır. İletişimle koordinasyon artmaktadır (Ansoff vd. 2018).

Stratejik yönetim iç ve dış çevrenin analizi, kaynakların belirlenmesi ve tahsisi, sonuçların ölçümü gibi pek çok işlevi barındırmaktadır. Literatürde stratejik yönetimle ilgili kullanılan kavramlara yer verilmektedir. Stratejik yönetimle ilgili kavramlardan biri misyondur. Misyon örgütün yaptığı ve yapmadığı şey olarak kısaca ifade edilse de örgütün varoluş nedeni ve müşterilerin tatmin edilmesine yönelik başlıca amaç olarak açıklanabilmektedir (Thompson ve Strickland, 1996). Örgütler misyonla birlikte strateji oluşturma sürecinde başlangıç aşamasına yön vermektedir. Örgütlerin misyon ile kuruluş ve varlık amacı açıklanırken aynı zamanda örgütlerin ürün ve hizmet üretimini nerede ve nasıl yapacağı, iş felsefesi, değerler, farklılıklar gibi konulara da açıklık sağlayacakları ifade edilmektedir (Ülgen ve Mirze, 2004). Toplum içinde şirketlerin kabul edilmesi için misyonlarının meşrulaşmaya ihtiyaçlarının olduğu da belirtilmektedir (Dinçer, 2004). Misyon ifadeleri oluşturulurken şirketlerin dikkat etmeleri gereken noktalar bulunmaktadır. Misyon ifadeleri özlü ve basit olmalıdır. Misyon ifadelerinde belirtilen görev net şekilde anlaşılır olmalıdır. Şirketlerin değerlerine anlaşılabilir şekilde yer verilmelidir. Misyon ifadelerini inceleyen çalışanlar, iş ortakları, müşterileri gibi tüm paydaşların şirket değerlerini anlayabilmesi misyon ifadesi ile sağlanabilmelidir. Şirketin tam olarak ne olduğu hangi işi yaptığı açıkça belirtilmelidir. Hangi işi yaptığının yanı sıra şirketlerin doğrudan ya da dolaylı olarak kaynaklarının belirtilmesi ve nasıl yapılacağını ifadesi misyon bildirgelerinde yer almalıdır. Misyon ile şirketlere güçlü ve benzersiz bir kimlik katılmalıdır. Şirket çalışanlarının amaçlar ve değerler etrafında iletişimlerini sürdürebilecekleri bir kılavuz görevi sağlamalıdır. Misyon şirket yöneticileri için de bir anlaşma noktası olabilmelidir. Şirket yöneticileri ana amaç üzerinde anlaşabilmelidirler (Bolland, 2017).

Stratejik yönetimle ilgili kavramlardan biri vizyondur. Vizyon gelecekte şirketin ulaşmak istediği yeri ifade etmektedir. Misyonla işletmeler mevcut durumu ve varoluş nedenini açıklarken vizyon ile gelecekte olmak istedikleri konumu vurgulamaktadır (Ülgen ve Mirze, 2004). Vizyon yöneticilerin yapmayı düşündüğü faaliyetlerin değerlendirilmesi, tanımlanması, açıklama ve paylaşma şeklindeki zihinsel süreç ve çabaları olarak ifade edilmektedir (Eren, 2000). Vizyonun tüm organizasyonlar için yön belirleyici özelliği bulunmaktadır (Rao vd., 2004). Vizyon şirketler tarafından pek şekilde dile getirilmektedir. Şirketi Pazar konumu olarak ifade edilmekte, pazar lideri olunabilmesi için çaba ifade edilmektedir. Vizyon pazar büyüklüğüne vurgu yapabilmektedir. İçinde

bulunulan sektörde en büyük pazar payına sahip olunma isteği şirketler tarafından ifade edilebilmektedir. Vizyon şirketlerin icat ve yeniliklerinin sayı ve kalitelerine, inovasyon güçlerini açıklayabilir. Ürün ve hizmet kalitesi, sürekli olarak mükemmelin hedeflenmesi vizyon ifadelerinde yer bulabilmektedir. Ürün ve hizmetlerdeki üstünlükle beraber şirket itibarına vurgu yapılabilmektedir. Şirketin kârlılığı, yatırım getirisi, finansal performansı da vizyonun değindiği konular arasındadır. Şirketler vizyon ile içinde bulundukları kurumsal sosyal sorumluluk anlayışlarını açıklamaktadır. Şirketler vizyon ile süreç ve hız konusuna değinip işlerin daha iyi ve daha kısa sürede yapılmak istenmesine ve bu yöndeki bakış açılarını sunabilmektedir. Maliyetler de vizyon konuları arasında yer almakta şirketin maliyet liderliği hedefi vizyon bildirgesine yansıtılabilmektedir (Parnell, 2013; Pearce ve Robinson, 2018; Ritson, 2008).

Stratejik yönetimle ilgili kavramlardan amaç ve değerlere bakıldığında amaçlar; güçler ve kaynakların nereye doğru harekete geçirileceğini ifade etmekte, ilerlemenin yönünü belirtmektedir (Erkut, 1997). Stratejik yönetim süreci öncesi amaç belirlenmektedir. Amaçlar işletmenin ulaşmaya çalıştığı uzun dönemli sonuçları kapsamaktadır. Hedefler ise amaçlara ulaşılabilmesi için kısa dönemli aşama durumlarını ifade eder (Eren, 2000). Hedeflerin açık belirgin ve ölçülebilir olduğu belirtilmektedir (Akat, 2004).

Stratejik yönetimle ilgili kavramlardan planlama ve programa bakıldığında planlama ile ne yapılması gerektiği, nasıl yapılacağı, ne zaman yapılacağı, sorumluların belirlenmektedir. Belirli bir amaca ulaşabilmek için uygun hareket tarzının belirlenmesi planlama olarak ifade edilmektedir (Akat, 2004). Planlama bir süreçtir; plan ise süreç sonunda ortaya konulan kararı ifade etmektedir (Gümüşsuyu, 2008). Program tam belirlilik hallerini ve çok az riski içeren tek kullanımlık plandır. Program ile ayrıntılı şekilde faaliyetlerin uygulanacakları yer ve zaman; sorumlular belirlenmektedir. Programların somutlukları yüksek esneklik payları ise düşüktür (Eren, 2000).

Stratejik yönetimle ilgili kavramlardan değerler ve ilkelere gelindiğinde değerlerin bireylerin kendilerine yakın hissettikleri ve sevdikleri şeyler için inançları olduğu ifade edilmektedir. Değerler yaşam ve iş açısından önemli ölçüde rehberlik etmektedir. Kurumların değerleri onların faaliyet ve kararlarında etkin rol oynamakta ve dikkate alınması gereken kriterleri işaret etmektedir (David, 2011). Çalışanların ortak değerleri olma yolunda belirlenen kurumsal değerler çalışanlar açısından yol gösterici olmakta; şirketleri benimsenen ölçüsünde diğer tüm paydaşlara tanıtılmaktadır.

Sağlık kurumları yönetimi alanında stratejik yönetim için yapılan çalışmaları inceleyen bir çalışmada anahtar kelimeler baz alınarak bakıldığında performans, karar verme, kurum stratejisi, dengeli puan cetveli konularının araştırmalara konu edildiği görülmektedir, temel konular arasında en çok değinilen konuların karar verme, SWOT analizi ve çevre faktörleri, stratejik planlama ve strateji belirleme olduğu ifade edilmektedir. Çalışmada stratejik yönetimin alt alanlarına giren stratejik finansal yönetim, stok yönetimi, maliyet yönetimi konularına ulusal yazından ziyade daha çok uluslararası literatürde yer aldığı belirtilmektedir (Kandemir ve Uğurluoğlu, 2017). İşletmelerde stratejik yönetim için yakın zamanda yayınlanan ve kapsam olarak Türkiye’yi içeren makalelerin incelendiği çalışmada yıllara göre makale sayılarında önemli farkın olmadığı örneklem grubu olarak imalat sektöründeki işletmelerin ağırlıklı olduğu ifade edilmektedir (Toplu-Yaşoğlu, İnan ve Sözüer, 2018).

Strateji ve stratejik yönetim konularında günümüzdeki araştırmaların yönünü ortaya koymayı amaçlayan bir çalışmada işletmelerin uzun dönemde sürdürülebilir rekabet avantajını nasıl sağladıkları ve engelleri aşmaya yönelik çalışmaların ağırlıklı olduğu ifade edilmektedir (Çubukçu, 2019). Stratejik yönetim üzerine yazılmış lisansüstü tezleri içerik analizi ile inceleyen bir çalışmada ele alınan konuların daha çok stratejik yönetim uygulamaları ve stratejik yönetimin işletme performansına etkisi olduğu belirtilmektedir (Görkemli ve Küçükbiyık, 2021).

Kamu yönetimi alanında stratejik yönetim temalı tezleri inceleyen çalışmada en çok kullanılan anahtar kelimelerin stratejik planlama, strateji, kamu yönetimi ve stratejik plan olarak tespit edildiği ifade edilmektedir (Darıcı, 2021). Sağlık kurumları yönetimi alanında yayınlanan stratejik yönetim temalı tezleri incelemeyi amaçlayan çalışmada en çok araştırılan konunun stratejik yönetim bilgi düzeyi olduğu ifade edilmektedir (Küçükkurt ve Kayar, 2023). İşletme alanında hazırlanan stratejik yönetim konulu tezlerin incelendiği çalışmada en fazla tezin 2016-2021 arasında yazıldığı ve tezlerde örneklem grubu olarak en fazla yöneticilerin seçildiği belirtilmektedir (Cora ve Aydın, 2023).

Bu çalışma ile de 1987-2022 yılları arasında ulusal yazında lisansüstü tezlerde stratejik yönetim incelenmiş ve stratejik yönetimle ilgili yapılan çalışmaların türleri, yılları, çalışmaların dahil oldukları alanların ve birlikte incelenen kavramların ve yoğunlukları belirlenmiştir.

2. Araştırmanın Metodolojisi

Stratejik yönetim örgütlerin amaç ve hedeflerine ulaşmak için kaynakların planlı kullanılmasına yönelik bir eylem planı olması sebebiyle önemlidir. Örgütler için çalışanlar, müşteriler ve tüm paydaşların beklentilerinin karşılanması önemlidir. İçinde bulunulan rekabet şartlarında tüm paydaşların beklentilerinin karşılanması için faaliyet gösteren örgütlerde etkili bir stratejik yönetim uygulanması gerekliliği bulunmaktadır. Stratejik yönetimin özel ve kamuda yer alan örgütler tarafından bilinirliğinin artırılması açısından bu konuda yapılan çalışmaların bilinirliği ve anlaşılması bundan sonraki araştırmalar için yararlı olacaktır. Nitel olarak tasarlanan çalışmada doküman incelemesi yapılarak veri toplanmıştır. Bibliyometrik çalışmalarla yayınlanan çalışmaların incelenmesi, değerlendirilmesi ve tanımlanması yapılmaktadır ve çalışmalar belirlenen özellikler kapsamında analiz edilmektedir (Al ve Coştur, 2007; Zupic ve Cater, 2015).

Çalışmada 1987-2022 yılları arasında YÖK Ulusal Tez Merkezi’nde yer alan “stratejik yönetim” ile ilgili lisansüstü tezler incelenmiş olup stratejik yönetimle ilgili yapılan çalışmaların türleri, yılları, çalışmaların dahil oldukları alanların ve birlikte incelenen kavramların ve yoğunluklarının belirlenmesi amaçlanmaktadır. Tarama için gelişmiş tarama alanında “stratejik yönetim” kavramı seçilmiş olup tez başlıklarında kavramı kapsayan çalışmalar dahil edilmiştir.

Stratejik yönetimle ilgili tezler için edinilen veriler excelexe aktarılmıştır. Lisans üstü tezler yıllara, türlere, konulara, kavramlara göre kategorize edilmiştir. Tez başlıklarında yer alan kavramlar Orange Datamining Programına alınarak kelime sıklıklarına ulaşılmıştır. Elde edilen temalar kelime bulutları ile görselleştirilmiştir. Programda kelime bulutu oluşturulurken sonuçların anlaşılabilir olması açısından edat, zarf, noktalama işaretleri ve bazı yüklemeler stoplist olarak belirlenmiş ve analize dahil edilmemiştir.

3. Bulgular ve Yorum

Tablo 1’de tezlerin türlerine göre dağılımlarına yer verilmektedir. 1987-2022 yılları arasında yapılan 313 adet lisansüstü tez çalışmasının %76’sı yüksek lisans tezidir. Lisansüstü tezlerin %24’ünün doktora tezi olduğu belirlenmiştir.

Tablo 1. Tez Türleri

Tür	Adet	%
Yüksek lisans	237	76%
Doktora	76	24%
Toplam	313	100%

1987-2022 yılları arasında stratejik ilgili yazılan tezlerin yoğunlukları Tablo 2’de yer almaktadır. Son 15 yılda stratejik yönetim konusuyla ilgili çalışmaların arttığı görülmekle birlikte son 5 yıldaki artış daha da yükselmiştir. Çalışmaların %30’ unun son 5 yılda yapılan çalışmalar olduğu görülmektedir. Araştırmacılar tarafından stratejik yönetim konusuna duyulan ilgili son yıllarda yükselmiştir.

Tablo 2. Yıllara Göre Dağılım

Yıllar	Adet	%
1987-1991	3	1%
1992-1996	18	6%
1997-2001	27	9%
2002-2006	34	11%
2007-2012	70	22%
2013-2017	66	21%
2018-2022	95	30%
Toplam	313	100%

Doktora tezlerinin yıllara göre dağılım Tablo 3’te yer almaktadır. Doktora tezlerinin son 5 yıllık periyotta artış gösterdiği görülmektedir. Doktora tezlerinin %41’inin son 5 yılda yazıldığı görülmektedir. 2007 yılından itibaren stratejik yönetim konusuna eğilim yükselmiştir.

Tablo 3. Doktora Tezlerinin Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	Adet	%
1987-1991	1	1%
1992-1996	4	5%
1997-2001	2	3%
2002-2006	7	9%
2007-2012	15	20%
2013-2017	16	21%
2018-2022	31	41%
Toplam	76	100%

Yüksek lisans tezlerinin yıllara göre dağılım Tablo 4’te yer almaktadır. Yüksek lisans tezlerinin de son 5 yıllık periyotta artış gösterdiği görülmektedir. Yüksek lisans tezlerinde de çalışmaların %27’si son 5 yılda yapılmış olup son 15 yılda stratejik yönetim konusuna ilginin arttığı görülmektedir.

Tablo 4. Yüksek Lisans Tezlerinin Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	Adet	%
1987-1991	2	1%
1992-1996	14	6%
1997-2001	25	11%
2002-2006	27	11%

2007-2012	55	23%
2013-2017	50	21%
2018-2022	64	27%
Toplam	237	100%

Tablo 5’te doktora tezlerinin alanlara göre dağılımı yer almaktadır. Tezlerin %50’si işletme alanındadır. İşletme alanından sonra stratejik yönetimle ilgili çalışmaların alanlarında kamu yönetimi ve ardından da turizmin geldiği görülmektedir. 1 adet olan çalışmalar “Diğer” olarak belirtilmiştir. Diğer alanlar; halkla ilişkiler, denizcilik, bilgi ve belge yönetimi, uluslararası ilişkiler, savunma ve savunma teknolojileri, bilgisayar mühendisliği bilimleri, şehircilik ve bölge planlama, ekonomi, ormancılık ve orman mühendisliği, mühendislik bilimleri ve mimarlık olarak belirlenmiştir.

Tablo 5. Doktora Tezlerinin Alanlara Göre Dağılımı

Alan	Adet	%
İşletme	38	50%
Kamu Yönetimi	10	13%
Turizm	4	5%
Sağlık Kurumları Yönetimi	3	4%
Eğitim ve Öğretim	3	4%
Bankacılık	3	4%
Spor	2	3%
Endüstri ve Endüstri Mühendisliği	2	3%
Diğer	11	14%
Toplam	76	100%

Tablo 6’da yüksek lisans tezlerinin alanlara göre dağılımı yer almaktadır. Tezlerin %55’i işletme alanındadır. İşletme alanını kamu yönetimi, endüstri ve endüstri mühendisliği takip etmektedir. 1 adet olan çalışmalar “Diğer” olarak belirtilmiştir. Diğer alanlar; şehircilik ve bölge planlama, ulaşım, mütercim tercümanlık, ağaç işleri, denizcilik, tekstil ve tekstil mühendisliği, bilim ve teknoloji, mimarlık, çalışma ekonomisi ve endüstri ilişkileri, halkla ilişkiler ve sigortacılık olarak belirlenmiştir.

Tablo 6. Yüksek Lisans Tezlerinin Alanlara Göre Dağılımı

Alan	Adet	%
İşletme	131	55%
Kamu Yönetimi	35	15%
Endüstri ve Endüstri Mühendisliği	11	5%
Sağlık Kurumları Yönetimi	9	4%
Eğitim ve Öğretim	8	3%
Turizm	7	3%
İnşaat Mühendisliği	4	2%
Bankacılık	4	2%
Sivil Havacılık	4	2%
Mühendislik Bilimleri	4	2%
Sağlık Yönetimi	2	1%
Bilgi ve Belge Yönetimi	2	1%
Ormancılık ve Orman Mühendisliği	2	1%
Maliye	2	1%
Diğer	12	5%
Toplam	237	100%

Şekil 1’de lisansüstü tez başlıklarındaki kavramların en çok yapılan çalışma alanlarından olan “işletme” alanı için kelime bulutu ile gösterimine yer verilmektedir. İşletme alanında yapılan tezlerde tez başlıklarında en çok yer verilen kavramların “küçük ve orta büyüklükteki işletmeler”, “performans”, “insan kaynakları”, “yönetici”, “kamu” olduğu görülmektedir.

Şekil 1. Tezlerin “İşletme” Alanı için Kelime Bulutu

Şekil 2’de lisansüstü tez başlıklarındaki kavramların kelime bulutu ile gösterimine yer verilmektedir. Tez başlıklarında en çok yer verilen kavramların “kamu”, “stratejik planlama”, “küçük ve orta büyüklükteki işletmeler”, “dengelemiş performans yaklaşımı”, “performans”, “sağlık”, “yönetici”, “bankacılık”, “insan kaynakları”, “ulaşım” olduğu görülmektedir.

Şekil 2. Tezlerin Kelime Bulutu

Şekil 3’te lisansüstü tez başlıklarındaki kavramların 2018-2022 yılları arasında son 5 yıllık durumlarının kelime bulutu ile gösterimine yer verilmektedir. Son 5 yılda tez başlıklarında en çok yer verilen kavramların “kamu”, “performans”, “yönetici”, “dengelemiş performans yaklaşımı”, “karar verme”, “küçük ve orta büyüklükteki işletmeler”, “misyon”, “rekabet stratejileri”, “stratejik planlama”, “yönetim muhasebesi” olduğu görülmektedir.

Şekil 3. Tezlerin Kelime Bulutu (2018-2022 Yılları)

Sonuç

Stratejik yönetimle örgütün amaçları ve hedeflerine ulaşması için planlama, politika belirlenmesi, proje ve bütçelerin oluşturulması sağlanmaktadır. Stratejik yönetim örgütün müzakere ve iletişim yönünü desteklemektedir. Bugün ve gelecekte örgütlerin ayakta kalabilmeleri etkili stratejik yönetim güçlerine bağlıdır. Stratejik yönetimin gerektirdiği iç ve dış çevre analiziyle bilinirlik artırılmakta ve buna bağlı olarak koşullar yönetilebilmektedir. Diğer yandan örgütlerin güçlü ve zayıf yönlerinin tespiti, fırsatların belirlenmesi çalışanlara yön verilmesini kolaylaştırmaktadır. Stratejik yönetimle örgütün yenilikçi yönü desteklenmektedir. Kaynakların temini, etkin şekilde kullanımı da stratejik yönetimin sağladığı yararlarıdır. Gerek kâr amaçlı kuruluşların gerekse kâr amacı gütmeyen kuruluşların sundukları ürün ve hizmetlerle tüm paydaşları ile uyum içinde olmasına ve yüksek verimlilik çıktısına olanak sağlayan stratejik yönetimin anlaşılması önemlidir. Bu açıdan bakıldığında stratejik yönetim çalışmaları kamu ve özel sektörde yarar sağlamaktadır. Çalışmalara örgütlerin üst düzey yöneticilerinin katılımı kadar alınan kararların uygulanabilirliği açısından tüm çalışanların değerleriyle özdeşleştirmelerinin de önemi fazladır. Stratejik yönetim aynı zamanda alınan kararlarda tutarlılığı da sağlamakta ortaya çıkan beklenmedik durumlarda alınacak kararlar açısından zaman tasarrufu sağlamaktadır. BU yönüyle yöneticiler ve çalışanlar açısından kolaylık sağlamaktadır. Türkiye’de de ekonomik, politik, sosyo kültürel ve teknolojik gelişimin etkisiyle özel ve kamu kuruluşlarında bugün ve gelecekte rekabet şartları altında ayakta kalabilmek ve verimlilik ve kâr hedeflerine ulaşabilmek için stratejik yönetim çalışmaları önemini her geçen gün artırmaktadır. İyi bir planın geçmişin izlerinden dersler taşıdığı ve gelecek için bir rehber görevi gördüğünü ifade etmek mümkündür.

Bu çalışmada stratejik yönetim çalışmalarının anlaşılabilirliğine katkı sağlamak hedeflenmektedir. Türkiye’de 1987-2022 yılları arasında yapılmış YÖK Ulusal Tez Merkezi’nde yer alan “stratejik yönetim” ile ilgili lisansüstü tezler incelenmiştir. Stratejik yönetimle ilgili yapılan çalışmaların türleri, yılları, çalışmaların dahil oldukları alanlar, stratejik yönetim ile birlikte incelenen kavramlar ve yoğunluklarının belirlenmesi amaçlanmaktadır. Tarama için “stratejik yönetim” kavramı seçilmiş olup tez başlıklarında kavramı kapsayan çalışmalar dahil edilmiştir. İlgili sitede stratejik yönetim için 313 adet teze ulaşılmıştır. Lisansüstü tezlerin %76’sı yüksek lisans tezi olarak yazılmıştır. Lisansüstü tezlerin %24’ü doktora tezidir.

Tezlerin 5 yıllık periyodlarla dağılımlarına bakıldığında son 15 yılda stratejik yönetim konusuyla ilgili çalışmaların arttığı görülmektedir. Yapılan çalışmaların %30’u son 5 yılda yazılmıştır. Stratejik yönetim konusunun tercih edilmesi son 15 yılda artmıştır. Doktora tezlerinde son 5 yılda yapılan çalışmaların bir önceki 5 yıla göre neredeyse iki katı olduğu görülmektedir. Yüksek lisans tezlerinin de %27’si son 5 yılda yazılmıştır. Değişen ve gelişen rekabet şartlarında teknolojik gelişmelerin de etkisiyle örgütlerin beklentileri karşılaması gerekmektedir. Rekabetin yoğun olarak yaşandığı sektörlerde ürün ve hizmet kalitesinin müşteri beklentilerine cevap vermesi aynı zamanda örgütlerin verimlilik ve kâr beklentilerinin karşılanması gerekmektedir. Kâr amacı olmayan örgütler için de paydaşların kendilerinden beklenen ürün ve hizmet sunumunu sağlamaları gerekmektedir. Çalışanların da diğer tüm paydaşların olduğu gibi örgütlerden beklentileri bulunmaktadır. Ekonomik ve sosyal beklentilerin yanı sıra kariyer ve gelişim hedefleri karşılandığı ölçüde örgüte olan bağlılıkları devam etmektedir. Örgütlerin yetenekli çalışanlar tarafından tercih edilmesi onların güçlü şekilde bugün ve yarın ayakta kalabilmelerine olanak sağlamaktadır. Gerek aday çalışanlar gerekse çalışanlar tarafından tercih edilen örgütler en güçlü sermayeleri olan insan kaynağı ile etkili ve verimli şekilde faaliyetlerini sürdürebileceklerdir. Günümüz şartlarında geline bu noktada örgütlerin stratejik yönetimin önemini kavramaları ve stratejik yönetim çalışmalarını itina ile sürdürmeleri yararlı olacaktır. Yüksek lisans ve doktora tezlerinde stratejik yönetim konulu çalışmaların son yıllarda artması bu yöndeki ilgi ve önemi açıklamaktadır.

Lisansüstü tezlerin hangi alanlarda yazıldıklarının belirlenmesi için yapılan sınıflandırmaya göre doktora tezlerinin %50’ sinin işletme %13’ünün kamu yönetimi olduğu görülmektedir. Yüksek lisans tezlerinde de bu dağılım benzer şekilde gerçekleştiği belirlenmiştir. Doktora tezlerinde bu ağırlıklı alanların ardından turizm, sağlık kurumları yönetimi, eğitim ve öğretim, bankacılık gelirken yüksek lisans tezlerinde endüstri ve endüstri mühendisliği, sağlık kurumları yönetimi takip etmektedir. Stratejik yönetim konulu çalışmalar daha çok sosyal bilimler alanında ele alınmaktadır. Mühendislik, matematik gibi sayısal alanlarda da çalışmaların yapılması stratejik yönetimin anlaşılabilirliğini destekleyecektir.

Tez başlıklarına bakıldığında genel olarak en çok yer verilen kavramların “kamu”, “stratejik planlama”, “küçük ve orta büyüklükteki işletmeler”, “dengelenmiş performans yaklaşımı”, “performans”, “sağlık”, “yönetici”, “bankacılık”, “insan kaynakları”, “ulaşım” olduğu görülmektedir. Stratejik yönetimin daha çok kamuda yer alan örgütlerle ele alındığı görülmektedir. Son 5 yılda bu kavramların “kamu”, “performans”, “yönetici”, “dengelenmiş performans yaklaşımı”, “karar verme” “küçük ve orta büyüklükteki işletmeler” “misyon”, “rekabet stratejileri”, “stratejik planlama”, “yönetim muhasebesi” olarak yer bulduğu görülmektedir. Karar verme, misyon, rekabet stratejileri, stratejik planlama konularına son 5 yılda ilginin arttığı görülmektedir. Tez başlıklarında stratejik yönetim çalışmalarının inceleme sahasının daha çok kamu sektöründeki kuruluşlara yönelik olduğu görülmektedir. Bununla birlikte stratejik yönetim konulu çalışmaların en fazla işletme alanında çalışıldığı bu alandaki tezlerin başlıklarında ise daha çok yönelinen konuların “küçük ve orta büyüklükteki işletmeler”, “performans” ve “insan kaynakları” olduğu görülmektedir.

Stratejik yönetimin performans konusundaki etkilerinin çokça çalışıldığı görülmektedir. Stratejik yönetim çalışmaları performans ile daha ilişkilendirilmektedir. Stratejik yönetim çalışmalarında sıklıkla yer verilen yönetici konusu da dikkat çekicidir. Stratejik yönetimin daha yöneticiler tarafından hazırlandığı belirtilmekle birlikte stratejik yönetimde çalışanların da süreç ve sonuç çalışmalarına dahil edilip birlikte ele alınması çalışanlar kapsamında yararlı olacaktır. Küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin yanı sıra büyük ticari kuruluşlarda da stratejik yönetim konulu çalışmaların yapılması köklü şirketlerin politikalarının anlaşılabilirliğini artıracaktır. Stratejik yönetimin insan kaynakları ve karar verme ile birlikte ele alındığı özel ve kamu sektörü için yapılacak çalışmaların artırılması yararlı olacaktır. Darıcı’nın 2021 yılında kamu yönetimi alanında stratejik yönetim temalı tezleri inceleyen çalışmada en çok kullanılan anahtar kelimelerin stratejik planlama, strateji, kamu yönetimi ve stratejik plan olarak tespit edildiği ifade edilmektedir genel olarak lisansüstü tezleri inceleyen bu çalışmada da kavramların örtüştüğü görülmektedir. Görkemli ve Küçükbiyık’ın 2021 yılındaki stratejik yönetim üzerine yazılmış lisansüstü tezleri içerik analizi ile inceleyen bir çalışmalarında ele

alınan konuların daha çok stratejik yönetim uygulamaları ve stratejik yönetimin işletme performansına etkisi olduğu belirtilmektedir. Bu çalışmada da performansın stratejik yönetim çalışmalarında sıklıkla ele alındığı görülmektedir.

Dijital dönüşümün yaşandığı günümüzde stratejik yönetimin süreç ve değerlendirme faaliyetlerinde teknolojik uygulamaların rolünü de değerlendiren çalışmaların yapılması yararlı olacaktır. Kurumların üstlendiği kurumsal sosyal sorumluluk projelerinin de çalışanlar, müşteriler ve tüm paydaşlar açısından stratejik yönetim çalışmaları kapsamında incelenmesi araştırmacılara önerilebilir. Stratejik yönetimin birlikte ele alındığı alanların genişletilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Stratejik yönetim çalışmalarının diğer değişkenlerle ilişkilerinin anlaşılması için farklı konulardaki araştırmaların artırılması yararlı olacaktır.

Bundan sonraki araştırmacılar ulusal dizinlerdeki yer alan çalışmaları da ortaya koyarak stratejik yönetimin Türkiye'deki ele alınışının anlaşılmasına katkı sağlayacaklardır. Bu çalışmada zaman kısıtı nedeniyle örneklem grupları ve araştırma yöntemleri ele alınamamış olup gelecek dönemlerde yapılacak çalışmalarda incelenen örneklem grubu ve araştırma yöntemlerinin de belirtilmesi stratejik yönetimin incelenmesi gereken alanlarının anlaşılabilirliğine katkı sunacaktır. Stratejik yönetimle ilgili lisansüstü tezleri incelemeye alarak oluşturulan bu bibliyometrik çalışmanın yıllara göre yoğunluğunun anlaşılması ve birlikte incelendiği diğer kavramların belirlenmesine katkı sağlayarak bu alanda çalışmalarını geliştirmek isteyen kurumlar, çalışanlar ve tüm araştırmacıları destekleyeceği düşünülmektedir.

Ek Bilgiler/Yazar Beyanları

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Etik kurul izni gerektirmeyen bir çalışmadır.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Teşekkür veya Destek Beyanı	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Akat, Ö. (2004). *İşletme politikası ve stratejik pazarlama* (3. Baskı). Ekin Kitabevi.
- Al, U., & Coştur, R. (2007). Türk Psikoloji Dergisi'nin bibliyometrik profili. *Türk Kütüphaneciliği*, 21(2), 142-163.
- Ansoff, H. (2007). *Strategic management* (1st ed.). Springer.
- Ansoff, H. I., Kipley, D., Lewis, A. O., Helm-Stevens, R., & Ansoff, R. (2018). *Implanting strategic management* (3rd ed.). Springer.
- Bolland, E. J. (2017). *Comprehensive strategic management: A guide for students, insight for managers* (1st ed.). Emerald Group Publishing.
- Chak, A. (1998). *Strategic management for small and medium-sized enterprises (SMES)* [Doctoral dissertation]. St.Clements University.
- Craig, J. C., & Grant, R. M. (1996). *Strategic management. The Fast-Track MBA Series*. Penerbit Elex Media Computindo.
- Cora, İ., & Aydın, S. (2023). İşletme alanında hazırlanan stratejik yönetim konulu lisansüstü tezlerin bibliyometrik profili. *Journal of Economics and Administrative Sciences*, 9(1), 36-60. <https://doi.org/10.46849/guiibd.1291242>
- Çubukçu, M. (2019). Stratejik yönetim araştırmalarındaki ilerlemeler ve güncel tartışma konuları. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(27), 35-57. <https://doi.org/10.20875/makusobed.450569>
- Darıcı, M. (2021). Kamu yönetimi alanında stratejik yönetim temalı tezlerin bibliyometrik analizi: Ulusal tez merkezi örneği. *Journal of Strategic Management Research*, 4(1), 21-39.
- David, F. R. (2011). *Strategic management: concepts and cases* (13th ed.). Pearson/Prentice Hall.
- Dinçer, Ö. (2004). *Stratejik yönetim ve işletme politikası* (7. Baskı). Beta Yayınları.
- Eren, E. (2000). *İşletmelerde stratejik planlama* (5. Baskı). Beta Yayınları.
- Erkut, H. (1997). Stratejik yönetim felsefesi. S. Pektut (Ed.), *Stratejik yönetim ve senaryo tekniği* içinde (ss. 12-29). İrfan Yayıncılık.
- Ghemawat, P. (2002). Competition and business strategy in historical perspective. *Business History Review*, 76(1), 37-74.
- Görkemli, H., & Küçükbiyık, F.N. (2021). Stratejik yönetim üzerine yazılmış lisansüstü tezlerle yönelik bir içerik analizi. *Dokuz Eylül University The Journal of Graduate School of Social Sciences*, 23(4), 1737-1761.
- Gümüşsuyu, Ç. (2008). *Stratejik bir yaklaşım olarak müşteri ilişkileri yönetimi* (1. Baskı). Savaş Yayınevi.

- Hunger, D., & Wheelen, T. (2018). *Strategic Management* (2nd ed.). Pearson.
- Kandemir, A., & Ugurluoğlu, Ö. (2017). Sağlık kurumları yönetimi literatüründe stratejik yönetim üzerine yürütülen çalışmaların içerik analizi ile incelenmesi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 20(1), 49-68.
- Küçükkurt, A. C., & Kayar, G. (2023). Sağlık kurumları yönetimi alanında yayınlanan stratejik yönetim temalı lisansüstü tez çalışmalarının bibliyometrik analizi. *Kalite ve Strateji Yönetimi Dergisi*, 3(1), 25-45.
- Lynch, R. (2018). *Strategic management* (8th ed.). Pearson.
- Mintzberg, H., Quinn, J.B., & Ghoshal, S. (1995). *The strategy process* (2nd ed.). Prentice Hall.
- Munir, S. (2008). *Strategy and tactics, the art of war science* (1st ed.). General Press.
- Parnell, J. A. (2013). *Strategic management* (2nd ed.). Sage.
- Pearce, J., & Robinson, R. (2018). *Strategic management: Formulation, implementation, and control* (13th ed.). Irwin/McGraw-Hill.
- Rao, V. S. P., Rao, V. S. P., Krishna, V. H., & Krishna, H. V. (2004). *Strategic management* (1st ed.). Excel Books.
- Ritson, N. (2008). *Strategic management* (2nd ed.). BookBoon.
- Robinson, R. (2010). *Strategic Management* (1st ed.). McGraw-Hill.
- Sadler, P. (2003). *Strategic management* (2nd ed.). Kogan Page.
- Thompson, Jr, A. A., & Strickland III, A. J. (1996). *Strategic management: concepts and cases* (15th ed.). Irwin.
- Toplu-Yaşlıoğlu, D., İnan, A. & Sözüer, A. (2018). Stratejik yönetim araştırmalarında Türkiye kapsamı: 2000-2015 döneminde yayınlanan makalelerin bibliyometrik incelemesi. *Istanbul Management Journal, Advance Online Publication*, 29(84), 79-92. <https://doi.org/10.26650/imj.2018.29.84.0005>
- Ülgen, H. & Mirze, K. (2004). *İşletmelerde stratejik yönetim* (7. Baskı). Literatür Yayınları.
- Ülgen, H. & Mirze, K. (2020). *İşletmelerde stratejik yönetim* (10. Baskı). Beta Yayınları.
- Zupic, I. & Cater, T. (2015) Bibliometric methods in management and organization. *Organizational Research Methods*, 18(3), 429-472. <https://doi.org/10.1177/1094428114562629>

Araştırma Makalesi / Research Article**Çocuklukta Yaşanan Duygusal İhmal ile İş Yaşamında Yalnızlık Arasındaki İlişkide Tükenmişliğin Aracılık Etkisi****The Mediating Effect of Burnout in The Relationship Between Emotional Neglect in Childhood and Loneliness at Work*Zeynep Demirgil¹

MAKALE BİLGİSİ	ÖZ
Başvuru: 18.09.2023 Revizyon (1): 13.10.2023 Revizyon (2): 23.10.2023 Kabul: 30.10.2023 Yayın: 31.10.2023 Anahtar Kelimeler <i>Duygusal İhmal</i> <i>Tükenmişlik</i> <i>İş Yaşamında Yalnızlık</i> Jel Kodları <i>M10, M12</i>	Çalışmanın amacı, çocuklukta duygusal ihmal yaşamış bireylerin, yetişkinlikte iş yaşamında yaşadıkları yalnızlık ilişkisinde tükenmişliğin aracılık rolünün bir model aracılığı ile test edilmesidir. Çalışmanın örneklemini Türkiye'nin farklı illerinde çalışan 410 katılımcı oluşturmaktadır. Araştırma için katılımcılara anket yönteminden yararlanılarak tesadüfî olmayan kartopu yöntemi ile anket formu ulaştırılmıştır. Toplanan verilere, açıklayıcı faktör analizi (AFA), doğrulayıcı faktör analizi (DFA), Pearson korelasyon analizi ve AMOS programı ile yapısal eşitlik modeli analizi uygulanmıştır. Araştırma bulgularına göre, duygusal ihmalle, tükenmişlik ve iş yaşamında yalnızlık (sosyal arkadaşlık ve duygusal yoksunluk boyutları) değişkenleri arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır. Ayrıca duygusal ihmal ile iş yerinde sosyal arkadaşlık arasındaki ilişkide tükenmişliğin aracılık etkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Yine araştırma sonuçları; 18-24 yaş aralığında bulunan katılımcıların 45 ve üzeri yaş aralığında bulunan katılımcılara göre ve bekar katılımcıların evli katılımcılara göre kendilerini daha tükenmiş hissettiklerini göstermektedir. Son olarak bulgular, duygusal ihmal, iş yaşamında yalnızlık ve tükenmişlik literatürü bağlamında tartışılmış ve önerilerde bulunulmuştur.
MANUSCRIPT INFO	ABSTRACT
Submitted: 18.09.2023 Revised (1): 13.10.2023 Revised (2): 23.10.2023 Accepted: 30.10.2023 Published: 31.10.2023 Keywords <i>Emotional Neglect</i> <i>Burnout</i> <i>Loneliness at Work</i> Jel Codes <i>M10, M12</i>	The aim of the study is to test the mediating role of burnout in the relationship between individuals who experienced emotional neglect in childhood and the loneliness they experience at work in adulthood through a model. The study sample consists of 410 participants working in companies operating in Turkey. For the research, a questionnaire form was delivered to the participants by non-random snowball method using the questionnaire method. Exploratory factor analysis (EFA), confirmatory factor analysis (CFA), Pearson correlation analysis and structural equation model analysis with AMOS program were applied to the collected data. According to study's findings, there is a positive and significant relationship between emotional neglect and burnout and loneliness at work (social friendship and emotional deprivation dimensions). In addition, it was concluded that burnout has a mediating effect on the relationship between emotional neglect and social friendship at work. Again, the results of the study show that participants between the ages of 18-24 feel more burned out than participants between the ages of 45 and over and single participants feel more burned out than married participants. Finally, the findings were discussed in the context of emotional neglect, loneliness in work life and burnout literature and recommendations were made.
Önerilen Atıf <i>Suggested Citation</i>	Demirgil, Z. (2023). Çocuklukta yaşanan duygusal ihmal ile iş yaşamında yalnızlık arasındaki ilişkide tükenmişliğin aracılık etkisi. <i>Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi</i>, 28(4), 467-480.

* Bu çalışma için Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 160/09 sayılı ve 24.08.2023 tarihli etik kurul izni alınmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Isparta Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, zeynepdemirgil@isparta.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6978-5756>

EXTENDED SUMMARY

Introduction and Research Purpose

The effects of childhood traumas on marital life, work life, and parental role in adulthood have been examined in many studies. Childhood traumas such as physical abuse, physical violence, emotional abuse, sexual abuse, and psychological abuse can affect the individual's later life socially, such as sociability, anxiety, communication, and biologically, such as eating disorders, obesity and smoking addiction. An individual's burnout level can increase with intense emotional and physical pressure, personal factors and negative work environment factors. Emotional loneliness in the workplace is feeling emotionally and socially alone. In this framework, it is thought that the long-term effects of emotional neglect experienced in childhood may also spill over into working life. The study aims to test the mediating role of burnout in the relationship between individuals who experienced emotional neglect in childhood and the loneliness they experience at work in adulthood through a model.

Methodology

The study sample consists of 410 participants working in companies operating in Turkey. The survey method was used to collect data in the study and the questionnaires were delivered to the participants working in different provinces of Turkey by non-random snowball method. Confirmatory factor analysis (CFA) was performed on the received data. Pearson correlation analysis was performed to test the relationships between variables and structural equation model analysis was performed to test the research model with the AMOS program.

Findings

According to the study's findings, a positive and significant relationship was found between emotional neglect in childhood and burnout and loneliness at work variables (social friendship and emotional deprivation dimensions) within the framework of Pearson correlation values. It was also concluded that burnout mediated the relationship between emotional neglect and social friendship at work. Again, according to the findings, it was observed that participants between the ages of 18-24 felt more burnout than participants between the ages of 45 and over and single participants felt more burnout than married participants.

Conclusion and Discussion

According to the findings, individuals who have experienced emotional neglect have higher levels of burnout at work. Considering that burnout is felt in "people who constantly have to work face-to-face with other people" (Maslach & Jackson, 1981), this result coincides with the findings that individuals who have experienced emotional neglect experience timidity, loneliness and self-confidence problems (Gül, 2020). The fact that individuals with shyness and self-confidence problems have to work face-to-face constantly will cause more burnout in the individual. This result also coincides with the findings of the individual's family, culture, environment, personal life and personal characteristics such as anxiety and stress levels (Dolgun, 2015), which are considered the causes of burnout in the literature. In business life, those who feel burned out also feel emotionally deprived; in other words, they feel lonely at work. In support of the study's other findings, studies to be conducted to reduce burnout in individuals will also support the reduction of emotional deprivation. According to the findings of the study, the reason why individuals experience a sense of loneliness due to social friendship is not only related to emotional neglect but also burnout due to emotional neglect. Here, burnout has a mediating effect. Due to this indirect effect, "the fact that individuals experience emotional neglect increases their burnout, and the increase in their feelings of burnout means an increase in their feelings of loneliness due to social friendship". It was determined that single participants experienced more burnout at work than married participants. In light of this finding, it is thought that those who have families may be due to their family responsibilities, efforts to establish work-family balance, childcare (Erol et al., 2012), and the social support they receive from their families. In the study, it was concluded that young employees between the ages of 18-24 felt more burned out than employees over the age of 45. This finding supports the conclusion that according to a new study conducted in 2023, an impressive 52% of American employees under the age of 35 "go to work only for their salaries and feel excluded" (Johnson, 2023).

1. Giriş

Çocuklukta yaşanan travmaların yetişkinlikle birlikte gelen evlilik hayatı, iş hayatı ve ebeveyn rolüne olan etkileri, farklı alanlarda yapılan çalışmalarla irdelenmiştir. Çocukluk travmaları arasında yer alan fiziksel istismar, fiziksel şiddet, duygusal istismar, cinsel taciz ve psikolojik taciz vb., bireyin ileriki yaşam dönemini sosyallik, kaygı, iletişim gibi sosyal ve yeme bozuklukları, obezite ve sigara bağımlılığı gibi biyolojik olarak etkileyebilmektedir.

Duygusal istismar ve ihmalin uzun dönemde, öğrenme güçlüğü, depresyon, kaygı (Bogdan vd., 2012), sosyal ilişkilerde bozulma (Kim ve Cicchetti, 2010), evlilik ilişkisinde eş bağımlılığı (Noriega vd., 2008) gibi sonuçları literatürde hem sağlık hem de sosyolojik olarak tartışılmaktadır. Ayrıca yine iş hayatının; iş ortamında bireyin diğerleri ile ilişki içerisinde olması, kariyer beklentileri, sorumluluk üstlenmesi ve toplumsal faydanın bir parçası olması nedeniyle çocukluk çağı travmaları ile ilişkilendirilebileceği düşünülmektedir. Bireyin tükenmişlik düzeyi; yoğun duygusal ve fiziksel baskı, kişisel faktörler ve negatif çalışma ortamı etkenleri ile artabilmektedir. Bu ve benzeri nedenlerle çocuklukta yaşanan duygusal ihmalin uzun dönemli etkilerinin iş hayatına da sirayet edebileceği düşünülmektedir.

Bu çalışmada, birbirileri ile ilişkileri olabileceği ön görülen duygusal ihmal, iş yaşamında yalnızlık ve tükenmişlik kavramları literatür ışığında tanımlanıp ardından araştırmanın amacı, hipotezleri, örnekleme, yöntemi ve veri toplama araçları ile ilgili bilgiler yer verilmiştir. Çalışmanın bulgular kısmında, korelasyon analizi bulguları, yapısal eşitlik modeli sonuçları, aracı etki analizi sonuçları ve demografik veriler arasındaki ilişkilere dayanan analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Son olarak araştırma bulguları, değişkenlerle ilgili yapılan önceki çalışmalar kapsamında yorumlanarak literatüre katkı sağlamak adına önerilerde bulunulmuştur.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Duygusal İhmal

Duygusal istismar ve duygusal ihmal, çocukluk çağı travmalarından önemli iki tanesidir. Bazı araştırmalara göre, fiziksel istismarın ve fiziksel ihmalin yüksek oranının altında duygusal bir istismar ya da ihmal yatmaktadır (Gemalmaz, 2005, s. 8; Polat, 2007, s. 229). 1983 yılında yapılan “Uluslararası Çocuk ve Gençlerin Psikolojik İstismarı” kongresinde, uzmanların fikir birliği doğrultusunda duygusal istismar, çocukların üzerinde güç sahibi olan kişiler tarafından psikolojik olarak kötü amaçlı kullanılmasıdır. Bu durum çocukların çocuklukta ve yetişkinlik dönemindeki fiziksel, bilişsel ve davranışsal gelişimine zarar vermektedir (Hart ve Brassard, 1987, s. 160). Çocuklukta duygusal ihmal, çocuğun bakımını üstlenen kişiler tarafından duygusal ihtiyaçlarının sürekli göz ardı edilmesidir (Houtepen vd., 2018). Duygusal ihmal, istismar gibi diğer kötü davranışlara göre açık bir davranış biçimi olmaması nedeniyle değerlendirilmesi ve tespit edilmesi daha zordur (Humphreys vd., 2020). İstismar ile ihmali birbirinden ayıran temel faktör, istismarın aktif, ihmalin ise pasif eylem içermesidir (Aral ve Gürsoy, 2001). Daha önce yapılan çalışmaların çoğunda, çocuklukta duygusal istismar (CEM), sözlü düşmanlık, alay etme, aşağılama ve reddetmeyi içeren (CEA) ve duygusal gereksinimleri karşılayamamayı içeren (CEN) iki faktörlü olarak kullanılmıştır (Clarke, 2015).

Egeland vd. (1983)’nin yaptıkları çalışmada, duygusal ihmale uğramış çocukların, duygusal istismar yaşamış çocuklara oranla daha dürtüsel oldukları, daha fazla kendine zarar verme davranışında bulundukları, sorunlu ve olgunlaşmamış sosyal ve duygusal işlevsellik sergiledikleri ve bağlanma sistemlerinde daha ciddi rahatsızlıklar yaşadıkları belirlenmiştir. Yine yapılan araştırmalara göre duygusal ihmal, yetişkin psikiyatrik bozukluklar ile güçlü bir ilişkiye sahiptir (Salokangas vd., 2019). Bu nedenle ihmalin sosyal ve duygusal işlevsellikle ilgisinin, örgüt içerisindeki davranışları da etkileyebileceği düşünülmektedir.

Şekil 1. Duygusal İstismarın ve İhmalin Birey Üzerindeki Psikolojik Etkileri

Kaynak: Gül, 2020: 68

Duygusal ihmalin farklı psikolojik sorunlar doğurduğuna dair araştırmalar mevcuttur (Mullen vd., 1996, s. 13; O’Hagan, 2006, s. 46; Iwaniec, 2006, s. 17; Egeland, 2009, s. 23). Yapılan çalışmalar, Şekil 1; duygusal ihmalin, özgüven, kariyer sorunu, mutsuzluk, stres, çekingenlik ve yalnızlık gibi bireyin iş hayatını da etkileyecek sonuçlara gebe olduğunu göstermektedir. Çocukluk döneminde, bakımını üstlenen kişiler tarafından ihmale uğramış bireyin, iş yeri gibi sosyal ortamlarda bahsi geçen psikososyal sorunlar yaşaması ve bunu iş performansına yansıtması olası bir durumdur.

Son yıllarda yapılan çalışmalar; çocuklukta duygusal ihmal yaşayanların daha düşük uyum sağlama yeteneği olduğunu (Wark vd., 2003), ergenlikte artan depresif semptomlar yaşadığını (Glickman vd., 2022) ve dayanıklılıklarının düşük olduğunu (Lee vd., 2018)

ortaya koymaktadır. Yine bazı ergenlerin kendileri ve diğerleri arasında net sınırlar oluşturmakta güçlük çektiklerini ve ebeveynleriyle ilişkilerinde duygusal kopukluk yaşadıklarını (Musetti vd., 2021) gösteren çalışmalar mevcuttur. Psikolojik sorunların yanında duygusal ihmalin, obezite, diyabet, inflamasyon, kronik stres, düzensiz beslenme, alkol ve uyuşturucu kullanımı gibi sorunlarla da ilişkisi olduğu kanıtlanmıştır (Salzmann vd., 2022). Duygusal ihmalin bu etkilerinin, ergenlik döneminde sağlanacak olan güçlü akran desteği ile (Glickman vd., 2022) üstesinden gelinebileceği ve oluşabilecek depresyon riskini azaltmaya yardımcı olacağı düşünülmektedir.

2.2. Tükenmişlik

Tükenmişlik kavramı ilk kez Greene'nin 1961 yılında yayınladığı "A Burn-Out Case (Bir Tükenmişlik Olayı)" romanında geçer ve 1974 yılında, Freudenberg'in "Bir kurumda işgörenin herhangi bir nedenle tükenmesinde çalışmaz hale geleceğini" vurguladığı yayınıyla literatüre bir kavram olarak geçmiştir (Freudenberg, 1974). 1981 yılında Maslach, "İşi gereği yoğun duygusal taleplere maruz kalan ve sürekli diğer insanlarla yüz yüze çalışmak durumunda olan kişilerde görülen fiziksel bitkinlik, uzun süreli yorgunluk, çaresizlik ve umutsuzluk duygularının, yapılan işe, hayata ve diğer insanlara karşı olumsuz tutumlarla yansması ile oluşan bir sendrom." olarak ifade ederek kavramı geliştirmiştir (Maslach ve Jahson, 1981). Duygusal tükenme (emotional exhaustion), kişisel başarı noksanlığı (Personal accomplishment) ve duyarsızlaşma (Depersonalization) olarak üç boyutta (Maslach, 2003) incelenen tükenmişlik, yapılan çalışmalara göre aşırı iş yükü, stres, sosyal çatışma ve örgütsel sinizm sonucu ortaya çıkabilmektedir (Jackson vd., 1986; Maslach vd., 1997; Maslach vd., 2001). Yine örgütsel faktörler olarak değerlendirilebilecek yüz yüze çalışma yoğunluğu (Hermann vd., 1987), rol çatışması (Schwap vd., 1986; Doğan vd., 2016) zaman baskısı ve değişen çalışma koşullarının da (Öztürk, 2020) tükenmişlik riskini arttırabileceği düşünülmektedir.

Her ne kadar tükenmişlik, literatürde daha çok iş ortamında yaşanan negatif olaylar sonucu olarak araştırmalara konu olduysa da bireyin kişisel yaşantısı (ailesi, kültürü, çevresi gibi) ve kişisel özellikleri (kaygı, stres düzeyleri gibi) gibi etkenler de tükenmişliğin birer nedeni olarak değerlendirilmektedir (Dolgun, 2015). Yapılan araştırmalara göre, empati yoksunu ve öz yeterliliği düşük olanların (Lee, vd., 2003), işkolklerin, A tipi kişiliktekinin (Nagy ve Devis, 1985), dışsal motivasyonu yüksek olanların (Glogow, 1986) ve iç kontrol odaklıların (Cordes ve Dougherty, 1993) tükenme riskleri daha yüksektir.

Görüldüğü üzere kişinin kendisini tükenmiş hissetmesine neden olabilecek faktörler, çevresel ve bireysel olarak farklılık göstermektedir. Bireyde tükenmişlik belirtileri, bitkinlik, yorgunluk, baş ağrısı ve bulantı (Işıkhan, 2016) gibi fiziksel, işe dikkatini daha az verme, görev ve sorumluluklarını ihmal etme, kaytarma, iş yerinde mutsuz davranışlar sergileme ve işten ayrılma gibi zihinsel de olabilir (Gini, 1998: 52). Örgüt içinde tükenmiş hisseden çalışanda, molaları kasti olarak uzatma, sık izin alma (Kaya vd., 2010), sık hata yapma, performans düşüklüğü, işten nefret etme ve üretkenlikte kısıtlılık gibi davranış çıktılarına bağlı olarak örgüte zarar verecek sonuçlar olabilecektir (Taris, 2006; Demerouti vd., 2009; Ahola, vd., 2009). Yine tükenmiş olan bireyde, duygu körlüğü (aleksitimi) gerçekleşebilir ve bu bireyler, duygularını yönetemez, hissizleşirler (Mattila vd., 2007; Riethof, vd., 2020).

Örgütsel olarak, zaman baskısı ve iş yükünü azaltmak, esnek çalışma imkanları oluşturmak, takım çalışması, motivasyon sistemi oluşturmak (Kaçmaz, 2005; Skoryk, 2013) gibi tükenmişliğe karşı çözüm yolları oluşturulabileceği gibi bireyin egzersiz, düzenli uyku, düzenli beslenme, spor ve sosyal aktivitelere zaman ayırmak (Torun, 1995), tatil, mola ve dinlenme olanaklarını değerlendirmek (Kaçmaz, 2005) gibi aktivitelerle tükenmişliğin üstesinden gelinebilir.

2.3. İş Yaşamında Yalnızlık

Yalnız olarak çalışılan çok az meslek vardır. Çalışma yaşamı içerisinde insanlar, iş arkadaşları, müşteriler, ortak ve tedarikçiler gibi birçok kişiyle ilişkide bulunmak durumundadır. Bu ortam içerisinde ya da sosyal yaşantıda etrafında birileri olmasına rağmen kendini yalnız hissettiğinden bahseden bireyler olabilir. Cacioppo ve Patrick (2008), "Yalnızlık ya sandığınızdan daha büyük sorunsu?" sorusuyla yola çıkarak, atalarımızın kas gücüne dayalı değil de birbirlerine karşı daha büyük taahhütlerle bağlı oldukları için hayatta kalmayı başardıklarına dair bir pencere açmıştır. Ayrıca araştırmacılar aynı eserlerinde yalnızlığın, sigara ve obezite kadar zararlı olabileceğine vurgu yapmaktadır (Cacioppo ve Patrick, 2008). Robert Weiss'in 1973'te duygusal ve sosyal izolasyon üzerine yazmış olduğu kitabı sonrasında özellikle yalnızlıkla ilgili araştırmaların arttığını aktaran Wright (2005a), bir sosyal ve psikolojik durumu, deneyimsel nitelikte birleştirip tanımlamanın zor olduğunu aktarmaktadır.

Yalnızlık, "Derinden gelen insani duyguların ve samimi bir iletişim ortamının olmaması (Quick vd., 2010)" olarak tanımlanmaktadır. Yalnızlığa ilişkin literatür, genellikle 4 farklı boyutta incelenmektedir. Bunlar; dış etkenler (Göç gibi yüksek düzeyde yalnızlık yaşama riski), toplumsal faktörler (sosyokültürel değişimler, toplum normlarındaki değişen eğilimler nedeniyle daralan aileler), sosyal ve kişilerarası beceriler ve bireysel farklılıklar/duygusal düzenleme yetenekleri şeklinde sıralanabilir (Wright ve Silard, 2021).

İş yaşamında yalnızlık ise Ghadi (2017) tarafından "Kişilerarası nitelikli ilişkilerin olmaması ve işgörenlerin sosyalleşmemesinden kaynaklanan istenmeyen bir zihin durumu" olarak tanımlanmıştır. Wright, Burt ve Strongman tarafından 2005 yılında "İş Yaşamında Yalnızlık Ölçeği (Loneliness at Work Scale)" geliştirilmiştir. Ölçek; Sosyal Arkadaşlık ve Duygusal Yoksunluk alt boyutlarından oluşmaktadır. Sosyal arkadaşlık boyutu, iş yerindeki ilişkilerin niceliğinin algılanması olarak tanımlanmaktadır. İş arkadaşları ile yapılan sosyal aktive ve organizasyonlara katılmama olarak örnek verilebilir. Duygusal yoksunluk boyutu ise işyerindeki arkadaşlarının kendisini anlamayacağı düşüncesi ilgilidir (Doğan vd., 2009).

Konuya bireysel açıdan yaklaşıldığında, sosyal becerileri zayıf olan kişilerin sosyal ilişkilerinde zayıf oldukları ve yalnız hissettiklerine dair kanıtlar vardır (Buhrmester vd., 1988). Ancak iş yerinde sosyal beceri, her zaman yalnızlığa karşı bir tampon oluşturmayabilir. Kişi, meslektaşlarından statü üstünlüğü nedeniyle farklılaştırılması sonucunda yalnızlık yaşayabilir (De Jong Gierveld vd., 2016). Bir kişilik özelliği olan içe dönüklük, iş arkadaşları tarafında ilgisiz ve düşmanca davranış olarak

değerlendirilerek yalnızlığa itilebilir. Bu nedenle literatürde içe dönüklükle yalnızlık daha çok ilişkilendirilir (Saklofske vd., 1986). Aynı şekilde utangaç insanların girdikleri sosyal ortamlarda, endişeli hissetmesi nedeniyle yalnızlık duygusuna kapılabileceği düşünülmektedir (Cheek ve Busch, 1981). Konuya örgütsel olarak bakıldığında, örgütte olumsuz duygusal iklimin ve mesleki destek eksikliğinin, çalışanlardaki yalnızlık deneyimini olumsuz yönde etkileyebileceği düşünülmektedir (Wright, 2005b). İş yaşamında yalnızlığını, aynı zamanda sosyal izolasyon (Steinberg vd., 1999), iletişim yetkinliği (Reinking ve Bell, 1991) ve işe yabancılaşma (Santaş vd., 2016) gibi örgütsel kavramlarla da ilişkilendirilen çalışmalar da mevcuttur.

3. Yöntem

Araştırma etiği için Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 160/09 No'lu ve 24.08.2023 tarihli etik kurul izni alınmıştır. Örneklemi Türkiye'de faaliyet gösteren firmalarda çalışan 410 katılımcı oluşturan araştırmada verilere, doğrulayıcı faktör analizi, Pearson korelasyon analizi ve yapısal eşitlik modeli analizi yapılmıştır.

3.1. Araştırma Amacı ve Hipotezler

Bu araştırmada, kamu/özel sektör çalışanlarının duygusal ihmal düzeylerinin tükenmişliklerine etkisi ve bu etkide iş yaşamında yalnızlığının aracılık durumunun tespiti amaçlanmaktadır. Araştırma 5 hipotezden oluşmaktadır ve oluşturulan hipotezler aşağıdaki gibidir.

H₁: Duygusal ihmal, tükenmişliği pozitif yönde etkilemektedir.

H₂: Duygusal ihmal, sosyal arkadaşlığı pozitif yönde etkilemektedir.

H₃: Duygusal ihmal, duygusal yoksunluğu pozitif yönde etkilemektedir.

H₄: Duygusal ihmalin sosyal arkadaşlığa etkisinde tükenmişliğin aracılık rolü vardır.

H₅: Duygusal ihmalin duygusal yoksunluğa etkisinde tükenmişliğin aracılık rolü vardır.

3.2. Evren ve Örneklem

Çalışmada evreni, kamu ve özel sektör çalışanları oluşturmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin farklı illerinde çalışan kamu ve özel sektör çalışanları örneklem olarak alınmıştır. Araştırmada, tüm çalışanlara ulaşılabilmesi nedeniyle kar tapu yöntemi ile kolayda örneklem yöntemi kullanılmıştır. 2023 Ağustos ayı verilerine göre Türkiye'de çalışan kişi sayısı, 31 milyona 674 bin kişidir (Strateji ve Bütçe Bakanlığı, 2023, Ağustos). Yazıcıoğlu ve Erdoğan (2007)'e göre 1 milyon ve üstü evren büyüklüğünde gerekli olan örneklem sayısı 378'tir. Örneklem kapsamında, katılımcılara 10 Ağustos 2023 ile 20 Ağustos 2023 tarihleri arasında online olarak anket soruları ulaştırılmıştır. Anketler ulaştırıldıktan sonra 498 çalışandan geri dönüş sağlanmıştır. Bu geri dönüşlerden 410 anket formu analize dâhil edilerek araştırma yapılmıştır. Bu sayı ile örneklem evreni temsil edebildiği söylenebilir.

Katılımcıların demografik özelliklerine ait istatistikler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Demografik Özelliklere Ait İstatistikler

Cinsiyet	n	%
Kadın	252	61,5
Erkek	158	38,5
Yaş		
18-24	67	16,3
25-31	87	21,2
32-38	96	23,4
39-45	101	24,6
46 ve üstü	59	14,4
Medeni Hal		
Evli	244	59,5
Bekar	166	40,5
Çocuk		
Var	219	53,4
Yok	191	46,6
Çalışma Süresi		
1-10 yıl	211	51,5
11-19 yıl	106	25,9
20 yıl ve üstü	93	22,7

Araştırma kapsamında kullanılan anket, Türkiye geneline gönderilmiş olup Adana, Afyonkarahisar, Ankara, Antalya, Aydın, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Erzincan, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Hatay, Iğdır, Isparta,

İstanbul, İzmir, Kahramanmaraş, Kars, Kilis, Kocaeli, Konya, Kütahya, Manisa, Mersin, Muğla, Ordu, Sakarya, Sinop, Şanlıurfa, Şırnak, Trabzon, Uşak, Yalova ve Yozgat illerinden geri dönüş sağlanmıştır.

3.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada anket aracılığı ile veri toplanmıştır. Anket formunda demografik özellikleri belirlemek için cinsiyet, yaş, medeni durum, çalışılan il, sektör ve iş yerinde çalışan kişi sayısı soruları yer almaktadır. Ankette ayrıca duygusal ihmal (5 ifade), tükenmişlik (10 ifade) ve iş yaşamında yalnızlık (16 ifade) ölçeklerine ait ifadeler yer verilmiştir.

Duygusal İhmal Ölçeği: Katılımcıların “Duygusal ihmal” düzeylerini ölçmek amacıyla “Çocukluk Çağı Ruhsal Travma Ölçeği”nin alt boyutlarından sorular kullanılmıştır. Ölçek, Bernstein vd. (1995) tarafından geliştirilmiş ve Türkçe uyarlaması Şar ve diğerleri (2012) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ölçekte toplam 28 ifade bulunmaktadır. Ölçek duygusal istismar, duygusal ihmal, cinsel istismar ve fiziksel istismar boyutlarından oluşmaktadır. Bu araştırma, duygusal ihmal üzerine olduğu için soru formunda sadece duygusal ihmal boyutunda yer alan “5, 7, 13, 18, 28” numaralı ifadeler yer almaktadır.

Tükenmişlik Ölçeği: Wharton (1993), Maslach (1986) tarafından geliştirilen tükenmişlik ölçeğinden esinlenerek 6 ifadeden oluşan “İşe Bağlı Duygusal Tükenmişlik Ölçeği (Job-Related Emotional Exhaustion Scale)” geliştirmiştir. Günay (2021), ölçekte yer alan ifadelerin 5 tanesini Maslach tarafından geliştirilen Tükenmişlik Ölçeğinden birebir aynı alıp, yalnızca 1 ifadede değişikliğe gitmiştir. Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı .903 olan “İşe Bağlı Duygusal Tükenmişlik Ölçeği”, 5’li Likert tipi olarak geliştirilip “0= iş yerinde asla bu şekilde hissetmiyorum, 4 = her gün bu şekilde hissediyorum” olacak şekilde tasarlanmıştır. Çalışmada, Günay (2021) tarafından yapılan ölçek uyarlaması kullanılmıştır.

İş Yaşamında Yalnızlık Ölçeği: İş Yerinde Yalnızlık Ölçeği (İYYÖ), Wright, Burt ve Strongman (2006) tarafından geliştirilmiştir. İş yerinde yaşanan yalnızlığı, öznel olarak değerlendiren ve kısa öz-bildirim tarzı ölçektir. Ölçek, toplam 16 soru ve iki alt boyuttan oluşmaktadır. Ankette “Duygusal Yoksunluk” 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. ve “Sosyal Arkadaşlık” 10, 11, 12, 13, 14, 15 ve 16. maddelerden oluşan iki alt boyuttan meydana gelmektedir.

3.4. Verilerin Analizi

Araştırmada, verilerin analizi için SPSS 26 ve AMOS 24 programları kullanılmıştır. SPSS programında, frekans tabloları, güvenilirlik analizi, fark testi (t-testi ve Anova) ve korelasyon analizleri ve normallik dağılımları (Skewness-Kurtosis); AMOS programında ise geçerlilik, yapısal eşitlik modellemesi ve aracılık analizleri gerçekleştirilmiştir.

Değişkenlerin oluşturduğu faktörlerin ortaya çıkarılması amacıyla öncelikle yapılan açımlayıcı faktör analizi (AFA) sonucunda, iş yaşamında yalnızlık ölçeğinden, duygusal yoksunluk boyutunda yer alan 5. ifade “İş yerimde ilişkilerimden memnunum.”, 6. ifade “Çalıştığım iş yerinde dostluk hakimdir.” ve sosyal arkadaşlık boyutunda yer alan 13. ifade “İş yerinde istediğimde kişisel düşüncelerimi paylaşabileceğim kimse yoktur.” her iki boyutta da yer almaları nedeniyle çıkarılmıştır.

AFA’dan sonra değişkenlerin toplanan veriler ile doğrulanıp doğrulanmadığını test etmek amacıyla yapılan doğrulayıcı faktör analizi (DFA) sonuç değerleri, verilerin Cronbach Alfa katsayıları, çarpıklık (Skewness) ve basıklık (Kurtosis) değerleri Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Ölçeklere Ait Bulgular

Ölçekler	χ^2/df	RMSEA	CFI	GFI	Skewness	Kurtosis	Cronbach Alfa
Duygusal ihmal	3.079	0.071	0.997	0.996	0.965	0.207	0.846
Tükenmişlik	2.679	0.064	0.995	0.990	0.266	-0.708	0.913
Duygusal yoksunluk	3.050	0.071	0.985	0.977	0.469	-0.447	0.887
Sosyal arkadaşlık	3.579	0.079	0.981	0.978	0.592	-.0274	0.873

Doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre tükenmişlik ve duygusal ihmal ölçeklerinin uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir sınırlar içerisinde olmadığı tespit edilmiş ve modifikasyon indeksleri sonucunda tükenmişlik ölçeğindeki “İşimde çok çalıştığımı hissediyorum.” şeklinde olan 6. ifade ve duygusal ihmal ölçeğindeki 2. ifade olan “Sevildiğimi hissediyordum.” şeklindeki ifadenin çıkarılması ile uyum iyiliği değerlerinin Tablo 2’de görüldüğü üzere kabul edilebilir sınırlar arasında yer alması sağlanmıştır (Hair vd., 2018). Değişkenlerin normal dağılıma uygunluğu için bakılan Skewness-Kurtosis değerlerinin +1 ile -1 değerleri arasında olduğu belirlenmiş ve bu sonuçla verilerin normallik dağılımı varsayımını sağladıkları tespit edilmiştir (Tabachnick ve Fidell, 2013). Verilerin Tablo 2’de görüldüğü üzere, Cronbach Alpha değerlerine göre (Cronbach Alpha>0,70), ölçeklerin güvenilir oldukları söylenebilmektedir (Kayış, 2005).

4. Bulgular

Araştırma bulgularına ait olan korelasyon, yapısal eşitlik modelleri, YEM analizi sonuçları ve fark testi (t-testi ve Anova) sonuçları sırası ile tablo ve şekiller halinde verilerek yorumlanmıştır. Tablo 3'te değişkenlerin korelasyonlarına ait bilgiler yer almaktadır.

Tablo 3. Değişkenlerin Korelasyon Tablosu

Değişkenler	$\bar{X}$	SS	1	2	3	4
1.Duygusal ihmal	1,97	0,94	1			
2.Tükenmişlik	2,93	1,08	0.196**	1		
3.Duygusal yoksunluk	2,25	0,93	0.144**	0.464**	1	
4.Sosyal arkadaşlık	2,00	0,84	0.284**	0.387**	0.536**	1

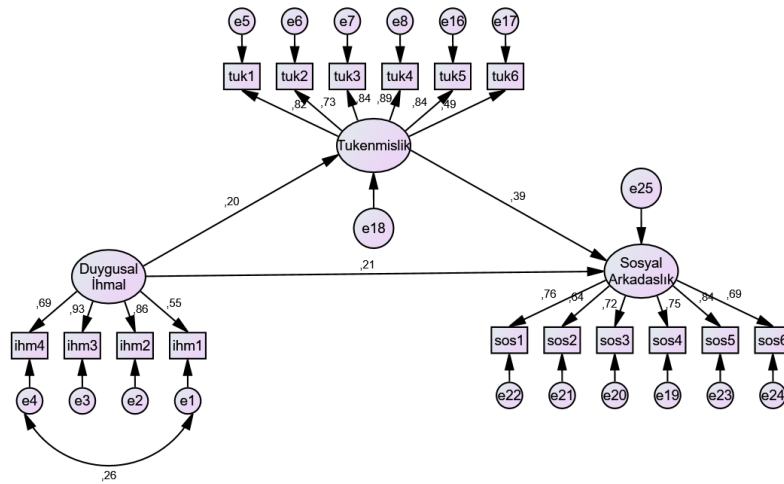
Not: N=410, **p<0,01 düzeyinde anlamlı

Tablo 3'e bakıldığında, duygusal ihmal ($\bar{X}$ =1,97; SS=0,94), tükenmişlik ($\bar{X}$ =2,93; SS=1,08), duygusal yoksunluk ($\bar{X}$ =2,25; SS=0,93) ve sosyal arkadaşlık ($\bar{X}$ =2,00; SS=0,84) düzeylerinin (ortalamalarının) düşük olduğu görülmektedir.

Değişkenler arası Pearson korelasyon değerleri, katılımcıların duygusal ihmal ile tükenmişlik arasında zayıf düzeyde ($r=0.196$; $p<0,01$), duygusal ihmal ile duygusal yoksunluk arasında zayıf düzeyde ($r=0.144$; $p<0,01$), duygusal ihmal ile sosyal arkadaşlık arasında zayıf düzeyde ($r=0.284$; $p<0,01$), tükenmişlik ve duygusal yoksunluk arasında orta düzeyde ($r=0.464$; $p<0,01$), duygusal yoksunluk ve sosyal arkadaşlık arasında orta düzeyde ($r=0.387$; $p<0,01$) pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (Gürbüz ve Şahin, 2016).

1. Yapısal eşitlik modeli Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2. Yapısal Eşitlik Model Sonuçları (1. Model)

Elde edilen sonuçlar, katılımcıların duygusal ihmal düzeyleri, tükenmişlik düzeylerini ($\beta=0.204$; $p<0,001$) ve yine ihmal düzeyleri sosyal arkadaşlık düzeylerini ($\beta=0.207$; $p<0,001$) pozitif ve anlamlı olarak etkilediği için H_1 hipotezi ve H_2 hipotezi desteklenmiştir. Aynı zamanda katılımcıların tükenmişlik düzeylerinin sosyal arkadaşlık düzeylerini de ($\beta=-0.391$; $p<0,01$) pozitif yönlü ve anlamlı olarak etkilediği de modelde görülmektedir. Tablo 4'te YEM analizi sonuçları Model 1 olarak verilmiş olup model uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 4. Model 1 (YEM Analizi)

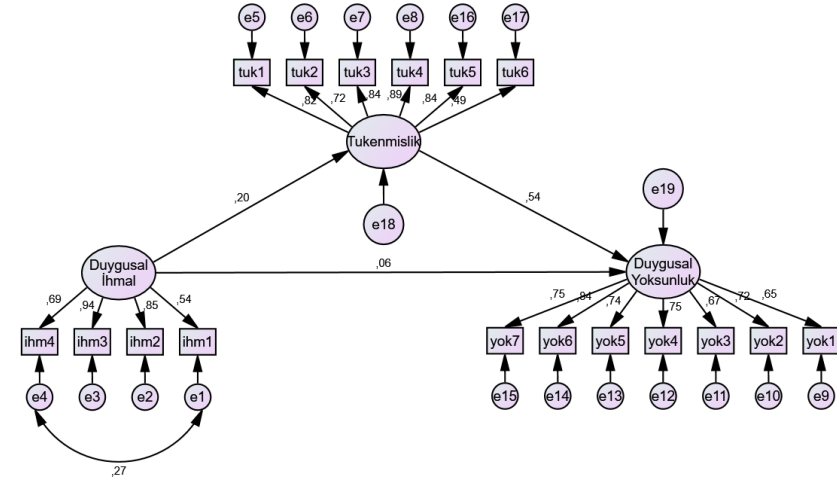
Değişkenler	β	S.E.	P
D. İhmal → Tükenmişlik	0.204	0.085	***
D. İhmal → S. Arkadaşlık	0.207	0.055	***
Tükenmişlik → S. Arkadaşlık	0.391	0.036	***

CMIN(χ^2) /df=2.321; RMSEA= 0.057; CFI= 0.963; GFI=0.937

Not: ***p<0,001 düzeyinde anlamlı, β : Standartlaştırılmış yol katsayısı

2. Modele ait yapısal eşitlik modeli Şekil 3'te gösterilmiştir.

Şekil 3. Yapısal Eşitlik Model Sonuçları (2. Model)

Model 2'ye göre, katılımcıların duygusal ihmal düzeylerinin tükenmişlik düzeylerini ($\beta=0.205$; $p<0.001$), pozitif yönlü ve anlamlı olarak etkilediği, duygusal yoksunluk düzeylerini ise ($\beta=0.065$; $p=0.182$) pozitif yönlü etkilediği fakat bu etkinin anlamsız olması nedeniyle H_3 hipotezi desteklenmemiştir. Duygusal ihmalin, duygusal yoksunluk üzerindeki bu anlamsız etkisi nedeniyle tükenmişliğin aracı değişken olduğu modelin aracılık modeline uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle H_5 hipotezi desteklenmemiştir.

YEM analizi sonuçları Tablo 5'te görülmektedir.

Tablo 5. Model 2 (YEM Analizi)

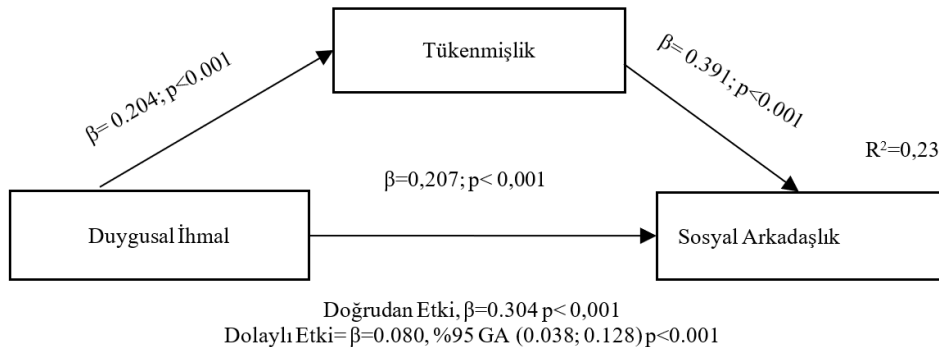
Değişkenler			β	S.E.	P
D. İhmal	→	Tükenmişlik	0.205	0.086	***
D. İhmal	→	D. Yoksunluk	0.065	0.056	0.182
Tükenmişlik	→	D. Yoksunluk	0.538	0.045	***

CMIN(χ^2) /df=3.098, RMSEA= 0.072; CFI= 0.939; GFI=0.908

Not: *** $p<0.001$ düzeyinde anlamlı, β : Standartlaştırılmış yol katsayısı

Şekil 4'te H_4 hipotezini test etmek için AMOS programı ile oluşturulan "Duygusal ihmal-Sosyal arkadaşlık-Tükenmişlik Değişkenlerine" ilişkin aracılık etkisi modeli yer almaktadır.

Şekil 4. Duygusal ihmal-Sosyal arkadaşlık-Tükenmişlik Değişkenlerine İlişkin Aracılık Testi Sonuçları

Şekil 4'te gösterilen duygusal ihmal ile iş yerinde sosyal arkadaşlık arasındaki ilişkide tükenmişliğin aracılık etkisi için yapılan yol analizine göre duygusal ihmal, iş yerinde sosyal arkadaşlık ile tükenmişlikteki değişimin %23'ünü açıklamaktadır. Uyum iyiliği değerlerinin de kabul edilebilir olduğu görülmektedir (CMIN(χ^2) /df=3.040; RMSEA= 0.071; CFI= 0.915; GFI=0.887).

Analiz sonucuna göre duygusal ihmal ile sosyal arkadaşlık arasındaki ilişkide tükenmişliğin kısmı aracılık etkisi olduğu görülmüştür ($\beta=0.080$; %95 GA [0.038, 0.128]). Bu sonuca göre, çalışanların sosyal arkadaşlıktan kaynaklı yalnızlık duygusu yaşamalarının sebebi hem duygusal ihmalle alakalı hem de duygusal ihmale bağlı olarak tükenmişlikle de alakalıdır. Bu dolaylı etki ise "bireylerin

duygusal ihmalden yaşamış olmaları tükenmişliklerini artırmakta, tükenmişlik duygularının artması ise sosyal arkadaşlıktan kaynaklı yalnızlık duygularının artması” anlamına gelmektedir. Bu sonuca göre H_4 hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 6. Değişkenler ve Medeni Durum: T-Testi Sonuçları

Değişkenler	Medeni Durum	N	$\bar{X}$	S.S.	t	P
Duygusal İhmal	Evli	244	1,88	0,89	-2.161	0.028
	Bekar	166	2,09	1,00		
Tükenmişlik	Evli	244	2,80	1,03	-3.026	0.003
	Bekar	166	3,12	1,13		
Duygusal yoksunluk	Evli	244	2,20	0,88	-1.213	0.226
	Bekar	166	2,31	1,00		
Sosyal arkadaşlık	Evli	244	1,96	0,80	-1.109	0.258
	Bekar	166	2,06	0,89		

Değişkenlerin cinsiyete göre farklılığı değerlendirildiğinde cinsiyet ile kullanılan değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı görülmüştür. Yine değişkenlerin medeni duruma göre farklılığına ilişkin yapılan t-testi sonuçlarına göre medeni durumun duygusal ihmal, duygusal yoksunluk ve sosyal arkadaşlık değişkenleri ile anlamlı bir farklılık olmadığı görülürken ($p>0,05$), tükenmişlik değişkeninde farklılık söz konusudur. Tablo 6’da görüldüğü üzere bekar olan katılımcıların ($\bar{X}=3,12$), evli olan katılımcılara ($\bar{X}=3,12$) göre tükenmişlik düzeylerinin daha yüksektir.

Tablo 7. Değişkenler ve Yaş: ANOVA Sonuçları

Değişkenler	Yaş	N	$\bar{X}$	F	p	Post Hoc
Duygusal ihmal	1. (18-24)	67	2,20	1.430	0.223	
	2. (25-31)	87	1,88			
	3. (32-38)	96	1,96			
	4. (39-44)	101	1,88			
	5. (45 ve üzeri)	59	1,98			
Tükenmişlik	1. (18-24)	67	3,28	3.743	0.005	1>5
	2. (25-31)	87	3,04			
	3. (32-38)	96	2,90			
	4. (39-44)	101	2,83			
	5. (45 ve üzeri)	59	2,60			
Duygusal yoksunluk	1. (18-24)	67	2,40	0.608	0.680	
	2. (25-31)	87	2,26			
	3. (32-38)	96	2,19			
	4. (39-44)	101	2,21			
	5. (45 ve üzeri)	59	2,18			
Sosyal arkadaşlık	1. (18-24)	67	2,06	0.960	0.960	
	2. (25-31)	87	2,00			
	3. (32-38)	96	1,89			
	4. (39-44)	101	2,10			
	5. (45 ve üzeri)	59	1,93			

Tablo 7’ye göre katılımcıların tükenmişlik düzeyleri ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılığının hangi yaş aralıklarında olduğunun tespiti için Post-Hoc/Tukey çoklu karşılaştırma analiz sonuçlarına bakılmıştır. Sonuçlara göre, 18-24 yaş aralığında bulunan katılımcıların 45 ve üzeri yaş aralığında bulunan katılımcılara göre tükenmişlik düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmektedir.

Sonuç ve Tartışma

Çocuklukta bakımı üstlenen kişiler tarafından ihmal ya da istismara (fiziksel veya duygusal) maruz kalmış bireylerin uzun dönemde farklı psikolojik sorunlar (O’Hagan, 2006, s. 46, Egeland, 2009, s. 23, Iwaniec, 2006, s. 17, Mullen vd., 1996, s. 13) ve obezite, diyabet, stres, değişen beyin gelişimi ve düzensiz beslenme (Salzmann vd., 2022) gibi fiziksel ve bilişsel (Hart ve Brassard, 1987, s. 160) sonuçlar doğurduğuna dair yapılar çalışmalar mevcuttur. Yine bu bireylerin çekingenlik, yalnızlık, düşük özgüven, kariyer sorunu (Gül, 2020) ve düşük uyum sağlama yeteneği (Wark vd., 2003) gibi iş hayatlarını etkileme niteliği olan sorunlar yaşadığı belirlenmiştir.

Bu çalışmada, çocuklukta duygusal ihmal yaşamış olan bireylerin, iş hayatlarını olumsuz olarak etkileyebilecek olan tükenmişlik ve iş yaşamında yalnızlık arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonuçlara göre duygusal ihmale uğramış bireylerin iş yerinde tükenmişlik düzeyleri daha yüksektir. Tükenmişliğin “sürekli diğer insanlarla yüz yüze çalışmak durumunda olan kişilerde” (Maslach ve Jackson, 1981) hissedildiği göz önünde bulundurulduğunda, duygusal ihmal yaşamış bireylerin çekingenlik, yalnızlık

ve özgüven (Gül, 2020) sorunları yaşamaları bulguları ile örtüşmektedir. Nitekim çekingen ve özgüven sorunu yaşayan bireylerin sürekli yüz yüze çalışmak durumunda kalması, bireyde daha fazla tükenmişliğe neden olacaktır. Bu sonuç yine literatürde tükenmişliğin birer nedeni olarak değerlendirilen bireyin ailesi, kültürü, çevresi, kişisel yaşantısı ve kaygı, stres düzeyleri gibi kişisel özellikleri (Dolgun, 2015) bulguları ile de örtüşmektedir.

Araştırma bulgularına göre, duygusal ihmalin, çalışmada iki boyut olarak analiz edilen iş yaşamında yalnızlık değişkenini de pozitif ve anlamlı olarak etkilediği görülmüştür. Sosyal arkadaşlık boyutu, iş yerindeki ilişkilerin niceliğinin algılanması, duygusal yoksunluk ise niteliğinin algılanmasıdır. Yapılan çalışmada, aracılık etkisi beklenen duygusal ihmalin duygusal yoksunluk üzerinde anlamsız etkisi nedeniyle tükenmişliğin aracı değişken olduğu modelin aracılık modeline uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Özce, duygusal ihmal yaşamış bireylerin tükenmişlikle anlamlı ve pozitif bir etkisi varken, beklenmeyen bir şekilde iş yaşamında yalnızlığın bir boyutu olan duygusal yoksunlukla anlamlı bir ilişkisi olmadığı görülmüştür. Bununla birlikte aynı boyutun tükenmişlikle olan pozitif ve anlamlı olan ilişkisi literatür bulgularını destekler niteliktedir (Aşık, 2016). İş yaşamında, kendini tükenmiş hissedenenler, aynı zamanda kendilerini duygusal olarak yoksun, diğer bir ifade ile iş yerinde yalnız hissetmektedirler. Çalışmanın diğer bulgularını destekler nitelikte, bireydeki tükenmişliğin azaltılmasına yönelik yapılacak olan çalışmalar iş yaşamında yalnızlığın da azalmasına destek olacaktır.

Yine çalışma bulgularına göre, bireylerin sosyal arkadaşlıktan kaynaklı yalnızlık duygusu yaşamalarının sebebi hem duygusal ihmalle alakalı hem de duygusal ihmale bağlı olarak tükenmişlikle de alakalıdır. Burada tükenmişliğin aracılık etkisi bulunmaktadır. Bu dolaylı etki nedeniyle “bireylerin duygusal ihmalden kaynaklı yaşamış olmaları tükenmişliklerini artırmakta, tükenmişlik duygularının artması ise sosyal arkadaşlıktan kaynaklı yalnızlık duygularının artması” anlamına gelmektedir. Bireylerin iş yerindeki tükenmişliklerinin azaltılmasına yönelik yapılan uygulamaların, aynı zamanda iş yaşamındaki yalnızlık hissinin azaltılması yönünde etkisi olacaktır. Buradan hareketle duygusal ihmal yaşamış olan bireylerin tükenmişlik düzeylerinin örgütsel olarak zaman baskısı ve iş yükünü azaltmak, esnek çalışma imkanları oluşturmak, takım çalışması ve iyi bir motivasyon sistemi oluşturarak (Skoryk, 2013; Kaçmaz, 2005) örgüte katkılarının artırılması, bu sorunun giderilmesini sağlanabileceği düşünülmektedir.

Çalışmada yapılan fark testleri sonucunda, cinsiyet değişkeni ile ilgili anlamlı bir fark görülememiştir. Literatürde bu durum kadınlar için tükenmişliğin daha yüksek olduğunu gösterse de (Gautam, 2001) Türkiye’de yapılan çoğu çalışma, cinsiyete dair olan bu farkı destekleyici nitelikte değildir (Şahin vd., 2008). Diğer bir sonuca göre, katılımcılardan bekâr olanların evli olanlara oranla iş yerinde daha fazla tükenmişlik yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu durumun, ailesi olanların ailevi sorumlulukları, iş aile dengelerini kurma çabaları, çocuk bakımları (Erol vd., 2012) ve ailelerinden aldıkları sosyal destek nedeniyle olabileceği düşünülmektedir. Literatürde, tükenmişlikle medeni durum ilişkisi üzerine yapılan çalışmalarda, bu çalışma sonuçlarını destekler nitelikte, evli olan katılımcıların tükenmişliklerinin daha düşük olduğu bulgular söz konusudur (Özyurt vd., 2006; Belloch Garcia vd., 2000).

Z kuşağı olarak tanımlanabilecek olan ve bu çalışmada 18-24 yaş aralığında yer alan genç çalışanların 45 yaş üstü çalışanlara göre tükenmişlik sonuçlarında anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Genel yargı, iş hayatında daha fazla zaman geçirmiş, iş yükü ve yaşam sorumlulukları fazla olan 45 yaş üstü çalışanların tükenmişlik düzeylerinin daha yüksek olması beklenmektedir. Ancak çalışma bulguları, bu yargının tersi yönündedir. Bu sonuç, 2023 yılında yapılan yeni bir araştırmaya göre Amerika’da 35 yaş altı çalışanların %52’si gibi etkileyici bir kısmının “sadece maaşları için işe gittikleri ve dışlanmış hissettikleri” sonucunu destekler niteliktedir (Johnson, 2023). Yine bu bulgu, Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum) 2022’de araştırmacıların fikir birliğinde bulunduğu şekilde, tükenmişliğin “iş yerinde özellikle Z kuşağı profesyonelleri arasında büyük risk oluşturduğu” vurgusunu da desteklemektedir (Masterson, 2022).

Araştırmanın Türkiye genelinde tüm illere gönderilmeye çalışılmasına rağmen tüm illerden dönüş sağlanamamıştır. Bu nedenle araştırma örnekleminin daha genele yaygın olarak yapılması iş yaşamında yalnızlık, tükenmişlik ve çocuklukta yaşanan duygusal ihmal arasındaki ilişkinin değerlendirmesine fayda sağlayacaktır. Yine araştırma kısıtları içerisinde anketlere verilen cevapların gerçekliğinin bilinmemesi ve nitel görüşlerin göz ardı edilmesi yer almaktadır. Bu nedenle gelecekte yapılacak olan çalışmaların nitel araştırma yöntemler ile desteklenmesi önerilmektedir. Diğer bir taraftan duygusal ihmalin bireyde olan çıktıların kuşaklar arasında farklılık gösterebileceği olasılığı ile yeni yapılacak çalışmalarda özellikle Z kuşağı üzerindeki etkilerinin iş yaşamı bağlamında nitel ve nicel araştırmalar ile tespit edilmesi önerilmektedir. Yapılacak olan araştırmaların bulgularının ve bulgulara bağlı olarak yapılan iyileştirme çalışmalarının işletmelerin verimliliğini olumlu yönde etkileyeceği düşünülmektedir.

Ek Bilgiler/Yazar Beyanları

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma için Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu’ndan 160/09 sayılı ve 24.08.2023 tarihli etik kurul izni alınmıştır.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Teşekkür veya Destek Beyanı	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Ahola, K., Toppinen-Tanner, S., Huuhtanen, P., Koskinen, A., & Väänänen, A. (2009). Occupational burnout and chronic work disability: an eight-year cohort study on pensioning among Finnish forest industry workers. *Journal of Affective Disorders*, 115(1-2), 150-159. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2008.09.021>
- Aral, N., & Gürsoy, F. (2001). Çocuk hakları çerçevesinde çocuk ihmal ve istismarı. *Milli Eğitim Dergisi*, 151(5), 27-54.
- Aşık, N. A. (2016). İş yerinde yalnızlığın tükenmişlik üzerine etkisi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 4(3), 366-384.
- Bernstein, D. P., Fink, L., Handelsman, L., Foote, J., Lovejoy, M., Wenzel, K., & Ruggiero, J. (1995). Initial reliability and validity of a new retrospective measure of child abuse and neglect. *The American Journal of Psychiatry*, 152(10), 1535-1537. <https://doi.org/10.1176/ajp.151.8.1132>
- Bogdan, R., Williamson, D. E., & Hariri, A. R. (2012). Mineralocorticoid receptor iso/val (rs5522) genotype moderates the association between previous childhood emotional neglect and amygdala reactivity. *American Journal of Psychiatry*, 169(5), 515-522. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2011.11060855>
- Buhrmester, D., Furman, W., Wittenberg, M. T., & Reis, H. T. (1988). Five domains of interpersonal competence in peer relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55(6), 991-1008. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.55.6.991>
- Cacioppo, J., & Patrick, W. (2008). *Loneliness: Human nature and the need for social connection*. WW Norton & Company.
- Clarke, S. (2015). *Emotional abuse and emotional neglect in childhood: Subtypes, ecological correlates, and developmental tasks of emerging adulthood* [Doctoral Dissertation]. University of Minnesota.
- Cordes, C. L., & Dougherty, T. W. (1993). A review and an integration of research on job burnout. *Academy of Management Review*, 18, 621-656. <https://doi.org/10.5465/amr.1993.9402210153>
- De Jong Gierveld, J., Keating, N., & Fast, J. (2015). Determinants of loneliness among older adults in Canada. *Canadian Journal on Aging / La Revue Canadienne Du Vieillessement*, 34(2), 125-136. <https://doi.org/10.1017/S0714980815000070>
- Demerouti, E., Le Blanc, P. M., Bakker, A. B., Schaufeli, W. B., & Hox, J. (2009). Present but sick: A three-wave study on job demands, presenteeism and burnout. *Career Development International*, 14(1), 50-68. <https://doi.org/10.1108/13620430910933574>
- Doğan, A., Demir, R., & Türkmen, E. (2016). Rol belirsizliğinin, rol çatışmasının ve sosyal desteğin tükenmişliğe etkisi: Devlet ve vakıf üniversitelerinde çalışan akademik personelin tükenmişlik düzeylerinin karşılaştırılması. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(1), 37-67.
- Doğan, T., Çetin, B., & Sungur, M. Z. (2009). İş Yaşamında Yalnızlık Ölçeği Türkçe formunun geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 10, 271-277.
- Dolgun, U. (2015). Tükenmişlik sendromu. D. E. Özler (Ed.), *Örgütsel davranışta güncel konular* içinde (ss. 287-308). Ekin Yayınevi.
- Egeland, B. (2009). Taking stock: Childhood emotional maltreatment and developmental psychopathology. *Child Abuse & Neglect*, 33(1), 22-26. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2008.12.004>
- Egeland, B., Sroufe, L. A., & Erickson, M. (1983). The developmental consequence of different patterns of maltreatment. *Child Abuse & Neglect*, 7(4), 459-469. [https://doi.org/10.1016/0145-2134\(83\)90053-4](https://doi.org/10.1016/0145-2134(83)90053-4)
- Erol, A., Akarca, F., Değerli, V., Sert, E., Delibaş, H., Gülpek, D., & Mete, L. (2012). Acil servis çalışanlarında tükenmişlik ve iş doyumu. *Klinik Psikiyatri*, 15(2), 103-110.
- Freudenberger, H. J. (1974). Staff burn-out. *Journal of Social Issues*, 30(1), 159-165. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1974.tb00706.x>
- Gautam M. (2001). Women in medicine: stresses and solutions. *The Western Journal of Medicine*, 174(1), 37-41. <https://doi.org/10.1136/ewjm.174.1.37>
- Gemalmaz, H. B. (2005). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde ve Türk hukukunda çocuğun bedensel cezaya karşı korunması*. Legal Yayıncılık.
- Ghadi, M. Y. (2017). The impact of workplace spirituality on voluntary turnover intentions through loneliness in work. *Journal of Economic and Administrative Sciences*, 33(1), 81-110. <https://doi.org/10.1108/JEAS-03-2016-0005>
- Gini, A. (1998). Working ourselves to death: Workaholism, stress and fatigue. *Business and Society Review*, 100/101, 45-56. <https://doi.org/10.1111/0045-3609.00012>
- Glickman, E. A., Choi, K. W., Lussier, A. A., Smith, B. J., & Dunn, E. C. (2021). Childhood emotional neglect and adolescent depression: assessing the protective role of peer social support in a longitudinal birth cohort. *Frontiers in Psychiatry*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.681176>

- Glogow, E. (1986). Research note: Burnout and locus of control. *Public Personnel Management*, 15(1), 79-83. <https://doi.org/10.1177/009102608601500108>
- Gül, T. (2020). *Geçmişte çocuk işçiliği deneyimi olan üniversite öğrencilerinin benlik saygılarının ve yaşam doyumlarının öz-belirleme kuramı çerçevesinde araştırılması* [Doktora Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Günay, A. (2021). İşe bağlı duygusal tükenmişlik: Bir ölçek uyarlama çalışması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30(1), 142-149. <https://doi.org/10.35379/cusosbil.828921>
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* (3. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2018). *Multivariate data analysis*. Cengage Learning.
- Hart, S. N., & Brassard, M. R. (1987). A major threat to children's mental health: Psychological maltreatment. *American Psychologist*, 42(2), 160-165. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.42.2.160>
- Hellman, I. D., Morrison, T. L., & Abramowitz, S. I. (1987). Therapist experience and the stresses of psychotherapeutic work. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 24(2), 171-177. <https://doi.org/10.1037/h0085701>
- Houtepen, L. C., Heron, J., Suderman, M. J., Tilling, K., & Howe, L. D. (2018). Adverse childhood experiences in the children of the Avon Longitudinal Study of Parents and Children (ALSPAC). *Wellcome Open Research*, 3(106). <https://doi.org/10.12688/wellcomeopenres.14716.1>
- Humphreys, K. L., LeMoult, J., Wear, J. G., Piersiak, H. A., Lee, A., & Gotlib, I. H. (2020). Child maltreatment and depression: A meta-analysis of studies using the Childhood Trauma Questionnaire. *Child Abuse & Neglect*, 102. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2020.104361>
- Işıkhani, V. (2016). Çalışanlarda tükenmişlik sendromu. M. Gülhan & Ü. Yılmaz (Ed.), *Akciğer kanserinde destek tedavisi içinde Akciğer kanserinde destek tedavisi içinde* (ss. 366-391), TÜSAD Eğitim Kitapları Serisi.
- Iwaniec, D. (2006). *The emotionally abused and neglected child: Identification, assessment and intervention: A practice handbook*. John Wiley & Sons.
- Jackson, S. E., Schwab, R. L., & Schuler, R. S. (1986). Toward an understanding of the burnout phenomenon. *Journal of Applied Psychology*, 71(4), 630-640. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.71.4.630>
- Johnson, J. R. (2023). What's new about quiet quitting (and what's not). *The Transdisciplinary Journal of Management*. <https://tjm.scholasticahq.com/article/72079-what-s-new-about-quiet-quitting-and-what-s-not>
- Kaçmaz, N. (2005). Tükenmişlik (burnout) sendromu, *İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi*, 68, 29-32.
- Kaya, N., Kaya, H., Ayık, S. E., & Uygur, E. (2010). Bir devlet hastanesinde çalışan hemşirelerde tükenmişlik. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(1), 402-419.
- Kayış, A. (2005). Güvenilirlik analizi. Ş. Kalaycı (Ed.), *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri içinde*. Asil Yayınevi.
- Kim, J., & Cicchetti, D. (2010). Longitudinal pathways linking child maltreatment, emotion regulation, peer relations, and psychopathology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines*, 51(6), 706-716. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2009.02202.x>
- Lee, H., Song, R., Cho, Y. S., Lee, G. Z., & Daly, B. (2003). A comprehensive model for predicting burnout in Korean nurses. *Journal of Advanced Nursing*, 44(5), 534-545. <https://doi.org/10.1046/j.0309-2402.2003.02837.x>
- Lee, S. W., Bae, G. Y., Rim, H. D., Lee, S. J., Chang, S. M., Kim, B. S., & Won, S. (2018). Mediating effect of resilience on the association between emotional neglect and depressive symptoms. *Psychiatry Investigation*, 15(1), 62-69. <https://doi.org/10.4306/pi.2018.15.1.62>
- Maslach, C. (2003). *Burnout - The cost of caring*. Malor Books.
- Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout, *Journal of Occupational Behaviour*, 2, 99-113. <https://doi.org/10.1002/job.4030020205>
- Maslach, C., Jackson, S. E., & Leiter, M. P. (1997). Maslach Burnout Inventory: Third edition. In C. P. Zalaquett & R. J. Wood (Eds.), *Evaluating stress: A book of resources* (pp. 191-218). Scarecrow Education.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397-422. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.397>
- Masterson, V. (2022). What is quiet quitting?. <https://www.weforum.org/agenda/2022/09/tiktok-quiet-quitting-explained/> adresinden 22 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Mattila, A. K., Ahola, K., Honkonen, T., Salminen, J. K., Huhtala, H., & Joukamaa, M. (2007). Alexithymia and occupational burnout are strongly associated in working population. *Journal of Psychosomatic Research*, 62(6), 657-665. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2007.01.002>

- Mullen, P. E., Martin, J. L., Anderson, J. C., Romans, S. E., & Herbison, G. P. (1996). The long-term impact of the physical, emotional, and sexual abuse of children: a community study. *Child Abuse & Neglect*, 20(1), 7-21. [https://doi.org/10.1016/0145-2134\(95\)00112-3](https://doi.org/10.1016/0145-2134(95)00112-3).
- Musetti, A., Grazia, V., Manari, T., Terrone, G., & Corsano, P. (2021). Linking childhood emotional neglect to adolescents' parent-related loneliness: Self-other differentiation and emotional detachment from parents as mediators. *Child Abuse & Neglect*, 122. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2021.105338>.
- Nagy, S., & Davis, L. G. (1985). Burnout: A comparative analysis of personality and environmental variables. *Psychological Reports*, 57, 1319-1326. <https://doi.org/10.2466/pr0.1985.57.3f.1319>
- Noriega, G., Ramos, L., Medina-Mora, M. E., & Villa, A. R. (2008). Prevalence of codependence in young women seeking primary health care and associated risk factors. *American Journal of Orthopsychiatry*, 78(2), 199-210. <https://doi.org/10.1037/0002-9432.78.2.199>
- O'hagan, K. (2006). *Identifying emotional and psychological abuse: A guide for childcare professionals*. McGraw-Hill.
- Öztürk, Y. E. (2020). A theoretical review of burnout syndrome and perspectives on burnout models. *Bussecon Review of Social Sciences*, 2(4), 26-35. <https://doi.org/10.36096/brss.v2i4.235>
- Özyurt, A., Hayran, O., & Sur, H. (2006). Predictors of burnout and job satisfaction among Turkish physicians. *Journal of the Association of Physicians*, 99(3), 161-169. <https://doi.org/10.1093/qjmed/hcl019>
- Polat, O. (2007). *Tüm boyutlarıyla çocuk istismarı*. Seçkin Yayıncılık.
- Quick J. C., Cooper C. L., Gibbs P. C., Little L. M., & Nelson D. L. (2010). Positive organizational behavior at work. In G. P. Hodginson & J. P. Ford (Ed.), *International review of industrial and organizational psychology*, (p. 253-293). Wiley-Blackwell.
- Reinking, K., & Bell, R. A. (1991). Relationships among loneliness, communication competence, and career success in a state bureaucracy: A field study of the 'lonely at the top' maxim. *Communication Quarterly*, 39(4), 358-373. <https://doi.org/10.1080/01463379109369812>
- Riethof, N., Bob, P., Laker, M., Zmolikova, J., Jiraskova, T., & Raboch, J., (2020). Alexithymia, traumatic stress symptoms and burnout in female healthcare professionals. *Journal of International Medical Research*, 48(4). <https://doi.org/10.1177/0300060519887633>
- Salokangas, R. K., Schultze-Lutter, F., Schmidt, S. J., Pesonen, H., Luutonen, S., Patterson, P., & Hietala, J. (2019). Childhood physical abuse and emotional neglect are specifically associated with adult mental disorders. *Journal of Mental Health*, 29(4), 376-384. <https://doi.org/10.1080/09638237.2018.1521940>
- Salzmann, S., Salzmann-Djufri, M., & Euteneuer, F. (2022). Childhood emotional neglect and cardiovascular disease: A narrative review. *Frontiers in Cardiovascular Medicine*, 9. <https://doi.org/10.3389/fcvm.2022.815508>
- Schwap, R. L., Jackson, S. E., & Schuler, R. (1986). Educator burnout: Sources and consequences, *Educational Research Quarterly*, 10(3), 14-30.
- Skoryk, Y., (2013). Prevention of teachers' professional burnout as a way to improve the quality of higher education. *American Journal of Educational Research*. 1(11), 496-504. <https://doi.org/10.12691/education-1-11-7>
- Steinberg, A. G., Sullivan, V. J., & Montoya, L. A. (1999). Loneliness and social isolation in the work place for deaf individuals during the transition years: A preliminary investigation. *Journal of Applied Rehabilitation Counseling*, 30(1), 22-30.
- Strateji ve Bütçe Bakanlığı (2023, Ağustos). <https://www.sbb.gov.tr/istihdam>
- Şahin D., Turan F. N., & Alparslan, N. (2008). Devlet hastanesinde çalışan sağlık personelinin tükenmişlik düzeyleri. *Nöropsikiyatri Arşivi Dergisi*, 45, 116-121.
- Şar, V., Öztürk, E., & İkikardeş, E. (2012). Çocukluk Çağı Ruhsal Travma Ölçeği'nin Türkçe uyarlamasının geçerlilik ve güvenilirliği. *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Sciences*, 32(4), 1054-1063. <https://doi.org/10.5336/medsci.2011-26947>
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6th ed.). Pearson.
- Taris, T. W. (2006). Is there a relationship between burnout and objective performance? A critical review of 16 studies. *Work & Stress*, 20(4), 316-334. <https://doi.org/10.1080/02678370601065893>.
- Torun, A. (1995). *Tükenmişlik, aile yapısı ve sosyal destek ilişkileri üzerine bir inceleme* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Wark, M. J., Kruczek, T., ve Boley, A. (2003). Emotional neglect and family structure: impact on student functioning. *Child abuse & Neglect*, 27(9), 1033-1043. [https://doi.org/10.1016/s0145-2134\(03\)00162-5](https://doi.org/10.1016/s0145-2134(03)00162-5)
- Wharton, AS (1993). The affective consequences of service work: Managing emotions on the job. *Work and Occupations*, 20(2), 205-232. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/0730888493020002004>

- Wright, S. L. (2005a). *Loneliness in the workplace* [Doctoral Dissertation]. University of Canterbury.
- Wright, S. L. (2005b). Organizational climate, social support and loneliness in the workplace. *Research on Emotion in Organizations*, 1(1), 123-142. [https://doi.org/10.1016/S1746-9791\(05\)01106-5](https://doi.org/10.1016/S1746-9791(05)01106-5)
- Wright, S. L., Burt, C. D. B., & Strongman, K. T. (2006). Loneliness in the workplace: Construct definition and scale development. *New Zealand Journal of Psychology*, 35(2), 59-68.
- Wright, S., & Silard, A. (2021). Unravelling the antecedents of loneliness in the workplace. *Human Relations*, 74(7), 1060-1081. <https://doi.org/10.1177/0018726720906013>
- Yazıcıoğlu, Y., & Erdoğan, S. (2007). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Detay Yayıncılık.